TSAI WEN - SHEN

LI TÊ-YÜ'NÜN MEKTUPLARINA GÖRE
UYGURLAR
(840 - 900)

—DOKTORA ÇALIŞMASI—

TAIPEI
1967

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER III

ÖNSÖZ V

KAYNAK TENKİDİ VIII

KISALTMALAR VE TRANSKRİPSİYON XI

I. UYGUR DEVLETİ'NİN YIKILIŞINI HAZIRLAYAN OLAYLAR 1

A- Uygur-Tibet rekabeti 2

1) Uygur Kagan'ının Çin prensesi T'ai-ho Konçuy ile evlenmesi 2

2) Uygur-Tibet çatışması 9

B- Uygur Devleti'nde karışıklıkların başlaması 18

1) Chao-li Kagan'ın öldürülmesi 18

2) Chang-hsin Kagan'ın intiharı 23

3) Uygur ülkesinin felâkete uğraması 28

II. UYGUR DEVLETİ'NİN KIRGIZ TAARRUZU İLE YIKILIŞI 32

A- Uygur-Kırgız düşmanlığı 33

B- Kırgızların Uygurlara taarruzu 34

C- Kırgız tarihine kısa bir bakış 36

III. UYGURLARIN DAĞILIŞI 47

A- Çin sınırına kaçan Uygurlar 52

1) Üge'nin Kagan olması 52

2) Başbakan Li Tê-yü'nün Uygurları tutması 54

3) Üge Kagan'ın Kırgız elçilerini öldürüp T'ai-ho Konçuy'u yeniden ele geçirmesi 64

4) Uygurların Çin sınırına taarruz etmeleri 73

5) Uygurlar arasında anlaşamamazlıklar 78

a- Ormuzd Tegin'in Nazır Ch'ih-hsin ile Bugu'yu öldürmesi 78

b- Ormudz Tegin'in Çin'e tâbi olması 80

c- Üge Kagan'ın Nâhid Çur'u öldürmesi 89

d- Üge Kagan-Ormudz Tegin çarpışması 90

6) Çin-Uygur harpleri 98
7) Kırgızların Uygurlara karşı gelmeleri 148
8) Hei-ch'ê-tzu kabilesine kaçan Uygurlar 182
9) Hsi kabilesine sığınan Uygurlar 186
10) Shih-wei kabilesine bağlanan Uygurlar 188
B- An-hsi bölgesine kaçan Uygurlar 194
C- Beşbalık bölgesine kaçan Uygurlar 197
D- Kan-chou bölgesine kaçan Uygurlar 199
E- Karluk'lara kaçan Uygurlar 206
F- Tibet'lilere kaçan Uygurlar 207

SONUÇ 212

İLÂVE

- Yabancı isim listesi 213

BİBLİYOĞRAFYA 226

İNDEKS 232

ÇİN METİNLERİNDEN ÖRNEKLER 244

HARİTA 249

ÖNSÖZ

Uygurların 840 senesinden önceki tarihi için hâlen B.ÖGEL ile Japon HANEDA'nın çalışmalarına yeni bir ilâve yapılmamıştır. HANEDA Uygurların tarihini yazarken,yalnızca T'ang sülâlesinin resmî tarihinden istifade etmiş,Ts'ê-fu yüan-kuei (TFYK) ve Tzu-chih t'ung-chien (TCTC) gibi ana kaynaklara başvurarak mukayesede bulunmamıştır. HAMILTON, Beş Sülâle çağındaki Uygurları incelerken bütün kaynakları ele almış ve Uygurlar için iyi bir monoğrafya yapmıştır. TFYK ve TCTC gibi, ana kaynakları okurken, daima Li Tê-yü'nün mektuplarına müracaat edildiğini görüyoruz. Her kaynak, Li Tê-yü'nün mektuplarından kendi işine yarayan metinleri keserek almış ve olayları anlatmağa çalışmıştır.

840 senesinden sonra Uygur tarihi için en önemli bir kaynak olan bu mektupları bir araya getirip, Uygur tarihinin gerçek bir şemasını yapmak bizim için bir görev halini almıştır. Bu sebeple, muhtelif kaynakları inceliyerek, bu mektupları eski şekillerine sokmak , muhtelif defalar yazılmaları sebebi ile orijinal şekillerinden ayrılan özel isimleri eski şekillerine irca etmek, yanlış tarihleri düzeltmek bu tezimizin başlıca konusunu teşkil etmiştir.

Bizim bu tezimizi diğer çalışmalardan ayıran özellik, yalnızca tarih olaylarını muhtelif kaynaklara göre incelemek değil; vesikaları yeniden kurmak ve bu suretle gayeyi derin bir kaynak tenkidine yöneltmektir.

840 senesinde Uygurlar, Kırgızlar tarafından büyük bir yenilgiye uğradıktan sonra etrafa dağılarak sefâlet içinde, senelerce o sınırdan o sınıra dolaşıp durdular. Çin sınırına gelen Uygurlar, Çin'den yardım istediler. Açlık v.s. gibi sebepler dolayısı ile, Çin sınırlarını yağmalamaktan geri de durmadılar. Bunun üzerine Çin başkentinde, Uygurlar hakkında başlıca iki fikir belirmeğe başladı. Çin Başbakanı olan Li Tê yü ve taraftarlarının fikrine göre, Uygurlar Çin'in eski dostlarıdır ve Çin'in felâketli anlarında yardıma gelmişlerdir. Bu sebeple yeni olarak bir saldırıya uğramış ve felâkete düşmüş Uygurlara yardım etmelidir. Li Tê-yü, Çin İmparatoruna, bu konuda pek çok mektup yazmış ve ricada bulunmuştu. Bu mektupları yazarken, dolayısı ile Uygurların tarihinden de bahsetmişti. Ayrıca, İmparator adına Uygurlarla Kırgızlara

bir çok ferman da yazmıştı. Bu fermanlarda da o günkü olaylardan geniş olarak bahsedilmektedir. İşte bu mektup ve fermanlar, o çağda yaşayan biri tarafından kaleme alındığı için, tarih ilmi bakımından fevkalâde önemi haizdirler.

Li Tê-yü'ye muhalif olan Niu Sêng-ju gibi Çin devlet adamları ise, Uygurların bu fırsattan istifade edilerek imha edilmelerini teklif ediyorlardı. Çin Sarayında yapılan toplantılarda, bu her iki grubun yaptığı münakaşalar da tarih olaylarının değerlendirilmesinde çok önemli rol oynamaktadır. Uygurların daimî yağma yapmaları, Çin'deki taraftarlarını yavaş yavaş azalttı ve nihayet Çin'in ciddî askerî hareketlerine yol açtı.

Tezimizde 840 senesinden sonra Çin sınırına gelip, oradan etrafa yayılan Uygurlar hakkında bütün vesikalar tenkidli olarak toplanmıştır. Tezimizin pilânını yaparken, kronolojik bir sıra takip etmeği uygun bulduk. Bu sebeple ana kaynaklara göre, ikinci elden kaynaklarda tarihleri yanlış yazılan olayları düzelterek ilgili olduğu senelere koyduk. Bir çok kaynaklarda, olayların tarihleri de yazılmamıştır. Bunları da, olayların mahiyetine göre tarihleyip ilgili bölüme koyduk. Bu sebeple, tezimiz açık ve tarihli vesikaların basit bir sıralanışı olmasından kurtuldu ve kaynaklar yeniden restore edilmiş oldu.

840 senesinden sonraki olayları anlayabilmek için, incelemelerimizi 821 senesinden itibaren başlattık. Bu suretle olaylar bir açıklık kazanmış oldu.

840 da Uygurlar, Kırgızlar tarafından mağlup edilmişlerdi. Bu çağdaki Kırgızların tarihini anlamadan çalışmak, faydalı olmayacaktı. Bu sebeple de Kırgızların tarihine bir bölüm ayırıp, kısa olarak önemli vesikaları tenkid yolu ile neşrettik.

Metinleri notlarken, Çin memuriyetleri ile yer adlarını mümkün olduğu kadar izaha çalıştık. Türkçe adların ayrı kaynaklardaki muhtelif yazılışlarını bir araya getirmeğe bilhassa dikkat ettik. Bu adların tezimizde hemen Türkçelerinin bulunması imkânsızdır. Fakat tespit ettiğimiz türlü yazılışlar, bundan sonra bu konu üzerinde çalışacaklar için emin bir malzeme teşkil edecektir. Bu sebeple, Türkçe adların yazılışlarını, kaynak sahifeleri ve bibliyoğrafya ile birlikte, bir liste halinde tezimizin sonuna ilâve ettik.

Ümid ediyoruz ki, yüzde doksan beşi şimdiye kadar ele alınmamış vesikaları içinde toplayan bu tez, 840-846 seneleri arasındaki Uygur

tarihine bir açıklık getirmiş olsun. Bu tezi yaparken vesika tenkidi ve tarih metodu bakımından, ben de çok faydalanmış bulunuyorum. Hiç bir konu, Li Tê-yü'nün mektuplarının tahlilinde olduğu kadar, bir araştırıcıya bu kadar çok problemi bir arada veremez.

Özel sempati duyduğum Uygur tarihi hakkında imkânlarımın elverdiği ölçüde bir ilmi çalışma fırsatına sahip olmak bana sonsuz mutluluk vermiştir. Bu fırsatı veren ve çalışmalarım sırasında gerek tezim, gerekse özel hayatım konusunda her türlü ilgi ve yardımlarını esirgemeyen fakültemiz öğretim üyesi değerli hocam sayın Prof. Dr. BAHAEDDİN ÖGEL'e sonsuz teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, tezimin yazılışında Türk dili yönünden beni aydınlatan ve geniş ölçüde yardımda bulunan sayın hocam Prof. Dr. HASAN EREN'e de çok müteşekkirim. Bu arada yine tezim konusunda büyük yardım ve yakın ilgilerini gördüğüm sayın Dr. CEVDET GÖKALP ile diğer arkadaşlarıma da ayrı ayrı şükranlarımı sunarım.

Bana temel bilgileri veren ve her zaman saygıyla andığım çok uzaklarda bulunan kıymetli Çinli hocalarıma da son derecede minnettarım.

TSAI WEN-SHEN

Ankara, 10,nisan,1967

KAYNAK TENKİDİ

Ts'ê-fu yüan-kuei (TFYK), 1000 bölüm olarak, M.s.1005-1013 senele-ri arasında tarihçi Wang Ch'in-jo v.s. tarafından Çin İmparatorunun em-ri ile yazılmıştır. Hemen hemen 1000 senelik muhtelif sülâlelere ait o-laylar, kitapta 31 kısma ayrılmış ve her kısım da bir kaç konuya bölün müştür. Bütün olaylarla ilgili ana vesikalar ile çeşitli kitaplardan mu kayeseli olarak alınmış olan bilgiler, kitapta sıralandıktan sonra İmpa ratorun kontroluna arzedilmiştir. Büyük bir dikkat ve ciddiyetle seçi - len bu vesikalar, tarih bakımından çok zengin ve kıymetlidir.

Tzu-chih t'ung-chien (TCTC) ise, İmparatorun emri ile, 1085 sene-sinde 294 cild olarak meşhur bilgin ve başbakan Ssu-ma Kuang tarafından yazılmıştır. Bu kitapta M.ö.403 senesinden Beş Sülâle (M.s.959) zamanı-na kadar; yani 1,362 senelik Çin'inçesitli sülâlelerinin yükseliş ve yı kılışları ile ilgili olayların hepsi sıhhatla anlatılmıştır. Eser, bil-hassa kronoloji bakımından çok emindir. Yazar, 19 senelik çalışmasında, 320 yi aşan tarih kitabından faydalanmış ve güzel bir dil ile olayları kısa olarak yazmıştır. Bu eser, Çin'de en meşhur tarih kitaplarından bi risidir.

TFYK ve TCTC mukayese edilirse, yukarıda bahsettiğimiz gibi, TFYK' deki vesikalar aynen alınarak bol miktarda ilgili bölümlere konulmuştur. Bu sebeple TFYK, kıymetli bir arşiv gibidir. TCTC ise, çeşitli vesika - lardan en mühim kısımları seçmiş ve bunları özetlemiştir.

TFYK'nin bir nevi arşiv materyellerinin neşri olması sebebi ile,ta rihler iyice kontrol edilmemiş ve muhtelif vesikalarda ayrı ayrı yazı-lan özel isimler arasında da bir bağ kurulamamıştır. TCTC, bunun aksine olarak vesikaları tenkid etmiş; en doğru tarihleri ve özel isimleri se-çerek yazmıştır. Meselâ TCTC'de Uygurların Pao-i Kagan'ı, 821 senesinin şubat ayında ölmüştür. TFYK'de ise, yalnızca sene verilmiştir. TFYK'de ki yanlışları bir kaç misâl ile anlatalım:

Ana kaynaklara göre, 840 senesinin eylûl ayında Uygurlar, Kırgız - lar tarafından mağlup edilmişlerdir. Bu olaylar, TCTC,246:24?4a'da 840 senesinin eylûl ayında anlatılmıştır. TFYK,967:14a'ya gore ise, bu vaka lar, Huei-ch'ang saltanat devresinin başlangıcında (M.s.841) olmuştur . Uygurların Kırgızlar tarafından mağlup edildiğine ait haberler de yan-

lış olarak bildirilmiştir. (Bk. metin, s.34). Bazan özel adlar da yanlış yazılmıştır. Meselâ, Ormudz'un adının Çincesi olan Wa-mo-ssu, TFYK,965: 14b'de Ch'ang(?)-mo-ssu şeklinde (Bk. metin, s.81,83), "Çölün güneyi"ma nasını taşıyan Çince "Wo-nan" ise, TFYK,994:5a'da "Han-nan" şeklinde ya zılmıştır. (Bk. metin, s.116). Bu da yanlıştır.

Chiu T'ang-shu (CTS), yani eski T'ang-shu, 200 cild olarak 945 senesinde, tarihçi Liu Hsü tarafından yazılmış, bütün T'ang sülâlesi(618-916) olaylarını içine alan meşhur bir tarihtir. Bu kitapta, umumiyetle 821 senesinden önceki olaylar bir arşiv vesikası gibi mühim noktalar ile kısa olarak anlatılmış; fakat 821 senesinden sonraki olaylar lüzumsuz sözler ile süslenmiş ve tarih sırası da karışmıştır.

Hsin T'ang-shu (HTS), yani yeni T'ang-shu, 225 cild olarak,1060 senesinde bilgin O-yang Hsiu, Sung Ch'i v.s. tarafından yazılmıştır. Eski T'ang-shu tarihinde bulunmayan olaylar buraya ilâve edilmiştir. Olaylar, bazı kısımlarda daha kısa, bazı kısımlarda ise daha geniş olarak kaleme alınmıştır.

CTS ve HTS birbiri ile mukayese edilecek olursa, HTS'nun daha yeni ve daha mükemmel olmasına rağmen, CTS'da kaydedilen bazı ana vesikaların kıymetini halâ kaybetmediği görülür. Meselâ CTS,145:13a'da,842 senesinin mayıs ayındaki olay şöyle anlatılır:

"Bu sırada Yu-chou chieh-tu-shih'si olan Chang Chung-wu, kendi küçük kardeşi Chang Chung-chih'yi gönderip (Uygur) Nâhid Çur'un halkını ağır bir yenilgiye uğrattı ve 7,000 çadırlık Uygur halkını elde etti. Öldürülen ve yakalanan Uygur ihtiyar ve çocuklarının sayısı 90,000 kişiye yakın idi." (Bk. metin, s.101).

HTS,142B:2a ise olayı kısaltarak, Yu-chou chieh-tu-shih'si Chang Chung-wu'nun onları yalnızca yenilgiye uğrattığını ve halkının hepsini elde ettiğini kaydeder.

Fakat bazı yerde HTS, geniş ilâvelerde bulunarak, olayları CTS'den daha iyi ve doğru olarak anlatmıştır. Meselâ 832 senesinin mart ayındaki olay,CTS,17B:15b'de yanlış olarak 833 senesinin nisan ayında gösterilmiştir. HTS,142B:1b ise, 832 senesinde Uygurların Kaganlarının maiyeti tarafından öldürüldüğünü ve yerine ölen Kaganın manevî evlâdı Hu Tegin'in tahta çıkarıldığını açık olarak yazar ve Uygurların elçisinin Çin'e gelerek bu olayı haber verdiğini ilâve eder. (Bk. metin, s.22).

TFYK, TCTC, CTS ve HTS, bütünü ile birbirleri ile mukayese edildiği takdirde, tarih vesikası olmak bakımından, TFYK'nin en zengin kaynak ol

duğu görülür. CTS'da da bazan TFYK gibi, esas fermanların tam olarak alındığına rastlanır. Meselâ TFYK,980:19b'deki 844 senesinin mart ayında Kırgızlara verilen ferman çok önemlidir. (Bk. metin, s.112).

Bunun yanında, 843 senesinin şubat ayında, CTS,18A:12a'da kaydedilen Uygurları cezalandırma fermanı, TFYK'de yoktur. Fakat bu ferman da çok önemlidir. Bunun için bazan TFYK'de ve bazan da CTS'da, zaman zaman orijinal vesikalar görülebilir.

HTS, kabilelerle ilgili bahsinde epeyce ilâveler yapmış ve CTS'nun düştüğü bazı hataları düzeltilmiştir.

Huei-ch'ang i-p'in-chi (HCİPC)'ye gelince, bu eser, İmparator Wu-tsung'un Huei-ch'ang saltanat devresinde (M.s.841-846), Başbakan ve yazar Li Tê-yü'nün İmparatorun emri ile yazdığı ferman şeklindeki yazıları içine toplar. En orijinal ve kıymetli kaynağımızdır. Meselâ, 841 senesinin ağustos ayında Çin sınırına gelen Uygur reislerinden Ormudz Tegin v.s.ye gönderilen bir ferman (HCİPC,5:7a) ile aynı senenin aralık ayında Uygurları yatıştırmak için Uygur Kaganına verilen bir ferman (HCİPC,5:19), bu çağın en orijinal vesikalarıdır. (Bk. metin, s.54,67).

Diğer tarih kitapları, umumiyetle HCİPC'ye dayanmışlardır. Meselâ TCTC, bu eseri çok kullanmıştır. Bazıları da bu vesikaları hiç değiştirmeden almışlardır. Meselâ bk. TFYK,980:19b,994:8a; CTS,18A:10b,18A:12a. (Bk. metin, s.112,133,161,165).

Bu sebeple tezimizde HCİPC, birinci derecede önemli bir kaynak olarak göz önünde tutulmuştur.

HCIPC: Huei-ch'ang i-p'in-chi 會昌一品集.
TFYK : Ts'ê-fu yüan-kuei 册府元龜.
TCTC : Tzu-chih t'ung-chien 資治通鑑.
CTS : Chiu T'ang-shu 舊唐書.
HTS : Hsin T'ang-shu 新唐書.

AM : Asia Major.
BSOS : Bulletin of the School of Oriental and African Studies.
HJAS : Harvard Journal of Asiatic Studies.
JA : Journal Asiatique.
JRAS : Journal of the Royal Asiatic Society.
TP : T'oung Pao.

TRANSKRİPSYON

Transkripsiyon meselesini uzun uzun izâh etmiyeceğiz. Tezimizde ki Çince sözlerinin transkripsiyonu Wade-Giles sistemine göre yapılmıştır.

I. UYGUR DEVLETİ'NİN YIKILIŞINI HAZIRLAYAN OLAYLAR

821 senesinin nisan ayında tahta çıkan Uygurların Ch'ung-tê Kagan'ı, Çin ile akrabalık kurmak istedi. Çin İmparatoru Mu-tsung da , kendi küçük kız kardeşi T'ai-ho Konçuy'u Uygur Kaganı ile evlendirdi. Kagan, kendi başbakanının başkanlığındaki 500 kişiyi aşan bir heyeti, Konçuy'u karşılamak için Çin'e gönderdi. Bu sırada bu haberi alan ve buna çok kızan Tibet'liler, o senenin haziran ayında Çin'in Ch'ing-sa i-pao adlı bir yerine saldırdılar. Buna karşılık, Uygurlar da Konçuy'u iyi karşılıyabilmek için 10,000 süvariyi Beşbalık bölgesine, 10,000 süvariyi de An-hsi bölgesine göndereceklerini bir raporla Çin İmparatoruna bildirdiler. Aynı senenin temmuz ayında T'ai-ho Konçuy, Uygurlara gitmek için yola çıktı. Ekim ayında Uygurlar tekrar, Tibet'lileri kovdular ve Konçuy'u karşılamak için Ch'ing-ch'üan adlı bir yerde 3,000 asker ile bir ordugâh kurdular. Bu olaylar sonunda Uygurların gücü azaldı.

Ayrıca, Uygur devletinde karışıklıklar da çıkmıştı. 832 senesinin mart ayında Chao-li Kagan kendi maiyeti tarafından öldürüldü. Yerine geçen manevi evlâdı Chang-hsin Kagan, hükümdarlığı sırasında ve 839 senesinin aralık ayında,kendi idaresinden hoşnut olmayan Başbakan An-yün-ho ile Ch'ai-kê Tegin'in kendisine bir komplo hazırladıklarını haber aldı ve onları öldürdü. Bunu duyan diğer Başbakan Kürebir, 300 at rüşvet vererek Şato kabilesiyle birleşti ve Kagan'a taarruz etti . Bu taarruza karşı koyamıyacağını anlayan Chang-hsin Kagan intihar etti. Daha sonra Kürebir, Kasar Tegin'i tahta çıkardıysa da; dışarıdaki Uygurların askerlerini yöneten general Külüg Baga, Kürebir'e kızarak Kırgızlarla anlaştı ve ona taarruz etti.

Bu sırada Uygur memleketinde de karışıklıklar son haddini bulmuştu. Ayrıca şiddetli kar yağışları ve salgın hastalıklar sebebi ile bir çok hayvanlar da ölmüştü. Bu suretle açlık ve hastalık bütün Uygur yurdunu kapladı. Bütün bu olaylar, Uygurların çöküşlerini hazırlayan ve hızlandıran faktörler oldu.

A- UYGUR-TİBET REKABETİ

1) Uygur Kağan'ının Çin prensesi T'ai-ho Konçuy ile evlenmesi

821 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Şubat ayı olayları

a) TFYK,967:14a

Ch'ang-ch'ing 長慶 saltanat devresinin ilk senesinde (M.s.821), Hui-hu[1](Uygur) 回鶻'ların Pao-i[2] k'o-han[3](Kagan) 保義可汗'ı öldü.

b) TCTC,241:2385b

821 senesinin şubat ayında, Uygurların Pao-i Kagan'ı öldü.

c) CTS,16:14a

821 senesinin şubat ayında, Chiu-hsing hui-ho[4](Dokuz Kabile Uygur'ları) 九姓廻紇'larının P'i-chia[5](Bilge) 毗伽 Pao-i Kagan'ı öldü.

d) CTS,145:11a

Ch'ang-ch'ing saltanat devresinin ilk senesinde (M.s.821), Uygurların Bilge Pao-i Kagan'ı öldü. Çin İmparator'u, bunun için (bir yas alâmeti olarak) üç gün Saray'a gelmedi. Ayrıca, Saray'daki üçüncü sınıfdan yüksek bütün memurların Hung-lu[6] 鴻臚 mabedine giderek Uygurların elçisine taziyede bulunmalarını emretti.

2) Nisan ayı olayları

a) TFYK,965:12b

821 senesinin nisan ayında, Uygurların Bilge Pao-i Kagan'ının öldüğü için Çin İmparator'u, Uygurların yeni reisine Têng-li yü-lu mo-mi-shih ho chu-lu p'i-chia k'o-han (Tengride ülüg bulmış alp külüg Bilge Kagan) 登里羽錄沒密施合句錄毗伽可汗 ünvanını verdi. Ayrıca, Shao-fu-chien[7] 少府監 rütbesini taşıyan P'ei T'ung 裴通'u elçi olarak Uygurlara gönderdi.

b) TFYK,967:14a

Uygurların tahta çıkarılan yeni hükümdarına Chün[8](Kün) 君 Tengride ülüg bulmış alp küçlüg Bilge Kagan[9] ünvanı bir emirnâme ile (Çin İmparator'u tarafından) verildi.

c) TCTC,241:2386a

Aynı senenin nisan ayında Çin İmparator'u, Uygurların tahta çıkarılan kaganına Tengride ülüg bulmış küç Bilgə Ch'ung-tê[10] 崇德 Kagan ünvanını verdi.

d) CTS,16:16b

821 senesinin nisan ayında Çin İmparator'u bir elçi göndererek Dokuz Kabile Uygur'larının (kaganına), Tengride ülüg bulmış küçlüg Bilge Kagan ünvanını vererek onların kaganlığını tanıdı.

e) CTS,145:11a

Nisan ayında Çin İmparator'u, Uygurların reisine Tengride ülüg bulmış küçlüg Bilge Kagan ünvanını vererek onların kaganlığını tanıdı. Shao-fu-chien rütbesini taşıyan P'ei T'ung'u, Chien-chiao tso-san-ch'i ch'ang-shih[11] 撿校左散騎常侍'liğine ve ayrıca Yü-shih ta-fu[12] 御史大夫 rütbeli memurluğa getirdi. Bu suretle onu, (Uygurların) kaganlığını tanımak üzere verilecek olan emirnâmeyi götüren ve onları taziyeye giden bir elçi olarak tayin etti.

f) HTS,142B:1a

İmparator Hsien-tsung 憲宗 saltanat devresinde (M.s.806-820), Uygurlar (Çin ile) akrabalık kurmak için dilekte bulundular. Fakat Çin memurları, (Çin'le) evlenmek suretiyle akrabalık kurmak için, sarfedilecek paranın beş milyon olacağını tahmin ettiler. Bu sırada İmparator memleketin içinde birkaç zalim Chieh-tu-shih[13] 節度使'yi cezalandırmakla meşgul idi. Bunun için Tsung-chêng shao-ch'ing[14] 宗正少卿 rütbeli Li Ch'êng 李誠 ile T'ai-ch'ang po-shih[15] 太常博士 ünvanlı Yin Yu 殷侑'yu göndererek, Uygurların dileklerinin kabul edilmemesini bildirdi.

İmparator Mu-tsung 穆宗(M.s.821-824) tahta çıkınca, Uygurlar yeniden Ho Ta-kan[16](Alp Tarkan)合達干 v.s.yi Çin'e göndererek akrabalık kurmak için ısrarla dilekte bulundular. İmparator kabul etti. Fakat, biraz sonra Uygurların kaganı öldü. (Çin) elçileri, yeni kagana geçici olarak Tengride ülüg bulmış küç Bilge Ch'ung-tê Kagan ünvanını verdiler. Bu suretle kagan artık tahta çıkmıştı.

3) Mayıs ayı olayları

a) TCTC, 241:2386a

Mayıs ayında Uygurlar, (Çin'li) prensesi karşılamak için Tu-tu[17]

(Tudun)都督 ile başbakan başta olmak üzere beş yüz kişiyi aşan bir heyeti Çin'e gönderdiler.

b) TCTC,241:2386b

aynı ayda İmparator, T'ai-ho chang(büyük) kung-chu[18](Konçuy) 太和長公主 'nun Uygurların kaganı ile evlenmesini emretti. (T'ai-ho) Konçuy, İmparator'un küçük kız kardeşi idi.

c) CTS,16:17b

821 senesinin mayıs ayında, Çin İmparator'unun küçük kız kardeşi T'ai-ho Konçuy, Uygurların Tengride kut bulmış Bilge Kagan'ı ile evlenmeğe razı oldu. Bunun üzerine İmparator da, Chin-wu ta-chiang-chün[19](büyük general) 金吾大將軍 ünvanlı Hu Chêng 胡證'in, Konçuy'u Uygurlara götürmesini ve ayrıca Uygurların kaganlığını tanıyan bir emirnâmeyi de onlara vermesini emretti. Bundan başka, T'ai-fu-ch'ing[20] 太府卿 rütbeli Li Jui 李銳'yi de Uygurlara giderek düğün merasimini yöneten elçiliğe tayin etti.

d) CTS,145:11a

Mayıs ayında, Uygurların başbakanı, Tudun, prenses, Mo-ni[21](Mani) 摩尼 dini adamları v.s.den ibaret 573 kişi, hep birlikte (Çin) Saray'ına geldiler. (T'ai-ho) Konçuy da Hung-lu mabedinde karşılanarak orada misafir edildi. İmparator, T'ai-ho Konçuy'un Uygurların kaganı ile evlenerek onun K'o-tun[22](Katun) 可敦'u olmasını emretti. Ayrıca, Chung-shu shê-jên[23] 中書舍人 ünvanlı Wang Ch'i 王起'nin Hung-lu mabedine giderek bu haberi ilân etmesini de emretti. Tso-chin-wu[24] 左金吾 büyük general ünvanlı Hu Chêng[25] 胡証 ise, Chien-chiao hu-pu san-shu[26] 檢校户部尚書 memuriyetine getirildi. Bu suretle (T'ai-ho) Konçuy'u Uygurlara götürecek ve Uygurların kaganlığını tanıyacak elçiliğe tayin edildi. Kuang-lu-ching[27] 光祿卿 rütbesini taşıyan Li Hsien 李憲'e de Yü-shih chung-ch'êng 御史中丞 ünvanı verildi ve büyük elçinin muavinliğine getirildi. Ayrıca, T'ai-ch'ang po-shih ünvanlı bir ilim adamı olan Yin Yu 殷侑, yeniden Tien-chung-shih yü-shih[29] 殿中侍御史 olarak P'an-kuan[30] 判官 vazifesine getirildi.

Aynı ayda İmparator, T'ai-ho Konçuy'un (Uygurların kaganı ile evlenmesi için) Uygurlara gitmesini emretti. Ayrıca, Uygurları idare etmek için orada yeni bir Fu[31] 府 teşkilâtı kurulacaktı. Uygurların memurlarına da, Çin'lilerin akraba memurları gibi aynı şekilde muamele edilecekti.

Uygurlar, Hsien-an Konçuy 咸安公主 öldükten sonra, birkaç mektup sunarak eskisi gibi akrabalığa devam etmek istediler. Fakat, bu istekleri uzun süre kabul edilmedi. Yüan-ho 元和 saltanat devresinin (M.s.806-820) sonuna gelince, Uygurların bu istekte ısrarları daha çoğaldı. İmparator Hsien-tsung 憲宗, kuzey tarafdaki barbarların Çin 'e çok başarılı yardımlar yaptıklarını ve batı tarafdaki Jung 戎 gibi barbarların ise yıllarca Çin sınırlarına taarruz ettiklerini düşündü. Bunun için Uygurların kaganının (Çin prensesi ile) evlenmek isteğini kabul etti. Bunu kabul ettikten sonra, İmparator Hsien-tsung öldü. Yerine İmparator Mu-tsung 穆宗 (M.s.821-824) tahta çıkarıldı. Aradan hemen hemenbir yılgeçtikten sonra, İmparator (Mu-tsung) kendi küçük kız kardeşine T'ai-ho Konçuy ünvanını verdi. Bu suretle Konçuy'u, Uygurlara teslim etmek için onların kaganı ile evlenmeğe gönderdi.

(821 senesinde Uygurların) Tengride kut bulmış alp Bilge Kagan'ı T'ai-ho Konçuy'u karşılamak için büyük elçi İ-nan-chu[33] chü-lu[34] (İnanç Külüg) 伊難珠句錄, Tudun Ssu-chieh[35] (Sekel) 思結, dış işlerine bakan başvezir ve damadı Mei-lu[36] (Buyruk) Ssu-ma[37] 梅錄司馬, bir prenses, Yeh-hu[38] (Yabgu) Konçuy 葉護公主, Tarkan v.s.den ibaret bir heyet ile 1,000den fazla deve ve atları hep birlikte Çin'e gönderdi.

e) HTS,142B:1a

Uygurların kaganı, T'ai-ho Konçuy'u karşılamak için, İnanç Külüg, Tudun Sekel ile Yabgu Konçuy v.s.den ibaret 2,000 kişi ile 20,000 at ve 1,000 deve (Çin'e) gönderdi. Bu zamana kadar Çin'e gelen yabancı heyetlerden bunun kadar kalabalık bir heyet yokmuş. (Çin) İmparator'u, onlardan yalnızca 500 kişinin (başkent) Ch'ang-an[39] 長安 'a gelmelerini ve diğerlerinin ise T'ai-yüan[40] 太原 şehrinde kalmalarını emretti. Ayrıca, T'ai-ho Konçuy'un (Uygurların kaganı ile) evlenmesini de emretti. T'ai-ho Konçuy, merhum İmparator Hsien-tsung'un kızıdır.

İmparator, T'ai-ho Konçuy için yeni bir Fu 府 teşkilâtını kurdu. Ayrıca, Tso-chin-wu-wei[41] 左金吾衛 büyük general olan Hu Chêng 胡証 ile Kuang-lu-ch'ing rütbeli Li Hsien 李憲 'in bir ferman götürerek Tai-ho Konçuyu yollamalarını emretti. T'ai-fu-ch'ing ünvanlı Li Yüeh[42] 李説 de düğün merasiminin yönetim memurluğuna tayin edildi.

4) Haziran ayı olayları

a) TFYK,987:7a

821 senesinin haziran ayında, T'u-fan[43](Tibet'li) 吐蕃 'lar Çin' in Ch'ing-sai-pao[44] 青塞堡 adlı kalesine taarruz ettiler. Çin'in Uygurlarla akrabalık kurması, bu olayın meydana getirilmesine sebep oldu. Yen-chou[45] ts'i-shih[46] 鹽州刺史 'si olan Li Wen-yüeh 李文悅 kendi ordusunu sevkederek onları yenilgiye uğrattı.

b) TCTC,241:2386a

Bu sırada Tibet'liler, Çin'in Uygurlarla akrabalık kurduğunu işittiler. Bu sebeple haziran ayında, Ch'ing-sai-pao adlı bir kaleye taarruz ettiler. Yen-chou ts'i-shih'si Li Wen-yüeh, onları yenilgiye uğrattı.

c) CTS,145:11a

Ondan sonra, Çin'in Uygurlarla böylece bir akrabalık kurması, Tibet'lilerin Ch'ing-sai-pao adlı bir kaleye taarruz etmelerine yol açtı. Buna karşı, Yen-chou ts'i-shih'si Li Wen-yüeh kendi ordusunu seferber ederek onları mağlup etti.

5) Temmuz ayı olayları

a) TCTC,242:2387b

821 senesinin temmuz ayında T'ai-ho Konçuy, (başkent) Ch'ang-an' dan Uygurlara gitmek üzere yola çıktı.

b) CTS,16:18b

Temmuz ayında, T'ai-ho büyük Konçuy Uygurlara gitmek üzere yola çıktı. İmparator, Saray muhafız gücünün yarısı ile beraber bizzat Tung-hua-mên 通化門 kapısına kadar geldi ve onu yolcu etti. Diğer memurlar da Chang-ching-szu 章敬寺 mabedinin önünde toplandılar ve onu yolcu ettiler.

c) CTS,145:11a

T'ai-ho Konçuy'un Uygurlara gitmek üzere yola çıktığı gün, İmparator Mu-tsung bizzat T'ung-hua-mên kapısına giderek onu yolcu etti. Saray'daki diğer bütün memurlar da Chang-ching-szu adlı mabedin önünde toplanarak onu yolcu ettiler. Bol miktarda merasim yapıldı. Şehirde oturan bütün erkek ve kadınların hepsi, merasimi seyretmek için dı

şarıya çıktılar.

d) HTS,142B:1a

Mabedin önünde T'ai-ho Konçuy'a,Jên-hsiao tuan-li ming-chih shang-shou Kagan[47] 仁孝端毅明智上壽可汗 ünvanı verildi. İmparator, bizzat T'ung-hua-mên kapısına giderek (T'ai-ho) Konçuy'u yolcu etti. Bütün memurlar da yollarda toplandılar ve onu bu şekilde yolcu ettiler

822 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ekim ayı olayları

a) CTS,16:29b

822 senesinin ekim ayında, Uygurlara giden elçi olan Chin-wu ta-chiang-chün ünvanlı Hu Chêng 胡証, muavin elçi Kuang-lu-ch'ing rütbeli Li Hsien 李寬, düğün merasiminin yönetim elçisi Wei-wei-ch'ing[48] 衛尉卿 rütbeli Li Jui 李銳 ve muavin elçi Tsung-chêng shao-ch'ing[49] 宗正少卿 rütbeli Li Tzu-hung 李子鴻 v.s. gibi Çin memurları T'ai-ho Konçuy'u Uygurlara teslim ettiler ve Çin'e döndüler.

Biraz sonra Uygurların kaganı, elçi göndererek dört resmî ferman ile altı kız ve Ko-lu[50] 葛祿'lardan da dört kişiyi Çin'e hediye etti.

b) CTS,145:12a

Ch'ang-ch'ing saltanat devresinin 2. senesinin (M.s.822) ekim ayında, Chin-wu ta-chiang-chün ünvanlı Hu Chêng, onun elçiliğinin muavini Kuang-lu-ch'ing rütbeli Li Hsien, düğün merasiminin yönetim elçisi Wei-wei-ch'ing rütbeli Li Jui, elçilik muavini Tsung-chêng shao-ch'ing rütbeli Li Tzu-hung, P'an-kuan 判官 vazifesinde bulunan Yü-shao lang-chung[51] 虞部郎中 ünvanlı Chang Min 張敏 ile T'ai-ch'ang po-shih rütbesini taşıyan ilim adamı Yin Yu v.s. gibi memurlar, T'ai-ho Konçuy'u Uygurlara gönderdiler ve oradan Çin'e döndüler. Onların hepsi şöyle dedi:

"- (T'ai-ho) Konçuy, Uygurların memleketine gittiği ilk günlerde birkaç gece iyi uyuyabildi. Kagan, yüzlerce süvariyi bize göndererek Konçuy'un daha önce onlarla başka bir yoldan gitmesini rica etti. Fakat, Hu Chêng bu isteği kabul etmedi. Barbarların elçisi şöyle dedi:

"- Eskiden Hsien-an Konçuy bize geldiği zaman, Hua-mên[52] 花門'e yüzlerce mil mesafe kala bizzat bizimle beraber gitmişti. Şimdi, bizi niçin kabul etmiyorsunuz?"

(Hu) Chêng de şöyle cevap verdi:

"- İmparatorumuz, (T'ai-ho) Konçuy'u kaganınıza götürmemizi emretti. Kaganınızın henüz daha kendisini görmedik. Konçuy daha önce sizinle nasıl gidebilir?"

"Barbarların elçisi bir daha ısrar etmedi ve isteğinden vazgeçti.

"Ondan sonra, biz Uygurların başkentine geldik. İyi seçilmiş bir günde, Konçuy'a Uygurların Hatunu ünvanı verildi. Merasimde Kagan evvelâ kulenin yukarısına çıktı ve kendi yüzünü doğuya doğru çevirerek oturdu. Bu kulenin aşağısında Konçuy'u oturtmak için keçe ile süslenmiş hususî bir oda (çadır) kurulmuştu. Barbarların şefleri Konçuy'a barbar adetlerini öğrettiler. Bundan sonra, Konçuy kendi T'ang[53] 唐, yani Çin elbiselerini çıkardı ve barbarların elbiselerini giydi. Bir kadın hizmetçi ile beraber kulenin önüne çıktı ve yüzünü batıya doğru çevirerek ibadet etti. Biraz sonra, kendisi tekrar keçe çadırına döndü. Evvelce giydiği elbiseleri çıkardı ve Hatun'un resmî elbisesini giydi. Bu elbisenin üstünde yukarıdan aşağıya doğru uzanan kıpkırmızı bir kaftan ve bunun üzerinde de kızıl renkli bir ceketi vardı. Altından yapılmış bir taç, saçın önüne kadar yüzünü kapadı. Konçuy bunları giyinerek binanın dışına çıktı ve evvelki merasimde olduğu gibi Kagan'ın önüne kapanarak selâm verdi. Barbarlar evvelce, önde küçük bir oturma yeri bulunan büyük bir tahtırevan hazırladılar ve onu ipeklerle süslediler. Bu sırada bir başvezir, Konçuy'u tahtırevana davet etti. Ondan sonra, Dokuz Kabile Uygur'larının başvezirleri kısımlara ayrılıp beraberce bu tahtırevanı taşıdılar. Güneşin dönüş yönüne uyarak avlunun sağ tarafından başlayıp dokuz defa döndüler. Ondan sonra Konçuy tahtırevandan indi ve kuleye çıktı. Kagan ile beraber yüzünü doğuya doğru çevirip oturdu. Az sonra, bütün memurlar ve Saray mensupları gelip onları ziyaret ettiler ve Hatun'a selâm verdiler.

"Hatun'un kendine mahsus hususî bir otağı vardı. Kagan, iki vezirin onun hizmetinde olarak otağa girip çıkmalarını emretti. Hu Chêng v.s.nin (Çin'e) dönmesinden önce, Hatun kendi otağında bizi yemeğe davet etti. Bütün gün bizden ayrılmadı ve göz yaşı döktü. Kagan da bunun için bize çok hediye verdi." ·

c) HTS,142B:1a

T'ai-ho Konçuy, Çin sınırından geçti. Uygurların hükümdarlık otağına yüz mil mesafeye kadar geldi. (Uygurların) Kagan'ı, Konçuy'un daha

önce başka bir yoldan heyetten ayrılarak kendisi ile görüşmesini rica etti. Fakat Hu Chông, bunu kabul etmedi. Uygurlar da şöyle dediler:

"- Eskiden Hsien-an Konçuy bunun gibi işler yapmıştı."

Hu Chông de dedi ki:

"- İmparatorumuz, benim Konçuy'u Kagan'ınıza kadar götürmemi emretti. Henüz daha Kagan'ınızın kendisini göremedim. Bunun için Konçuy daha önce (sizinle beraber) gidemez."

Uygurlar da isteklerinden vazgeçtiler.

Ondan sonra, Kagan bizzat binanın yukarısına çıktı ve doğuya doğru oturdu. Binanın aşağısında Konçuy'u oturtmak için güzel halılarla süslenmiş bir oda kurulmuştu. Konçuy da Uygurların elbiselerini giydi. Bir kadın hizmetçi ile beraber çıktı ve batıya doğru ibadet etti. Biraz sonra, kendi odasına döndü ve Hatun elbisesini giydi. Bu elbisenin üstünde yukarıdan aşağıya uzanan entarisi ve büyük kaftanı tamamen kıpkırmızı renkte idi. Başında altından yapılmış bir taç taşıdı. Bu tacın önü ve arkası sivri şekilde idi. Ondan sonra, Konçuy tekrar çıktı ve ibadet etti. Bunu yaptıktan sonra, eğri bir tahtırevana girdi. (Uygurların) dokuz başbakanı hep birlikte bu tahtırevanı taşıdılar. Avluda, sağ tarafından başlayarak dokuz defa dolaştılar. Daha sonra, Konçuy tahtırevandan inip binaya çıktı ve Kagan ile yanyana doğuya doğru yüzünü dönerek oturdu. Bütün memurlar, sıra ile onları ziyaret ettiler. Hatuna da, kendisine ait bir otağ kurulmuştu. İki başbakan her zaman onun emriyle otağa girip çıkabilirdiler. Hu Chêng v.s. vazifelerini bitirince (Çin'e) dönecektiler. Bu sırada Hatun, onlara zengin bir yemek ziyafeti verdi ve üzüldüğünden dolayı kendi kendine çok ağladı. Kagan, (Çin) elçilerine çok hediye verdi.

2) Uygur-Tibet çatışması

821 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Haziran ayı olayları

a) TCTC, 241:2386a

Daha sonra Uygurlar, (Çin İmparator'una) bir mektup gönderdiler.

Bu mektupta şöyle yazılıyordu:

"- Biz, (T'ai-ho) Konçuy'u iyi karşılayabilmek için 10,000 süvariy Pei-t'ing[54](Beşbalık) 北庭'e; 10,000 süvari de An-hsi[55]安西'ye göndererek Tibet'lileri kovmak istiyoruz."

b) CTS,145:11a

Uygurlar, Çin İmparator'una bir rapor sundular. Bu raporda şöyle yazılıyordu:

"- Biz, 10,000 atlı askeri Beşbalık'a; 10,000 atlı askeri de Anhsi'ye göndererek Tibet'lileri kovacağız. Ayrıca, T'ai-ho Konçuy'u da karşılayarak memleketimize getireceğiz."

2) Kasım ayı olayları

a) CTS,145:11a

Kasım ayında, Chên-wu[56]振武 chieh-tu-shih'si Chang Huai-ch'ing 張淮清 tarafından bir rapor sunuldu. Bu raporda şöyle yazılıyordu:

"- Sizin emrinizle 3,000 askeri Wei-chou[57]蔚州 bölgesine gönderdik. Şimdiye kadar 1,000 askeri çıkardık. Diğer 2,000 asker, T'ai-ho Konçuy'un sınırlarımızdan çıktıktan sonra hemen gönderilecektir."

Rapor şöyle devam ediyordu:

"- Ayrıca, T'ien-tê[58]天德 bölgesinden gelen habere göre, Uygurlardan 760 kişi ile birlikte at, deve ve arabalar hep arka arkaya olarak Huang-lu-ch'üan 黃麓泉 adlı bir yere geldiler ve orada (T'ai-ho) Konçuy'u karşıladılar."

Bundan başka, Fêng-chou[59]豐州 ts'i-shih'si Li Yu 李祐 tarafından da ayrı bir rapor sunuldu. Bu raporda da şöyle yazılıyordu:

"- T'ai-ho Konçuy'u karşılamak için gönderilen 3,000 Uygur, Ch'ing-ch'üan 卿泉 adlı bir yerde karargâh kurdular ve Tibet'lileri oralardan kovdular."

822 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Şubat ayı olayları

a) CTS,145:12a

822 senesinin mart ayında İmparator, satın alınan atların para-

larını Uygurlara verdi ve ayrıca 50,000 parça ipekli kumaş da onlara he diye etti.

2) Mart ayı olayları

a) TCTC,242:2393b

822 senesinin mart ayında, Huai-nan[60]淮南 chieh-tu-shih'si Pei Tu 裴度, Yu-chên 幽鎮 olaylarını bastırmak için çalıştı. Uygurlar da kendi ordularını göndererek onun idaresi altına girmelerini istediler. Fakat, (Çin) Saray'ındaki memurlar toplanarak bir karar alip bu teklifi reddettiler. İmparator da, Chung-shih[61] 中使 ünvanını taşıyan bir elçi göndererek onların hareketini durdurmağa çalıştı. Bu sırada Uygurlar kendi memurlarından Li İ-chieh 李義節'i 3,000 kişi ile birlikte gönderdiler. Fêng-chou bölgesinin kuzeyine kadar geldiler ve geri dönme emrini kabul etmediler. Bunun için İmparator, onlara 70,000 parça ipek ve kumaş gibi hediyeler verdi. Ancak sonra Uygurlar geri döndüler.

b) CTS,145:12a

Mart ayında İmparator, satın alınan atların parasını ve 70,000 parça ince ipekli kumaşı (Uygurlara) hediye etti.

Aynı ayda (Huai-nan chieh-tu-shih'si) P'ei Tu, Yu-chên bölgesindeki isyanları bastırmak için çalıştı. Bu sırada Uygurlar da, kendi ordularını göndererek P'ei Tu'nun idaresi altına girip beraberce isyanları bastırmak istediler. Fakat, Çin Saray'ındaki memurların hepsi şöyle düşündü:

"- Pao-ying 寶應 saltanat devresinin başlangıcında (M.s.762), Uygurlar Çin'e yardım ederek iki başşehrimizi[62] düşmanlardan geri almışlardı. Bu başarılara dayanarak çok mağrur oldular. Bunun için onların kontrolu artık mümkün olamadı. Bu sebeple şimdi onların isteklerini kabul etmemeliyiz."

Bunun için İmparator, Chung-shih rütbeli bir elçi göndererek Uygurların hareketlerini durdurdu ve onların geri dönmelerini emretti. Bu sırada Uygurlar, Fêng-chou bölgesinin kuzey sınırına kadar geldiler ve geri dönme emrini kabul etmediler. Bu sebeple İmparator, onlara 70,000 parça ince ipekli kumaş hediye etti ve bundan sonra Uygurlar geri döndüler.

c) HTS,142B:1b

Bu sırada P'ei Tu, Yu-chên bölgesindeki olayları bastırmağa çali-

şıyordu. Uygurlar da, onların generali Li İ-chieh ile 3,000 asker göndererek (Çin) Ho-pei 河北 bölgelerini silkûne kavuşturmak için Çin İmparator'una yardım etmek istediler. Fakat Çin memurları, (Uygurların) eşkisi gibi kötü hareket edebileceklerini düşünerek onların yardım etmelerini kabul etmediler. Buna rağmen, Uygurların orduları yine de Fêng-chou bölgesine kadar gelmişti. İmparator, elçi göndererek onlara bir çok hediyeler verdi ve Uygurlar gittiler.

Temmuz ayı olayları

a) TFYK,987:7a

822 senesinin temmuz ayında, Ling-wu[63] 靈武 chieh-tu-shih'si olan Li Chin-ch'êng 李進誠(İmparator'a) bir rapor sunarak Yen-chou 鹽州 sınırında Tibet'lilerden 300 den fazla insanı takip neticesinde öldürdüğünü açıkladı.

Notlar

[1]Hui-hu 回鶻, yani Uygur. Variyantı: Kao-ch'ê 高車, Yüan-ho 袁紇, Wu-hu 烏護, Wu-ho 烏紇, Wei-ho 韋紇, Hui-ho 回紇, 廻紇, Hui-hu 廻鶻. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.30,193,242,322; Türk Kültür Tarihi, s. 347-368; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.204,209; Wittfogel ve Fêng, History of Chinese Society:Liao, s.92; Paul Pelliot, Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or.., s.229,n.; Peter A.Boodberg, HJAS, IV, 1939, s.230 v.d.; Hamilton, Les Ouïghours à l'époque des Cing Dynasties, s.1,61.

[2]Pao-i 保義, Çincede doğru olarak muhafaza etmek anlamındadır.

[3]Bk. Çagatay, Türk Lehçeleri Örnekleri, s.62; O.Franke, Geschichte des Chinesischen Reiches, III, s.251 v.d.; Hamilton, Les Ouïghours.., s. 154.

[4]Dokuz Kabile Uygur'ları için bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.130, 348.

[5]P'i-chia 毗伽, bilge demektir. Türkçede akıllı, bilgin, hakim ve dirayetli olmak anlamındadır. Ayrıca bk. Caferoglu, Uygur Sözlüğü, s.30; Çagatay, Türk Lehçeleri Örnekleri, s.57; Pelliot, Neuf Notes sur des questions d'Asie Centrale, TP, 26, s.229,239,243; Hamilton, Les Ouïghours.., s.149.

[6]Hung 鴻, ses demek; Lu 臚, ulaştırmak demektir. Bk. Rotours. Traité des fonctionnaires.., s.408-409.

[7]Shao-fu-chien 少府監 , Çin Saray'ında eşya, kıyafet, altın, gümüş, inci v.s. gibi şeylerle ilgilenen memuriyet ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours , Traité des fonctionnaires.., s.458-462.

[8]Chün 君 , eski Türkçe kün demektir. Ayrıca bk. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.96,97; Çagatay, Türk Lehçeleri Örnekleri, s.65; F.W.K.Müller,Zwei Pfahlinschriften.., s.7,22,23; Hamilton, Les Ouïghours.., s.152.

[9]Chün têng-li-lo yü-lu mi-shih ho chü-chu-lu p'i-chia k'o-han 君登里邏羽錄密施合句主禄毗伽可汗, eski Türkçe"Kün Tengride ülüg bulmış alp küçlüg bilge Kagan„demektir. Variyantı: Tengride ülüg bulmış küç bilge Ch'ung-tê Kagan 登囉羽錄沒密施句主毗伽崇德可汗, bk. TCTC,241:2386a; HTS,142:1a; Tengride ülüg bulmış alp külüg bilge Kagan 登里羽錄沒密施合句錄毗伽可汗, bk. TFYK,965:12b; Tengride ülüg bulmış küçlüg bilge Kagan 登眼羽錄沒密施句主錄毗伽可汗, bk. CTS,16:16b; CTS,145:11a; Tengride kut bulmış bilge Kagan 登羅骨沒密施合毗伽可汗, bk. CTS,16:17b. Ayrıca bk. Hamilton, Les Ouïghours.., s.141.

[10]Ch'ung-tê 崇德, Çincede fazilete inanmak anlamındadır.

[11]Chien-chiao tso-san-ch'i ch'ang-shih 檢校左散騎常侍: İmparatorun sol tarafında oturup tavsiyede bulunan en yüksek memuriyet ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires..,s.3,140,141,581,710.

[12]Yü-shih ta-fu 御史大夫: Eskiden Çin İmparatoruna çok yakın bir memuriyet idi. En yükseği Yü-shih ta-fu idi ve başvekilin muavini vazifesini görürdü. Ondan sonra Yü-shih chung-ch'êng 御史中丞 gelirdi ve sekreterlik vazifesi ile görevlendirilmişti. Ayrıca teftiş işleri ile de meşgul olurdu. Onların dairesine Yü-shih-fu 御史府 denirdi ve sonra da Yü-shih-t'ai 御史臺 olarak değiştirildi. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.281-314.

[13]Chieh-tu-shih 節度使, eski bir memuriyet ünvanıdır. Çin'in T'ang sülâlesi (M.s.618-906) zamanında kuruldu. Her memurun idaresi altında bir tao 道 veya birkaç chou 州 vardı. Bütün askerî ve sivil işleri idare ederdi. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.656,662,664.

[14]Tsung-chêng shao-ch'ing 宗正少卿: İmparatorun aile işleri ile meşgul olan memuriyet ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.370,645.

[15]T'ai-ch'ang po-shih 太常博士: Çin Saray mabedinde merasim yöneten bir memuriyet ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.315-355.

[16]Ta-kan 達干 , yani Tarkan'dır. Bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.36,38; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.174; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.71; Hamilton, Les Ouïghours.., s.14,155.

[17]Tu-tu 都督, yani Tudun'dur. Eskiden Çin'de bir memuriyet ünvanı idi. T'ang sülâlesi zamanında her chou 州 'da bir Tudun-fu 都督府 'luk kuruldu. Tudun'lar üst, orta ve aşağı diye üç rütbeye ayrılırdı. Sınır bölgeleri kolayca yabancı kabileler tarafından taarruza uğradığından dolayı birer Chieh-tu-shih ünvanlı memurluk daha ilâve edilirdi. T'ang sülâlesinin ikinci ortasında Chieh-tu-shih memurları çoğaldı ve Tudun ünvanının yerini aldı. Bu konu için ayrıca bk. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s. 198; Orkun, Eski Türk Yazıtları, IV, s.117; Chavannes-Pelliot, Un Traité manichéen.., s.216,n.; Hamilton, Les Ouïghours.., s.65,97; Rotours, Trai-

té des fonctionnaires..; s.707,820.

18 Kung-chu 公主 , Konquy demektir: Bir prenses ünvanıdır. Ayrıca bk. Çagatay, Türk Lehçeleri..; s.64;Demieville,Le Concile de Lhasa, s. 4 v.d.; Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.22,45; Hamilton, Les Ouïghours..; s.91.

19 Chin-wu ta-chiang-chün 金吾大將軍 , bir general ünvanıdır. Bu ünvanın Tso (sol) 左 ve Yu (sag) 右 chin-wu-wei 金吾衛 olarak iki çeşidi vardır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.530-537.

20 T'ai-fu-ch'ing 太府卿, bir memuriyettir. Maliye işleri ile meşgul olurdu. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.434-442.

21 Mo-ni 摩尼, Mani demektir. Bu konu için bk. Chavannes-Pelliot, Un Traité manichéen retrouvé en Chine, extrait du JA, s.1-360 (1913).

22 K'o-tun 可敦, Hatun demektir. Bk. B.Ögel, Sino-Türcica, s.30; Caferoğlu, Uygur Sözlügü, s.61; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.62; Von Gabain, Alttürkische Grammatik, s.309; O.Franke, Geschichte des Chinesischen Reiches, III, s.254; Pelliot ve Hambis, Histoire des Campagnes de Gengiskhan, s.183; Wittfogel ve Fêng, History of Chinese Society:Liao, s.430; Hamilton, Les Ouïghours.., s.96.

23 Chung-shu shê-jên 中書舍人: Çin'de devlet işlerini idare etmek için bugünkü başbakanlık mahiyetinde Chung-shu-shêng 中書省 adlı daire kurulmuştu. Bu dairede çalışan en yüksek memuriyet Chung-shu shê-jên ünvanını taşıdı. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s. 180-187.

24 Bk. Chin-wu ta-chiang-chün.

25 Krşl. Hu Chêng 胡證, bk. CTS,16:17b; Hu Chêng 胡証, bk. HTS, 142B:1a.

26 Chien-chiao hu-pu shang-shu 檢校户部尚書: Aileye göre vergi alan bir memuriyet ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.180-187.

27 Kuang-lu-ch'ing 光祿卿, eskiden bir memuriyet ünvanıdır. T'ang sülâlesi zamanında levazım işleri ile meşgul olurdu. Kuang-lu ta-fu 光祿大夫, müşavir gibiydi ve esas memur değildi. Bu ünvanın üç mevkii vardı. En yükseği Kuang-lu ta-fu idi. Ondan sonra Chin-tzu kuang-lu ta-fu 金紫光祿大夫 ve daha aşağı olan da Ying-ch'ing kuang-lu ta-fu 銀青光祿大夫 idi. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s. 355-361.

28 Bk. Yü-shih ta-fu.

29 Tien-chung-shih yü-shih 殿中侍御史, Çin Saray'ında tenkit eden memuriyet ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.305.

30 P'an-kuan 判官 , bir hâkim ünvanıdır. T'ang sülâlesi zamanında kurulmuştu. Bu ünvanı taşıyan memurlar, chieh-tu-shih 節度使'lerin yardımcısı idi. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.646, 658,890.

31 Fu 府; bir idare teşkilâtıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires..; s.548,763,769.

32 Jung 戎; Çin'in batısında bulunan bütün kabilelerin umumî adıdır.

33I-nan-chu 伊難珠, Türkçesi "İnanç"tır. Bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.375; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.76; Pelliot, HCK, s.250,251; F.W.K.Müller, Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden, s.23; Hamilton,Les Ouïghours.., s.152.

34Chü-lu 句錄, 'külüg„demektir. Adlı, şöhretli ve meşhur olmak anlamındadır. Bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.252; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü,s.96; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.65.

35Ssu-chieh 思結, Sekel (veya Sikil, Esgil, Sigir) demektir. Bk. B.Ögel, Sekellerin ataları hakkında, Belleten, c.IX, F.31, s.469-483; Bailey, AM, 11-1, s.19; Hamilton, Les Ouïghours.., s.2.

36Mei-lu 梅錄, 'Buyruk„demektir. Uygurların bir nazır ünvanıdır. Bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.373; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.41; Çagatay, Türk Lehçeleri,., s.59; Pelliot et Hambis, Histoire des Campagnes de Gengiz-Khan, s.297; Hamilton, Les Ouïghours.., s.150.

37Ssu-ma 司馬, yüksek bir memuriyet ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.634,654,684,703.

38Yeh-hu 葉護, yani 'Yabgu'demektir. Tölişlerin, yani Türk devletinin doğu kısmının reis ünvanıdır. Bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.334,366,403; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.74; Chavannes, Documents sur les Tou-kiue occidentaux, s.95,n.; Hamilton, Les Ouïghours.., s.102.

39Ch'ang-an 長安, eski bir şehrin adıdır. T'ang sülâlesi zamanında başkent idi. Bugünkü Shen-hsi 陝西 eyâletindeki Ch'ang-an-hsien 長安縣'in kuzey-batısındadır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.389,730,756.

40T'ai-yüan 太原, eski bir şehrin adıdır. Bugünkü Shan-hsi eyâletindeki T'ai-yüan ile Fên-yang 汾陽 arasındadır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des Ouïghours.., s.755,792,794,852,874.

41Bk. Chin-wu ta-chiang-chün,n.

42Krşl. Li Jui 李銳, bk. CTS,16:17b.

43T'u-fan 吐蕃, yani Tibet'liler demektir. Bugünkü Tibet bölgelerinde bulunurdu. Bazılarına göre, Tibet kelimesi de T'u-fan sözünden gelirdi. Bu konu için ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.84,85,349, 361; B.Laufer, Bird divination among the Tibetans, TP, 15, 1914, s.86, 95; Pelliot, Quelques transcriptions chinoises des noms tibétains,TP,16, 1915, s.18 v.d.; O.Franke, Geschichte des chinesischen Reiches,II, s.371 v.d., III, s.22,294,362; H.Orkun, Eski Türk Yazıtları,IV, s.169; Hamilton, Les Ouïghours.., s.20-60; Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.899.

44Ch'ing-sai-pao 青塞堡, Çin sınırlarında bulunan kalelerden birisinin adıdır.

45Yen-chou 鹽州, eski bir şehrin adıdır. T'ang sülâlesi orada bir chou 州 kurdu. Bu şehir, bugünkü Kan-su 甘肅 eyâletindeki Yen-ch'ih-hsien 鹽池縣'in kuzeyinde bulunurdu. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.397,401,402

46Ts'i-shih 刺史, bir memuriyet ünvanıdır. "Ts'i" demek suçluları sorguya çekmek demektir. "Shih" ise elçi anlamınındadır. T'ang sülâlesi zamanında "Ts'i-shih",bugünkü vali anlamı karşılığında kullanılırdı. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.721.

47 Jên-hsiao tuan-li ming-chih shang-shou Kagan 仁孝端麗明智上壽可汗, T'ai-ho Konçuy'a verilen bir ünvandır. Çince manası şudur: "Sevgili, güzel, akıllı ve uzun ömürlü Kagan".

48 Wei-wei-ch'ing 衛尉卿, Saray muhafızgücü işleri ile ilgilenen komutan idi. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.531,909.

49 Bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.370,645.

50 Ko-lu 葛祿, Karluk'lar da olabilir. Pek mahiyeti anlaşılmıyor.

51 Lang-chung 郎中, yüksek bir kâtip memuriyetinin ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.32.

52 Hua-mên 花門: T'ang Shu'nun coğrafya bölümüne göre, Chü-yen-hai 居延海'nin kuzeyinde, 300 mil mesafede Hua-mên-shan 花門山 adlı bir kale vardı. Onun kuzey-doğusunda 1,000 mil mesafe gidilirse, Uygurların otağına varılırdı. Bunun için Hua-mên bölgesi Uygurların arazisi içindedir.

53 Yani Çin'in T'ang sülâlesi demektir. (M.s.618-906)

54 Pei-t'ing 北庭, yani Beşbalık demektir. Çin'lilere göre, bugünkü Hsin-chiang 新疆 eyâletindeki Ti-hua 迪化, yani Urumçi şehridir. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.31,93,165; Türk Kültür Tarihi, s.361, 362,366; Chavannes, Documents.., s.11; Stein, Innermost Asia, s.555-557; Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.803,805; Hamilton, Les Ouïghours ..., s.14.

55 An-hsi 安西: T'ang sülâlesi zamanında Tanrı Dağlarının güney bölgelerine An-hsi derlerdi. Oralarda bir An-hsi tu-hu-fu 安西都護府 kurdular. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.71; Chavannes, Documents.., s.5,68 v.d.; Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.800; Les Grands Fonctionnaires des provinces en Chine sous la Dynastie des T'ang,TP,25, s.31-32; Hamilton, Les Ouïghours.., s.8,24.

56 Chên-wu 振武, bir yer adıdır. T'ang sülâlesi zamanında askerî bir karargâhın bulunduğu bir şehirdi. Bugünkü Shan-hsi eyâletindeki Ho-lin kê-êrh 和林格爾 bölgesindedir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.797,809,867; Hamilton, Les Ouïghours.., s.63.

57 Wei-chou 蔚州: Bugünkü Ho-pei eyâletindeki Hsüan-hua 宣化 şehridir. Çin seddine çok yakın bir şehirdir.

58 T'ien-tê 天德, bir yer adıdır. T'ang sülâlesi zamanında askerî bir karargâhın bulunduğu şehirdi. Bugünkü Sui-yüan 綏遠 eyâletindeki Wu-la-tê-ch'i 烏喇特旗'nin kuzey-batısında bulunur. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.796; Pelliot, JA, mayıs-haziran 1912, s. 295-296; Hamilton, Les Ouïghours.., s.61-63.

59 Fêng-chou 豐州, bir yer adıdır. Bugünkü İç Moğolistandaki Ordos bölgesinin doğusunda bulunan yerdir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.797.

60 Huai-nan 淮南, Huai-ho 淮河 nehrinin güneyinde bulunan bölgedir. T'ang sülâlesi zamanındaki 10 Tao 道'dan birisi idi. Bu Tao'lar 14 chou 州'dan ibaret idiler.

61 Chung-shih 中使, Saray içindeki işlerle meşgul olan memur demektir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.844,900.

[62] T'ang sülâlesinin Ch'ang-an 長安 ve Lo-yang 洛陽 olmak üzere iki başşehri vardı. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires..., s.324,363,437.

[63] Ling-wu 靈武, bugünkü Kan-su 甘肅 eyâletindeki Ling-wu-hsien 靈武縣 'in kuzey-batısında bulunan şehirdir. Ayrıca bk. Demieville, Le Concile.., s.300 v.d.; Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.822, n.; Hamilton, Les Ouïghours... s.23,28-29,134.

B- UYGUR DEVLETİ'NDE KARIŞIKLIKLARIN BAŞLAMASI

1) Chao-li, Kagan'ın öldürülmesi

24 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Aralık ayı olayları

a) TFYK,967:14a

823 senesinde Kagan öldükten sonra[1], yerine amcasının oğlu Hosa[2](Hazar) Kagan 曷薩可汗 tahta çıkarıldı.

b) TCTC,243:2400b

824 senesinin aralık ayında, Uygurların Ch'ung-tê Kagan 崇德可汗'ı öldü. Yerine küçük kardeşi Hazar T'ê-lê[3](Tegin) 曷薩特勒, yeniden kagan olarak tahta çıkarıldı.

c) CTS,17A:9b

824 senesinin aralık ayında Uygurlar, Tibet'liler, Hsi[4] 奚 ve Ch'i-tan[5](Kitan) 契丹'ların hepsi Çin'e elçi göndererek hediye verdiler.

d) HTS,142B:1b

Ching-tsung 敬宗'un tahta çıktığı sene (M.s.824), Uygurların Kaganı öldü. (Kaganın) küçük kardeşi Ch'ang-sa Tegin[6] 昌薩特勒 tahta çıkarıldı.

825 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Mart ayı olayları

a) TCTC,243:2401b

825 senesinin mart ayında Çin İmparatoru, yeniden Uygurların kaganlığını tanımak için Ssu-mên lang-chung[7] 司門郎中 rütbesini taşıyan memur Yü Jên-wen 于人文'i gönderdi.

2) Mayıs ayı olayları

a) TFYK,965:12b

İmparator Ching-tsung'un Pao-li 寶曆 saltanat devresinin ilk

senesinin (M.s.825) mayıs ayında, İmparator elçi göndererek Dokuz Kabile Uygur'larının kaganlığını tanımak için, (Kaganlarına) Ai[8](Ay) Tengride kut bulmuş alp bilge Chao-li[9]昭禮 Kagan ünvanını verdi.

b) TFYK,967:14a

Çin İmparatoru, Uygurların yeni Kaganına Kün[10] Tengride kut bulmuş alp bilge Kagan ünvanını bir fermanla verdi.

c) TCTC,243:2401b

Çin İmparatoru, Uygurların Hazar Tegin'ine Ay Tengride kut bulmuş alp bilge Chao-li Kagan ünvanını verdi.

d) CTS,17A:9b

825 senesinin mayıs ayında Çin İmparatoru, Dokuz Kabile Uygurlarının hükümdarına Tengride kut bulmuş bilge Chao-li Kagan[11] ünvanını vererek onların kaganlığını tanıdı.

e) CTS,145:12a

Mayıs ayında İmparator, bir elçi göndererek (Uygurlara) Tengride kut bulmuş alp bilge Li Kagan ünvanını verip onların kaganlığını tanıdı.

f) HTS,142B:1b

İmparator, elçi göndererek Uygurlara, Ay Tengride kut bulmuş alp bilge Chao-li Kagan ünvanını verdi.

/

3) Haziran ayı olayları

a) TFYK,965:12b

825 senesinin haziran ayında İmparator, P'in-kuan[12]品官 rütbeli memur T'ien Wu-fêng田務豐'ı resmî bir ferman ile (Uygurlara) gönderdi.

b) CTS,17A:10a

825 senesinin haziran ayında İmparator, P'in-kuan rütbesini taşıyan T'ien Wu-fêng'ın, bir ferman ile on iki arabalık hediye götürerek Uygurların Kaganına ve T'ai-ho Konçuy'a hediye etmesini emretti.

c) CTS,145:12a

Bunun üzerine İmparator, P'in-kuan rütbesini taşıyan T'ien Wu-fêng'ın, bir ferman ile on iki arabalık hediye götürerek Kagana ve T'ai-ho Konçuy'a hediye olarak vermesini emretti.

d) HTS,142B:1b

Ayrıca,İmparator da on iki araba dolusu paravı (Uygurlara) hedi ye etti.

827 SENESİNDEKİ OLAYLAR

a) CTS,145:12b

Ta-ho 大和 saltanat devresinin ilk senesinde (M.s.827), Çin İmparatoru, Chung-shih 中使 rütbesini taşıyan bir memurun 200,000 parça ince ipekli kumaşı Hung-lu mabedine götürmesini ve orada Uygurlardan Çin'e satın alınan atların parasına karşılık bu ince ipekli kumaşların Uygurlara verileceğini bildirmesini emretti.

b) HTS,142B:1b

İmparator Wên-tsung 文宗 'un saltanat devresinin başlangıcında (M.s.827) tekrar at ile 500,000 parça ipekli kumaş (Uygurlara) hedi ye edildi.

829 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ocak ayı olayları

a) CTS,145:12b

829 senesinin ocak ayında, Chung-shih rütbesini taşıyan bir memur, atların parasına karşılık 230,000 ince ipekli kumaşı Uygurlara verdi.

830 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Mart ayı olayları

a) TCTC,244:2410a

830 senesinin mart ayında, Hsin-pu shang-shu[13] 刑部尚書 ünvanını taşıyan(Çin) memuru Liu Kung-ch'o 柳公綽, Ho-tung[14] chieh-tu-shih 河東節度使 'liğine getirildi. Bundan önce, Uygurlar daima Çin'e hediye vermişler ve ticaret yapmışlardı. Onların geçtikleri her (Çin) bölgesinin muhafızları, .kötülük yaparlar diye korktular

ve daima disiplinli bir ordu ile onları sınırda karşılayıp ve yine sınıra kadar uğurladılar. Bu suretle kendi bölgelerini korudular. Liu Kung-ch'o (Ho-tung) bölgesine geldikten sonra, Uygurlar Buyruk olan Li Ch'ang 李暢'ı göndererek Çin'e 10,000 at satıp ticaret yaptılar. Bu sırada Liu Kuang-ch'o, yalnızca bir yardımcı general göndererek onları sınırda karşıladı. Fakat, onlar geldikleri zaman, (Liu Kung-ch'o) kendi komutanlığının kapısını açarak ziyaret etmelerini kabul etti. Bunun için Uygurların elçisi Li Ch'ang, bu hareketten dolayı kendisi çok hislendi ve minnet duyguları ile göz yaşı döktü. Kendi maiyetinin yolda kimseyi yağma etmemelerini de emretti. Bundan sonra Uygurlar, Çin'i rahatsız etmediler.

2) Nisan ayı olayları

a) TFYK,987:7b

830 senesinin nisan ayında, Yu-chou[15] chieh-tu-shih'si olan Li Tsai-i 李載義, İmparatora bir rapor sundu. Bu raporda şöyle yazılıyordu:

"- Bu ayın 3. gününde, ordumuzu Hsi 奚 kabilesinin bulunduğu yerin sınırına kadar sevkettim. Orada Hsi kabilesi halkından 5,000 den fazla kişiyi öldürdük. Ayrıca, Ts'i-shih 刺史, ilçe başkanı, büyük general, kabile reisi v.s. ileri gelenlerinden 273 kişiyi de yakaladık.

3) Temmuz ayı olayları

a) TFYK,965:12b

İmparator Wên-tsung 文宗'un Ta-ho 大和 saltanat devresinin 4. senesinin (M.s.830) temmuz ayında, Çin'e tabi olmağa gelen Hsi kabilesinin reisi Ju-chieh 茹羯, Yu-hsiao-wei chiang-chün[16] 右驍衛將軍'lüğüne ve ayrıca Yüan-wai chih-t'ung-chêng-yüan 員外置同正員 rütbeli memurluğa getirildi.

832 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Mart ayı olayları

a) TFYK,967:14a

T'ai-ho 大和 saltanat devresinin 6. senesinde (M.s.832), Uygurların Chao-li Kagan'ı kendi maiyeti tarafından öldürüldü ve onun manevî evlâdı Hu Tegin 胡特勤 tahta çıkarıldı. Çin İmparatoru, onun da kaganlığını tanıyan bir emirnâme verdi.

b) TCTC,244:2413a

832 senesinin mart ayında, Uygurların Chao-li Kagan'ı kendi maiyeti tarafından öldürüldü. Yerine, manevî evlâdı Hu Tegin yeniden Kagan olarak tahta çıkarıldı.

c) CTS,17B:15b

833 senesinin nisan ayında, Dokuz Kabile Uygur'ların Kagan'ı öldü[18]....

d) HTS,142B:1b

832 senesında Uygurların Kaganı, maiyeti tarafından öldürüldü. Yerine, ölen Kaganın manevî evlâdı Hu Tegin tahta çıkarıldı. Uygurların elçisi Çin'e gelerek bu olayı haber verdi.

833 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Mart ayı olayları

a) CTS,145:12b

833 senesinin mart ayında, Uygurlardan Li İ-chieh 李義節 v.s. Çin'e deve ve atlar getirdiler. Ayrıca, (Chao-li) Kagan'ın (geçen senenin) mart ayının 27. gününde öldüğünü, yerine onun küçük kardeşinin[19] tahta çıkarıldığını da bildirdiler. Bunun üzerine İmparator üç gün süre ile Saray'a gelmedi. Bütün Saray'daki üçüncü sınıftan yüksek sivil ve askerî memurlar ile San-shu-shêng[20] 三書省 ünvanını taşıyan dördüncü sınıftan yüksek memurların hepsinin Hung-lu mabedine giderek orada Uygur elçisinin önünde taziye vermelerini emretti.

2) Chang-hsin Kagan'ın İntiharı

833 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Nisan ayı olayları

a) TFYK,965:13b

833 senesinin nisan ayında, İmparator bir ferman verdi. Bu fermanda şöyle yazılıyordu:

"- Doğu olan kimse daima Tanrının verdiği kudret ve kabiliyet ile çalışarak dünyanın dokuz varlığını[21] aydınlatıyor ve en mükemmel fazilet ile hareket ederek memleketimizin dört tarafındaki barbarlarını himaye ediyor. Gerçi her devlet kurulurken, kendisinin bir reisi vardı. Fakat biz yine de her zaman hediye verirken, bilhassa samimî olan komşularımıza iyi davranırdık. Bu suretle erişilmesi imkânsız olan çöldeki kabileleri şereflendirdik ve Çin'den alınan ünvanların kıymetlerini onlara gösterdik. İmparatorluğumuzun lûtfuna mazhar olanların hepsi üstün adam sayıldılar.

" Şimdi, Dokuz Kabile Uygur'larının kaganı olan Ay Tengride kut bulmış alp külüg bilge Chang-hsin[22] 彰信 Kagan'a gelince, kendisi nesiller boyunca sadakat ile çalıştı ve bu zamanda en üstün ve kabiliyetli hükümdar olarak tanındı. O da çok zeki ve kararlı bir adam olarak sözlerinde ebediyen durdu. Kuzeyde bulunan bütün kuvvetli ve cesur ordulaŕın üstünlüğüne güvenir ve Çin'in aydın ve yüksek kültürünü de çok beğenirdi. Geçmiş tecrübeleri iyice hatırlamaya çalışır ve muhakkak uzağı gören bir plân yapmaya gayret ederdi. Yurdunu güzelce idare ederek bizimle olan ebedî dostluğuna devam etmek isterdi. Kendisinin bize karşı taarruza geçmeğe niyeti yoktur; bizim de buna karşılık olarak ona karşı iyi davranmamız gerekir. Memleketlerimiz böylece birbiriyle hoş geçinip aramızdaki akrabalık gitgide kuvvetlendirilsin. Büyüklere gösterdiği saygı, (Konfüçiyus'un yazdığı) Ch'un-ch'iu 春秋 adlı kitabın maksadına tamamiyle uygundu. Bize karşı gösterdiği bağlılık da güneş ile ay gibi açıktı. Onun gönderdiği elçiler sıcak bir havada öğleyin de olsa yine de hediye ile bize gelip giderlerdi. Sözleri çok nazik ve hareketleri de çok saygılı görünürdü. O-

nun gösterdiği bu fevkalâde bağlılık (doğrusu) değerlendirilmeye lâyıktır. Ona karşı bilhassa hususî bir lûtuf göstermemiz pek iyi olur

Bu suretle, şüphesiz, bize olan bağlılık ve samimiyetleri daha artacaktır.

"Şimdi, Ning-ta chiang-chün 寧達將軍 ile Yu-chin-wu-wei chiang-chün[23] 右金吾衛將軍 rütbeli general olan, ve ayrıca Yü-shih ta-fu ile Shang-chu-kuo szu-tzu chin-yü-tai[24] 上柱國賜紫金魚袋 ünvanlarını taşıyan T'ang Hung-shih 唐弘實 'i elçi olarak gönderiyorum. Aynı zamanda Chung-ta-fu[25] 中大夫 ile Chiang-tso shao-chien[26] 將作少監 ve ayrıca Yü-shih chung-chêng szu-tzu chin-yü-tai[27] 御史中丞賜紫金魚袋 ünvanlarını taşıyan şerefli aileden Wang Jung 王溶 'u elçinin muavini olarak tayin ediyorum. Onlar, bir ferman ile Dokuz Kabile Uygur'larının kaganına Ay Tengride kut bulmış alp külüg bilge Chang-hsin Kagan ünvanını vermek için görevlendirildiler. Böylece ta denizlere kadar her tarafta bulunanlar yalnızca Çin ünvanlarını alsınlar. Bütün dünya bir aile gibi samimî olsun ve bizimle aynı yolda yaşasın. Şimdi bu emirnâmeyi Tanrı'huzurunda açıkça gösterelim. Kaganın kendisi de bundan sonra dikkatle çalışmalı ve kendi memleketini sağlam olarak korumalıdır. Artık mevcut olan şanlarını düşürmemek ve atalarının şereflerini daha da yükseltmek için daha gayret göstermelidir. Böyle mükemmel işler devamlı olsun ve kendisi de gelecek nesi lere örnek olarak gösterilsin."

b) TFYK,980:19a

833 senesinin nisan ayında, Dokuz Kabile Uygur'larının kaganı öldüğü için, Tso-hsiao-wei chiang-chün[28] 左驍衛將軍 ve ayrıca Huang-ch'êng liu-shou[29] 皇城留守 rütbelerini taşıyan T'ang Hung-shih adlı şahıs, Yu-chin-wu-wei chiang-chün memuriyeti ile Yü-shih ta-fu rütbesindeki memurluğa getirildi. Bunlar, bir fermanla Uygurlara giderek rahmetli Kaganın ölümü dolayısiyle taziyede bulunmak ve yeni Kaganı tanımak için elçiliğe tayin edildiler.

c) TCTC,244:2414b

833 senesinin nisan ayında İmparator, Uygurların yeniden tahta çıkarılan Kaganına Ay Tengride kut bulmış alp külüg bilge Chang-hsin Kagan[30] ünvanını verdi.

d) CTS,17B:16a

833 senesinin nisan ayında İmparator, Yu-chin-wu-wei chiang-

chün ünvanlı T'ang Hung-shih 唐弘實'i Uygurlara göndererek Dokuz Kabile Uygur'larının hükümdarına yeniden Ay Tengride kut bulmış alp külüg bilge Chang-hsin Kagan ünvanını verdi ve onların kaganlığını yeniden tanıdı.

e) CTS,145:13a

Bundan başka, Tso-hsiao-ch'i chiang-chün 左驍騎將軍 ve Huang-ch'êng liu-shou 皇城留守 rütbelerini taşıyan T'ang Hung-shih, yeniden Chin-wu chiang-chün ve Yü-shih ta-fu ünvanlı memuriyete getirildi. Bu suretle Uygurlara bir ferman götürüp, onları taziye eden ve onların yeni Kaganını tanıyan elçiliğe getirildi.

f) HTS,142B:1b

Ertesi sene (M.s.833) Çin İmparatoru, Tso-hsiao-wei chiang-chün ünvanlı T'ang Hung-shih ile şerefli aileden bir şahıs Wang Jung 王溶'u göndererek Uygurların Kaganına Ay Tengride bulmış alp külüg bilge Chang-hsin Kagan ünvanını vererek onların kaganlığını tanıdı.

3) Haziran ayı olayları

a) TCTC,244:2414b

833 senesinin haziran ayında, Shan-nan hsi-tao[31] chieh-tu-shih 山南西道節度使'si olan Li Tsai-i 李載義, Ho-tung chieh-tu-shih'liğine getirildi. Eskiden Uygurlar, Çin'e hediye getirdikleri zaman, her geçtikleri bölgeyi daima yağma ederlerdi. Buna rağmen, bu bölgelerdeki Çin muhafızları yine onları cezalandırmağa cesaret edemezlerdi. Yalnızca kendi ordularını disiplin altına alarak kendi bölgelerini korumağa çalışırlardı. Ondan sonra, Li Tsai-i (Ho-tung) bölgesine geldi. Uygurların elçisi Li Ch'ang 李暢 da Çin'e hediye getirdi. Bu sırada, (Li) Tsai-i ona şöyle dedi:

"- Kaganınız, dayı ve yeğen gibi aramızda olan akrabalığımızı kuvvetlendirmek için sizi hediyeyle beraber Çin'e gönderdi. Onun esas ülküsü, general göndererek büyük memleketimizi kasıp kavurmak değildir. Eğer siz de kendi askerlerinizi kontrol altına almıyarak onları yağma hareketine geçirirseniz, ben de bizzat onları öldürmeğe müsaade edebilirim. "Çin'in kanunlarına önem verilmez" diyemezsiniz."

Bundan sonra, bu bölgeleri müdafaa eden bütün askerler kaldırıl-

dılar. Yalnızca iki asker şehrin kapısında nöbet bekledi. (Li) Ch'ang korkudan boyun eğdi ve Çin kanunlarına karşı gelmeğe cesaret edemedi.

835 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Mayıs ayı olayları

a) TFYK,980:19a

835 senesinin mayıs ayında Çin Saray'ına gelen Uygurlar, T'ai-ho Konçuy tarafından hediye edilen ok atabilen atlı yedi kız ve iki Sha-t'o[32] 沙陀 çocuğunu sundular.

b) CTS,17B:25a

835 senesinin mayıs ayında T'ai-ho Konçuy, ok atabilen atlı yedi kız ve iki Şato çocuğunu Çin'e hediye olarak sundu.

c) CTS,145:13a

835 senesinin haziran ayında[33] (Çin) Saray'ına gelen Uygurlar, T'ai-ho Konçuy tarafından sunulan ok atabilen atlı yedi kız ve iki Şato çocuğunu getirdiler.

836 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Mayıs ayı olayları

a) TFYK,996:6b

K'ai-ch'êng 開成 saltanat devresinin ilk senesinin (M.s.836) mayıs ayında, İmparator Wên-tsung 文宗 yabancılarla daha iyi anlaşabilmek maksadiyle, sınır bölgelerinde yabancı dil öğrenen ve öğreten memurluklar kurulmasını emretti.

839 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Aralık ayı olayları

a) TFYK,967:14 a

K'ai-ch'êng 開成 saltanat devresinin 4. senesinde (M.s.839), (Uygurların Chang-hsin)Kagan'ı intihar etti. Uygurlar Wu-tu-kung 勿篤公 'u Ho-sa Kagan 嗢沒斯可汗 adı ile tahta çıkardılar.

b) TCTC,246:2432b

K'ai-ch'êng saltanat devresinin 4. senesinin (M.s.839) aralık ayında, Uygurların başveziri An-yün-ho 安允合 ile Ch'ai-kê Tegin 柴葛特勒 isyan planı hazırladılar. Chang-hsin Kagan onları öldürdü. Bu sırada Uygurların başbakanı Chüeh-lo-wu[34](Kürebir)掘羅勿, ordusunu dışarıda idare ediyordu. (Kürebir), Şato kabilelerinin şefi olan Chu-yeh[35]Ch'ih-hsin 朱邪赤心 'e 300 at rüşvet olarak verdi. Bu suretle Şato'ların ordularını geçici bir zaman için kendi yanına alıp hep birlikte (Chang-hsin) Kagan'a taarruz etti. Kagan'ın ordusu mağlup edildi ve kendisi de intihar etti. Uygurlar, K'o-sa Tegin 盧馺特勒'i kagan olarak tahta çıkardılar.

c) CTS,145:13a

K'ai-ch'êng saltanat devresinin 4. senesinde (M.s.839), Uygurların başveziri An-yün-ho ilė Ch'ai-ts'ao Tegin[36]柴草特勒 beraberce (Ho) sa (Hazar) Tegin (曷)薩特勒, yani Chang-hsin Kagan'ı tahttan indirmek için isyan planı hazırladılar. Hazar Tegin daha önce bu hareketi öğrendi ve Ch'ai-ts'ao (Tegin) ile (başvezir) An-yün-ho'yu öldürdü. Bu sırada Uygurların diğer başveziri Kürebir, kendi ordusunu başkentin dışında idare ediyordu. Hazar Tegin'in Ch'ai-ts'ao ile An-yün-ho'yu öldürmesine çok kızdı. Bu sebeple kendisi de (Hazar Tegin) Kagan'ı öldürdü[37] ve yerine Lu-chi Tegin 盧級特勒'i kagan olarak tahta çıkardı[38]. Bunun üzerine (Uygurların) generallerinden Chü-lu Mo-ho [39](Külüg Baga) 句錄末賀, Kürebir'den nefret etti ve başka bir yere kaçtı.

d) HTS,142B:1b

K'ai-ch'ông saltanat devresinin 4. senesinde (M.s.839), Uygurların başveziri Kürebir isyan etti ve Şato'larla birlikte (Chang-hsin) Kagan'a taarruz etti. Kagan intihar etti. Uygurlar, K'o-sa Tegin'i kagan olarak tahta çıkardılar.

3) Uygur ülkesinin felâkete uğraması

839 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Aralık ayı olayları

a) TCTC,246:2432b

Bu ayda, Uygurların memleketlerinde çok hastalık vardı ve şiddetli kar yağıyordu. Koyun ve atların pek çoğu öldü. Bunun için Uygurlar zayıfladılar.

b) HTS,142B:1b

Bu senede, Uygurların memleketlerinde açlık ve hastalık vardı. Ayrıca, şiddetli kar da yağıyordu. Koyun ve atların pek çoğu öldü. Bu sebeple (Çin İmparatoru) Uygurların kaganlığını tanımadı.

Notlar

[1]Ana kaynaklara göre, Kagan 824 senesinin aralık ayında ölmüştür, TFYK'deki Kaganın ölüm tarihinin yanlış yazılmış olması icabeder.

[2]Ho-sa 曷薩 , Türkçede Hazar okunur. Bk.Pelliot, Notes sur l'Histoire de Horde.., s.207 v.d.; F.W.K.Müller, Parmi les personnages Ouïghours nommés dans Mahrnâmag, s.9; Hamilton, Les Ouïghours.., s.141.

[3]T'ê-lê 特勒, Türkçede "Tegin" demektir. Bu konu için bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.35,62; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.178,182; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.71; Chavannes, Documents.., s.367; Pelliot, TP,26, s.225; F.W.K.Müller, Zwei Pfahlinschriften.., s.18; Hamilton, Les Ouïghours.., s.156.

[4]Hsi 奚 , Tung-hu 東胡 kavimlerinden biridir. Hun'lar tarafından mağlup edildiler. Ancak ellerinde Wu-huan-shan 烏桓山 adlı dağ kaldı. M.s.4. asırda, kendilerine K'u-mo-hsi 庫莫奚 adını verdiler. Çin'in Sui (M.s.605-618) ile T'ang (M.s.618-906) sülâleleri zamanında iken onlara Hsi adı verilirdi. Oturduğu yerler, bugünkü Çin'in Jê-ho 熱河 eyaletinde idi. Bu kabile için bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.278; Prof. Eberhar, Kaylar hakkında, Belleten; Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.791.

[5]Ch'i-tan 契丹, "Kitan" demektir. Bu kabile için bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.205,208,n.; Türk Kültür Tarihi, s.362,364; Lo Tch'ang-p'ei, North-western Dialects.., s.163-168; Hamilton, Les Ouïghours.., s.163; Wittfogel ve Fêng, History of Chinese Society:Liao.

[6]Krgl. Ho-sa(Hazar) Tegin 葛薩特勒.

[7]Sau-mên leng-chung 司門郎中, şehir kapısını kontrol eden memuriyettir. Çin'in T'ang sülâlesi zamanında adalet bakanlığına bağlı idi. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.114.

[8]Ai 愛, Türkçede "Ay" okunur. Bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.178,267, 321; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.19; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.55; Hamilton, Les Ouïghours.., s.141.

[9]Chao-li 昭禮, Çincede kibarca aydınlatmak anlamındadır.

[10]Ana kaynaklara göre, Ai(Ay) olmuştur. TFYK'deki yazı yanlış olarak intikal etmektedir.

[11]Tengride kut bulmış bilge Chao-li Kagan 登里囉汨沒密施昭伽昭禮可汗. Variyantı: Ay Tengride kut bulmış alp bilge Chao-li Kagan 愛登里囉汨沒密施合毗伽昭禮可汗; bk. TFYK,965:12b; TCTC, 243:240b; UTS,142B:1b; Tengride kut bulmış alp bilge Li Kagan 登囉骨沒密施合毗伽禮可汗, bk. CTS,145:12a. Ayrıca bk. Hamilton,Les Ouïghours.., s.141.

[12]P'in-kuan 品官, bir memur sınıfıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.242,243.

[13]Hsing-pu shang-shu 刑部尚書, ceza tatbik eden memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.113-123.

[14]Ho-tung 河東, Shan-hsi eyâletindeki Sarı Nehrin doğusunda bulunan bölgelerdir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.,s.895.

[15]Yu-chou 幽州, bugünkü Ho-pei eyâletindeki Pekin bölgesidir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.710,712,789,832.

[16]Yu-hsiao-wei chiang-chün 右驍衛將軍,T'ang sülâlesi zamanında Saray muhafızlarının başı idi. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.506,521.

[17]Yüan-wai chih-t'ung chêng-yüan 員外置同正員, bir şeref ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.2,3.

[18]Ana kaynaklara göre, Chao-li Kagan 832 senesinde öldürülmüştür. CTS'daki Kaganın ölümü tarihi yanlış olarak bize aksettirilmiştir.

[19]Ana kaynaklara göre, Kaganın ölümünden sonra yerine manevî evlâdı tahta çıkarılmıştır. Fakat CTS'daki olaylar yanlış yazılmış olsa gerekir.

[20]San-shu-shêng 三書省: Chung-shu-shêng 中書省, Shang-shu-shêng 尚書省 ile Mên-hsia-shêng 門下省 v.s. üç memuriyet demektir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.11.

[21]Dokuz varlık, dokuz chou 州, yani dokuz bölge demektir. Eskiden Çin İmparatorluğu dokuz bölgeye ayrılırdı. Bunun için dokuz varlık,Çinlilere göre o zaman dünya manasına gelirdi.

[22]Chang-hsin 彰信 , Çincede itimat kazanmak anlamındadır.

[23]Bk. Chin-wu ta-chiang-chün, not.

[24]Shang-chu-kuo szu-tzu chin-yü-tai 上柱國賜紫金魚袋 : Eskiden Çin İmparatoru, büyük başarı elde eden memurlara altından yapılmış balık işaretli mor renkli bir elbise hediye ederdi. Bu elbiseyi giyen memurlar, Çin memuriyet sistemine göre, üçüncü sınıftan yüksek olurlardı. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.50-51,167.

[25]Chung-ta-fu 中大夫 : Eski Çin memuriyet sistemine göre ch'ing 卿, ta-fu 大夫 ile shih 士 gibi üç sınıfa bölünürdü. Chung-ta-fu demek, orta derecedeki ta-fu demektir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.36.

[26]Chiang-tso shao-chien 將作少監 , eskiden Çin Sarayında inşaat işleriyle meşgul olan memuriyet idi. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.476-487.

[27]Yü-shih chung-ch'êng szu-tzu chin-yü-tai 御史中丞賜紫金魚袋 : Yü-shih chung-ch'eng rütbeli ve ayrıca altından yapılmış balık işaretli mor renkli elbise giyen üçüncü sınıftan yüksek bir memuriyetti. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.167,281-314.

[28]Tso-hsiao-wei chiang-chün 左驍衛將軍 , T'ang sülâlesi zamanında Saray muhafızlarının başı idi. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.506,521.

[29]Huan-ch'êng liu-shou 皇城留守 , İmparator başkentten ayrıldıktan sonra başkenti dışarıya karşı koruyan bir makamın ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.83,686,687,755.

[30]Ay Tengride kut bulmış alp külüg bilge Chang-hsin Kagan 愛登里囉汨沒蜜施合句祿毗伽彰信可汗 , bk. TFYK,965:13b; TCTC,244:2414b; HTS,142B:1b. Variyantı: Ay Tengride kut bulmış alp külüg bilge Chang-hsin Kagan 愛登里羅汨沒蜜使合句錄毗伽彰信可汗 , bk. CTS,17B:16a. Ayrıca bk. Hamilton, Les Ouïghours.., s.141.

[31]Shan-nan hsi-tao 山南西道 , eskiden Shan-nan eyâletinin batı bölgelerinin adı idi. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.715

[32]Sha-t'o 沙陀 , Türkçede "Şato" okunur. Bir kabile adıdır. Bu konu için bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.305; Chavannes, Documents.., s.310; Pelliot, Neuf Notes.., TP,26,s.222; O.Franke, Geschichte.., III,s.422; Hamilton, Les Ouïghours.., s.135. Ayrıca bk. TS,Şato bahsi.

[33]Ana kaynaklara göre, 835 senesinin mayıs ayında Uygurlar Çin Sarayına gelmişlerdir. Fakat CTS'da bu tarihin yanlış yazılmış olması icabeder.

[34]Chüeh-lo-wu 掘羅勿 , Türkçede "Kürebir" okunur. Bk. H.W.Bailey, AM,1-1,s.49; AM,11-1,s.19; Henning, loc.cit.,s.555; Hamilton, Les Ouïghours.., s.3.

[35]Chu-yeh 朱邪 , Şato'ların hükümdar kabilesidir. Bk. TS,Şato bahsi, s.1-5; ayrıca bk. Chavannes, Documents.., s.310; O.Franke, Geschichte.., III,s.422; Pelliot, Neuf Notes.., TP,26,s.222; Hamilton, Les Ouïghours.., s.135.

[36]Krşl. Ch'ai-kê Tegin.柴革特勒.

[37]Ana kaynaklara göre, Chang-hsin Kagan intihar etmiştir. CTS'daki olaylar yanlış olarak bize aksettirilmiştir.

[38]Krşl. K'o-sa Tegin 歁馬及特勒.

[39]Mo-ho 末賀, yani Baga demektir. Bk. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s. 22; Orkun, Eski Türk Yazıtları, index; Karlgren, Grammata Serica, n.802 ; Hamilton, Les Ouïghours.., s.147.

II. UYGUR DEVLETİ'NİN KIRGIZ TAARRUZU İLE YIKILIŞI

Eskiden beri Uygurlar ile Kırgızlar arasında büyük bir düşmanlık vardı. Bu düşmanlığın mazisi oldukça eski idi. Uygurların zayıf düşmesini fırsat bilen ve o zamana kadar Uygurların buyruğu altında bulunan Kırgızların reisi A-jê, kendisini derhal Kagan ilân etti. Buna içerliyen Uygurlar, başvezirlerini göndererek A-jê'yi cezalandırmak istedilerse de; başarıya ulaşamadılar ve savaş 840 senesine kadar 20 yıldan fazla uzayıp gitti. Bu senenin eylûl ayında, yukarıda belirttiğimiz gibi, Kırgızlarla anlaşmış olan Uygur generali Külüg Baga, 100,000 Kırgız süvarisiyle Uygurlara saldırarak onları büyük bir yenilgiye uğrattı. Kaganlık otağı yıkıldı. Kürebir ile Kasar Tegin öldürüldüler. Her şey sona ermişti. Uygurlar çeşitli yerlere kaçarak dağıldılar. Bunların bir kısmı Çin'e, bir kısmı Karluk'lara, bir kısmı Tibet'lilere,bir kısmı An-hsi bölgesine, bir kısmı Beşbalık bölgesine ve bir kısmı da Kan-chou bölgesine kaçtılar. Kırgız taarruzu, Orhun bölgesindeki Uygur egemenliğinin sonu olmuştur.

Uygur tarihindeki bu dönüm noktasını meydana getiren Kırgızlar, eskiden Pai-shan (Ak Dağ) civarında oturuyorlardı. Onlara eskiden Chien-k'un denirdi. T'ang sülâlesi zamanında ise, onlara Chieh-ku adı verildi. Daha sonra da Hsia-chia-ssu, yani Kırgız adı verilmiştir. Çin'in Ch'ien-yüan saltanat devresinin (M.s.758-759) ortasında Kırgızlar, Uygurlar tarafından mağlup edildiler ve bu zamandan itibaren Çin'le ilgileri kesilmişti. Onların reisine A-jê derlerdi. Otağı Ch'ing-shan(Yeşil Dağ)'da idi. Buradan Uygurların otağına deve ile kırk günde gidilirdi. Kırgızlar sert tabiatli ve cesur idiler. Uygurlar ve Tibet'liler, onlara daima büyük önem vermişlerdi

840 senesinde Kırgızlar, Uygurların zayıfladığı bir anda onlara taarruz ederek, Çin prensesi T'ai-ho Konçuy'u ele geçirip Çin'e teslim etmek üzere on Tarkan'ın teşkil ettiği elçi heyeti ile birlikte yola çıkardılar. Fakat yolda Uygurlar bu kafileyi karşılayıp, elçilerini öldürdü ve T'ai-ho Konçuy'u geri aldılar. Bunun üzerine Kırgızlar intikam almak için Uygurlara karşı taarruza geçtiler. Bir kaç defa elçileri göndererek Çin'den ünvan almak suretiyle, Çin'le birlikte Uygurları mahvetmek istediler. Uygurların yıkılışını geniş ölçüde yapan Kırgızların tarihi hakkındaki bilgiler kısa olarak tezimize alınmıştır.

A- UYGUR-KIRGIZ DÜŞMANLIĞI

840 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Eylûl ayı olayları

a) TCTC,246:2434a

Uygurlar, başvezirlerini gönderdiler ve orduyu idare ederek Hsia chia-ssu[1](Kırgız)黠戛斯 'lara taarruz ettiler. Savaş yirmi seneden fazla devam etti. Kırgızlar, birkaç defa Uygurları mağlubiyete uğrattılar. Onların reisi A-jê[2]阿热, Uygurları azarlıyarak şöyle dedi:

"- Sizin talihli günleriniz artık sona erdi. Ben, sizin altın otağınızı muhakkak alacağım."

"Altın otağ" demek, Uygurların kaganının oturduğu çadır demektir.

b) HTS,142B:12a

Uygurlar zayıflayınca, Kırgızların reisi A-jê derhal kendini kagan yaptı. Annesi T'u-ch'i-shih[3](Turges)突騎施 kabilesinin kızı idi ; kendisine anne Hatun denildi. Karısı Ko-lu(Karluk?)葛祿 ise Yabgu'nun kızı idi; ona da Hatun denildi. (Bunu haber alan) Uygurlar, cezalandırmak için başvezirlerini gönderdilerse de onları yenemediler ve yirmi yıllık bir savaşta sonuç vermedi. A-jê bu galip duruma dayanarak hiç korkmadan (Uygurları) azarlayıp dedi ki:

"- Talihiniz artık sona erdi. Ben, otağınızı alacağım ve önünde atımı koşturarak bayrağımı diktireceğim. Muktedir iseniz, buyurun hemen geliniz. Eğer bize karşı gelmeğe cesaret edemezseniz, hemen çabuk gitmeye bakın."

Buna rağmen, Uygurlar ,ne onları cezalandıramadılar.

B- KIRGIZLARIN UYGURLARA TAARRUZU

840 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Eylûl ayı olayları

a) TFYK,967:14a

Huei-ch'ang 會昌 saltanat devresinin başlangıcında (M.s.841)[4], Uygurlar, Kırgızlar tarafından mağlup edildiler. Geriye kalan Uygurlar, Tibet'lilere kaçtılar ve Kan-chou[5] 甘州 bölgelerinde yerleştiler.

b) TFYK,994:1b

İmparator Wu-tsung 武宗 'un Huei-ch'ang saltanat devresinin 2. senesinin (M.s.842) şubat ayında[6] Uygurlar, Kırgızlar tarafından taarruza uğrayıp mağlup edildiler ve (Uygurların) halkı da etrafa dağıtıldı.

c) TCTC,246:2434a

840 senesinin eylûl ayında, Kürebir (kendi hükümdarı) Chang-hsin Kaganı öldürüp[7] yerine K'o-sa (Tegin'i) getirdiği zaman, Uygurlardan başkentin dışında bulunan general Külüg Baga bizzat Kırgızların 100,000 atlı askerini idare ederek Uygurlara saldırdı. Uygurları büyük bir mağlubiyeti uğrattı ve K'o-sa (Tegin) ile Kürebir'i öldürdü. (Uygurların) kaganlık otağını da yaktı. Her şey sona erdi. Uygurların bütün boyları kaçarak dağıldılar. Onların başveziri Sa-chih[8] (Savcı), 駁職 ile Tegin Mang[9] 特勒厖 v.s. gibi diğer on beşe yakın kabile, batıdaki Ko-lo-lu[10] (Karluk) 葛邏祿'lara kaçtı. Onlardan bir kol Tibet'lilere, bir kol da An-hsi 安西 'ye kaçtılar. Kaganın kardeşi Wa-mo-ssu[11] (Ormudz) 嗢沒斯 v.s. ve ayrıca Başbakan Ch'ih-hsin 赤心, P'u-ku[12] (Bugu) Tegin 僕固特勒, Na-hsieh Ch'o[13] (Nâhid Çur) 那頡啜, herbiri kendi kabilelerini idareleri altına alarak T'ien-tê 天德 adlı sınır şehrinin duvarlarının dibine kadar geldiler.

Kendilerinin yetiştirdikleri çeşitli hayvanları hububatla değiştirip yiyecek aldılar ve Çin'e tabi olmak için ricada bulundular.

d) CTS,145:13a

Daha sonra (Uygurların generali) Külüg Baga, Kırgızların 100,000 atlı askerini idare ederek Uygurların şehirlerine taarruz edip onları ağır bir mağlubiyete uğrattı. Iu-chi (Tegin) ile Kürebir'i de öldürdü.

Orada her şey yıkılıp bitirildi. Uygurlar, diğer kabilelerin memleketlerine kaçarak dağıldılar. Bunlardan bir kol Başbakan Savcı, onun erkek yeğenleri T'ê-p'ang-lê[14]特龐勒, Nan-lu[15](Nomluy?)男鹿, O-fên[16]遏粉 v.s. beş kardeş ve on beş kabile ile birlikte Karluk'lara kaçtılar. Diğer bir kol Tibet'lilere; bir kol da An-hsi'ye kaçtı.

e) HTS,142B:1b

İmparator Wu-tsung武宗 tahta çıktığı zaman (M.s.840)[17], memurlarından Wang Jung王溶 Saray'a gelerek haber verdi. Uygurların memleketlerinin karışık durumları da açıklandı. Biraz sonra, (Uygurların) şefi Külüg Baga, Kırgızların 100,000 atlı askeri ile birlikte Uygurların şehirlerine taarruz etti ve Kagan ile Kürebir'i öldürdü. Kaganın otağını da yaktı. Bütün Uygurların kabileleri dağıtıldi ve kaçtı. Bu sırada, Uygurların başbakanı Savcı ile Mang Tegin[18]厖特勒 başta olmak üzere on beş kabile, Karluk'lara kaçtı. Diğer geriye kalan Uygur halkı ise Tibet'lilere ve An-hsi bölgelerine kaçtı.

f) HTS,142B:12b

Uygurların generallerinden Külüg Baga, Kırgız reisi A-jê'yı davet ederek kendi Kaganını mağlup edip öldürdü. Bütün Teginler de etrafa dağıtıldılar. A-jê, Uygurların hükümdarının otağı ve (T'ai-ho) Konçuy 太和公主 'un çadırını kendi eliyle yaktı. "Altın otağ" demek, Uygur kaganının oturduğu yer demektir.

Bundan dolayı (A-jê) bütün kıymetli eşyaları aldığı gibi T'ai-ho Konçuy'a da sahip oldu. Biraz sonra, Lao-shan[19]牢山 adlı dağın güneyine doğru giderek orada karargâhını kurdu. Lao-shan, ayrıca Tu-man賭滿 ismini taşırdı. Uygurların eski otağına at ile on beş günde gidilirdi.

C- KIRGIZ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

a) TFYK,996:4b

İmparator Hsüan-tsung 玄宗'un K'ai-yüan 開元 saltanat devresinin (M.s.713-755) ortasında, An-hsi tu-hu[20] 安西都護 rütbesini taşıyan Kai Chia-huei 蓋嘉惠 adındaki memur, Hsi-yü-chi[21] 西域記 adlı bir kitap yazdı. Bu kitapta şöyle yazılıyordu:

" Şimdi yeniden adlandırılmış olan Ho-ku-ssu (yani Kırgız) 紇扢斯 ise, Pei-i[22] 北夷 'nin eski adıdır. Memleketimizin tarihinde T'ieh-lê[23] (Töliş) 鐵勒 kabileleri hakkında yazıldığına göre, İ-wu[24] (Hami) 伊吾 'nun batısında, Yen-ch'i[25] (Karaşar) 焉耆 'nin kuzeyinde ve Pai-shan[26] (Ak Dağ) 白山 etrafında Ch'i-pi[27] 契苾, Wu-hu 烏護 ve Ho-ku 紇骨 gibi kabileler mevcut olmuştur. Bunlardan Ch'i-pi 契苾, sonraki Ch'i-pi 契苾'ye eşittir. Wu-hu 烏護 ise sonraki Wu-ho 烏紇'ya eşittir ve daha sonra da Hui-hu (Uygur) 廻鶻 olarak denilmiştir. Ho-ku 紇骨'lara gelince, (bunlara) sonradan Ho-ku-ssu (Kırgız) denilmiştir. Onların adları buradan gelmiştir.

" Meselâ Töliş kabileleri daha önce Ho-ku 紇骨 adıyla anılmıştı. Ondan sonra Hsia-chia-ssu (Kırgız) 黠戛斯 ismine çevrildi. Çünkü yabancı lisanın telâffuzunda çabukluk veya ağırlık farkı vardır. Yani telâffuz çevrilirken biraz farklı olur. Onlar kendilerine bazan Hsia-hsia-ssu 黠黠斯 derlerdi. Bu da telâffuz hızlı olduğu için meydana çıktı. Tercüman memurlara sorduğumda, Hsia-chia-ssu isminin manasının sarı baş ve kırmızı yüz demek olduğunu söylediler. Bu kelime artık özellikle Uygurlar için kullanılmıştır. Şimdi onların elçisi, bu adın zaten mevcut olduğunu söyledi. Hangisinin daha doğru olduğunu bilemedik...."

b) TCTC,246:2434a

Başlangıçta İ-wu (Hami)'nun batısında, Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Kırgızlar vardı. Onlara eskiden Chien-kun 堅昆, T'ang sülâlesinin başlangıcında (M.s.618) ise Chieh-ku 結骨 adını verdiler. Sonradan onlara Hsia-chia-ssu (yani Kırgız) 黠戛斯 dediler.

Ch'ien-yüan 乾元 saltanat devresinin (M.s.758-760) ortasında, (Kırgızlar) Uygurlar tarafından mağlup edildiler. Bundan itibaren

Çin'le münasebetleri kesildi. Onların resine A-jê 阿熱 derlerdi. Hü kümdarın otağı Ch'ing-shan(Yeşil Dağ)青山 'da idi. Oradan Uygurların otağına deve ile kırk günde gidilirdi. Onlar, çok sert tabiatlı ve cesur idiler. Tibet'liler ile Uygurlar daima onlara yüksek bir memur gibi para verdiler ve saygı gösterdiler. Uygurlar zayıfladıktan sonra, A-jê kendisine kagan ünvanını verdi.

c) HTS,142B:10b (Kırgız bahsi)

Kırgızların ülkesine eskiden Chien-kun 堅昆 memleketi denildi. Bu ülke, İ-wu(Hami)'nun batısında, Yen-ch'i(Karaşar)'nin kuzeyinde ve Pai-shan(Ak Dağ)'ın civarında bulunuyordu. Chü-wu 居勿, veyahut Chieh-ku 結骨 da deniliyordu. Onların ırkları çok karışık idi. Ting-ling[28] 丁零 kabilesi, Hsiung-nu[29](Hunlar) 匈奴 memleketlerinin batı hudut şehrinde oturdu. Hunlar, teslim olan Çin generallerinden Li Ling[30] 李陵'i Yu-hsien-wang[31] 右賢王 ünvanlı memurluğa; general Wei Lü 衛律'yü de Ting-ling-wang 丁零王 rütbeli memurluğa getirmişlerdi. Ondan sonra Chih-chih[32] shan-yü[33] 郅支單于, Chien-kun ülkesini ele geçirdi. O zamanda bu memleket, doğusundaki shan-yü hü kümdarlığına 7,000 mil; güneyindeki Ch'ê-shih[34] 車師 'e 5,000 mil mesafede idi. Chih-chih (shan-yü) yine de orada şehir kurdu. Bu sebeple ondan sonra o topraklara sahip olanlar yanlış olarak oralara Chien-kun adını verdiler. Bazısı ona Ho-ku 紇骨, veyahut Ho-ku-ssu 紇扢斯 da derdi.

Orada yüz binlerce halk ile 80,000 asker vardı. Onların batısındaki Uygurlara 3,000 mil mesafe vardı. Güney sınırı T'an-man-shan 貪漫山 adlı bir dağa dayanıyordu. Orası yazın sulak ve kışın karlarla kapalı idi. Halkın hepsi uzun boylu, kırmızı saçlı, beyaz yüzlü ile yeşil gözlü idi. Siyah saçlı olan kimseye talihsiz gözü ile bakılırdı. Siyah gözlü olan kimseler ise (general Li) Ling'in torunları sayılıyordu. Kadınların sayısı erkeklerinkinden daha fazla idi; hepsinin de kulaklarında küpe vardı. Adetleri çok hareketli ve tuhaf idi. Erkek kuvvetli ise,elinde buna işaret olarak bir damga vardı. Kadın evlendikten sonra, boğazından damgalanırdı. Karışık yaşadıkları için ahlâken mazbut insanlar değillerdi.

Onlar, yıl başına Mao-shih-ai (Baş ay)戊師哀 derlerdi. Üç ai (ay)哀 bir zaman ölçüsü idi. On iki işaret ile bir sene hesap edilirdi. Meselâ o sene Yin yılı sayılırsa, ayrıca kaplan yılı olarak da denilebildi.

Orasının iklimi pek sert ve soğuk idi. Büyük bir nehir olmasına rağmen, yine de yılın yarısı buz tutardı. Bitki olarak darı, arpa, buğday ile mavi buğday vardı. Bunları bileği taşı ile üğüterek un ve yavan çorba yaparlardı. Süpürge darısı ise mart ayında dikilir ve eylûl ayında toplanırdı. Bu ekinler ile yemek ve şarap yaparlardı. Fakat meyva ile sebze pek yoktu.

Kuvvetli olarak yetiştirilen ve iyi döğüşen ata "Baş at" denirdi. Bundan başka deve, sığır ile koyun da vardı. Bunlardan sığır en çoktu. Zengin bir çiftçinin binlerce sığırı olurdu. Diğer hayvanlar olarak vahşi at, zehirli yılan, sarı koyun, vahşi koyun, koç, geyik ile hei-wei 黑尾 mevcuttu."Hei-wei" demek, erkek karacaya benziyen ve büyük siyah kuyruklu bir hayvan demektir. Balıklara gelince, Yumien 有鼓 adlı bir cins balığın yedi sekiz metre uzunluğu vardı. Mo-hên 莫痕 isimli bir balık, kemiksiz ve ağızı çenenin dışına çıkan bir balıktır. Kuş olarak vahşi kaz, vahşi ördek, karga, saksağan, karakuş ile doğan bulunurdu.

Ağaçlardan çam, huş, karaağaç, söğüt ile kasırotu vardı. Bazı çam ağacının tepesine atılan ok bile varamazdı. Huş ağacı pek çoktur.

Maden olarak altın, demir ile teneke vardı. Her yağmur yağışta muhakkak demir gelirdi. Bu demir ile Chiá-sha 迦沙 adında bir silâh yapılırdı. Bu silâh çok keskin olduğu için en çok T'u-chüeh[35](Göktürk) 突厥 'lere satılırdı. Savaşa girerken yay, ok ile işaretli bayrak kullanılırdı. Atlı askerleri yanyana getirmek suretiyle sanki keresteden bir siper yaparak aralıkları tamamiyle kapattı. Böylece ayak ve bacakların kesilme tehlikesi ortadan kaldırılmış oldu. Ayrıca yuvarlak siperle de omuz kısımları emniyete alındı ve bu suretle bıçak darbesinden kurtulunmuş oldu.

Hükümdarlarına A-jê 阿熱 denirdi. Bunun için hükümdarın kendisi de A-jê'yi soyadı olarak kullandı. A-jê, kendisine ait özel bir ordu kurarak maiyetinin hepsini kırmızı saçlılardan seçti. Diğer ordu da herkes kendi kabilesinin ismini taşırdı. Askerin samur ve deriden yapılmış elbisesi pahaca pek ağırdı. A-jê, kendisi kışın samur derisinden, yazın altından yapılmış şapka giyerdi. Bu şapkanın yukarısı sivri ve aşağısının ucu ise yuvarlak idi. Bütün maiyeti beyaz keçeden yapılan şapka giyerlerdi ve bıçak ile bileği taşı taşımayı

pek severlerdi. Aşağı tabaka insanları deriden yapılmış elbise giyerler ve fakat şapka taşımazlardı. Kadınların elbiseleri ise hayvan kılından yapılmıştı. Güzel elbise daima yün ile ipekten yapılırdı. Bu elbiseleri ancak An-hsi, Beşbalık ile Ta-shih[36]大食 bölgeleri halkı satın alabiliyordu.

A-jô, hükümdarlık otağını Yeşil Dağ'da kurdurdu. Etrafına duvar yerine şarampol yaptırdı. Keçeyi birleştirmek suretiyle çadır meydana getirildi ve ona Mi-ti chih-t'o 密的支它 denildi. Kabilenin şefleri küçük çadırda oturdular. Her asker çağırıldığı zaman, mensup olduğu kabileye ait bütün askerler de harekete geçerlerdi. Kabileler hükümdarlarına samur ve mavi fare hediye ederlerdi.

Memuriyet ünvanları olarak başnazır, tudun, elçi, idareci, general ile tarkan v.s., başlıca altı ünvan vardı. Bunlardan 7 başnazır, 3 tudun, 10 elçi vardı ve hepsi askerî işlerle meşgul oluyorlardı. Ayrıca 15 idareci vardı. General ve tarkan olarak kimse tayin olunmamıştı; bu memuriyetler boştu.

Bütün kabileler et ile at peyniri yerlerdi. Yalnızca A-jê etli pideye benzeyen çörek yerdi.

Müzik aleti olarak flüt, davul, pipa, Tatar pipası, düdük, plâka ile ziller mevcuttu. Başlıca oyuncularını ise, deve oynatıcıları, at binicileri ve ip oyuncuları teşkil ediyordu.

Mabette Tanrı'ya yalnız su ile ot sunuluyordu. Su ile ot bulunmadığı zaman (yani kuraklık olduğu zaman) büyücüler yağmur duasına çıkıyorlardı.

Evlenirken başlık olarak koyun ile at verilirdi. Zengin olanlar belki de yüz veya bin koyun ile at verirlerdi.

Akrabası ölenler yüzlerini kesmezler, ağlaşa ağlaşa ceset etrafında üç defa dönerlerdi. Bundan sonra ceset yakılır, külleri ancak bir yıl sonra toprağa gömülürdü. Gömme sırasında yine ağlaşırlardı.

Kış mevsiminde oturdukları evi, kereste ve deri ile kaplarlardı.

Yazıları ve dilleri tıpkı Uygurlarınki gibidir.

Kanunları çok serttir. Savaştan kaçanlar ile elçilik vazifesini iyi yapmıyanlar, yurda ihanet cezasına çarptırılırlardı. Haydutların başı uçurulurdu. Haydut olan çocuğun kesik başı babasının

boynuna asılır ve baba ölünceye kadar bu bağı taşırdı.

A-jê'nın otağından, Uygur Kaganının otağına deve ile kırk günde gidilirdi. Oraya gidenler T'ien-tê bölgesinden geçerek, sağdan 200 mil kadar gidildiği zaman, batıdaki Shou-hsiang-ch'êng[37] 受降城 adlı bir şehre varırlardı. Bu şehrin kuzeyinden 300 mil kadar gidince, P'i-t'i-ch'üan 鵜鶘泉 adlı pınara ulaşırlar. Bu pınardan kuzey-batı istikametindeki Uygur Kagánının otağına kadar hemen hemen 1,500 mil mesafe vardır. Buradan doğu ile batıya iki yol gider. Pınarın kuzeyinden giden yol doğu yoludur. Uygurların otağından 600 mil gidince, Hsien-o-ho 仙娥河 adlı nehre varılır. Nehrin kuzeydoğusunda Hsüeh-shan[38] 雪山 adlı dağ vardır. Orada kaynaklar çoktur

Bu yeşil dağın doğusunda Chien-ho 劍河 isimli nehir mevcuttur. Bu nehir bazan ufak bir sandal ile geçilir. Nehir bütünü ile kuzey-doğu istikametinde akar. Sonra memleketten çıkarak kuzeye yönelir ve denize dökülür.

(Bu ülkenin) daha doğusuna gidilirse, Mu-ma[39] 木馬 ile Göktürk v.s. üç kabilenin oturduğu bölgeye varılır. Bu üç kabilenin ismi Tu-po[40] 都播, Mi-lieh-ko 彌列哥 ile O-chih 鉢支 demektir. Onların reislerinin hepsine Hsieh-chin[41] (İrkin) 頡干 denilir. Huş ağacının kabuğu ile binayı örterler. Onların çoğu attan iyi anlar. Tahtadan yapılmış at üzerinde buz üstünde hızla giderler. Bir ayağını tahta üzerine koyup, koltuk değneğine dayanmak suretiyle diğer ayakla yeri teperek hız alır ve yüz adım giderler. Onlar, geceleyin daima soygunculuk yapar ve gündüz dağılırlardı. Chien-k'un 堅昆'un adamları onları idare altına alarak çalıştırdılar.

Chien-k'un zaten kuvvetli bir memleket idi. Onun ülkesi Göktürklerinkiyle aynı genişlikte idi. Göktürkler, kızlarını onun kabile reisleri ile evlendirdiler. Onun ülkesinin doğusu Ku-li-kan[42] (Kurıkan) 骨利幹 kabilesine; güneyi Tibet'lilere; güney-batısı Karluklara kadar dayanıyordu.

Başlangıçta bu memleket Hsieh-yen-t'o[43] (Sir-Tarduş) 薛延陀 kabilesine tabi idi. Sır-Tarduş kabilesi bir Hsieh-li-fa[44] (İltebir) 頡利發 ünvanlı memur göndererek bu memleketi kontrol etti. Ayrıca Ch'i-hsi pei (Bey) 訖悉輩, Chü-sha-p'o Bey 居沙波輩 ile A-mi Bey 阿米輩 adlarını taşıyan üç şef de beraberce bu memleketi idare ettiler. O zamana kadar Çin'le hiç bir münasebet kurmadılar.

Chên-kuan 貞觀 saltanat devresinin 22. senesinde (M.s.648), Tö liş kabilesinin Çin'e tabi olduğunu haber alınca onlar da hemen hediyelerli birlikte bir elçiyi (Çin'e) gönderdiler. Şeflerinden Ssu-li-fa[45] (Eltebir) shih-po-ch'ü a-chan 俟利發失鉢屈阿棧 bizzat Çin Sarayına kadar geldi. (Çin İmparatoru) T'ai-tsung 太宗 ona yemek ikram etti ve bütün memurlara şöyle dedi:

"- Eskiden bir memur, Wei-ch'iao[46] 渭橋 'da Göktürklerden üç şahsı öldürdü ve kendi kendine çok başarı elde ettiğini söyledi. Şimdi Eltebir bile aramızdadır. Eskisine nisbetle (dostluğumuz) daha gelişti."

Eltebir şaraptan sarhoş oldu ve Çin'den bir ünvan almak istediğini söyledi. Bunun üzerine İmparator, onun memleketinde Chien-k'un-fu 堅昆府 teşkilâtı kurdu. Eltebir de Tso-t'un-wei ta-chiang-chün[47] 左屯衛大將軍 ünvanlı memurluğa, yani Tudun memuriyetine getirildi ve Yen-jan tu-hu[48] 燕然都護 idaresi altına alındı.

İmparator Kao-tsung 高宗 (M.s.650-683) zamanında, onlar tekrar Çin Sarayına geldiler. Daha sonra, Ching-lung 景龍 saltanat devresinin (M.s.707-709) ortasında, hediye olarak yerli ürünler takdim ettiler. İmparator Chung-tsung 中宗 elçiyi kabul ederek yemek ikram etti ve dedi ki:

"- Memleketiniz bizimle zaten aynı köktendir. Bu (itibarla) münasebetlerimiz diğer kabilelerle olan münasebetlerden farklı olmuştur."

Bu sırada elçiye şarap ikram edilmesini emretti. Elçi yere kadar iğilerek İmparatora secde etti.

İmparator Hsüan-tsung 玄宗 (M.s.713-755)'un devresine gelince dört defa Çin Sarayına gelerek hediye verdiler.

Ch'ien-yüan 乾元 saltanat devresinin (M.s.758-759) ortasında, Uygurlar tarafından mağlup edildiklerinden bu tarihten itibaren Çin'le münasebet kuramadılar.

Ondan sonra, kuzeyin barbar dillerine göre (Chien-k'un) kelimesi Hsia-chia-ssu (Kırgız) 黠戛斯 olarak değiştirildi. Manası Uygurcadır. Belki de sarı ile kırmızı yüzlü demekti. Ayrıca Chia-chia-ssu, 戛戛斯 olarak da çevrildi.

Fakat, onlar daima Ta-shih 大食, Tibet'liler ve Karluk'lar ile temasta bulunarak yardım işini görüştüler. Tibet'lilerden onla-

ra giden gelenler, Uygurların yağma etmelerinden korkarak muhakkak Karluk'larda kaldılar ve Kırgızların gelip korumalarını beklemeliydiler. Ta-shih memleketinde ağır işlemeli kumaş vardı. Onun ağırlığını taşımak için yirmi deveye ihtiyacı vardı. Yoksa hepsini taşımak imkânsızdı. Bundan dolayı üç yılda bir defa Kırgızlara yirmi deve yüklü hediye götürülmesi hususunda anlaşmaya varıldı. Uygurlar da (Kırgızların) reisi A-jê'ye Bilge Tun'Hsieh-chin[49](İrkin) 毗伽頓頡斤 ünvanını verdiler. Uygurlar zayıflayınca A-jê derhal kendini kagan yaptı. Annesi Turgeş kabilesinin kızı idi; kendisine anne Hatun denildi. Karısı Ko-lu (Karluk?) ise Yabgu'nun kızı idi; ona da Hatun denildi. (Bunu haber alan) Uygurlar, cezalandırmak için başvezirlerini gönderdilerse de onları yenemediler ve yirmi yıllık bir savaşda bir sonuç vermedi.A-jê bu iyi duruma dayanarak hiç korkmadan (Uygurları) azarlayıp dedi ki:

"- Talihiniz artık sona erdi. Ben, otağınızı alacağım ve önünde atımı koşturarak bayrağımı diktireceğim. Muktedir iseniz, buyurun hemen geliniz. Eğer bize karşı gelmeğe cesaret edemezseniz, hemen çabuk gitmeye bakın.

Buna rağmen, Uygurlar yine onları cezalandıramadılar.

(M.s.840 senesinin eylûl ayına gelince) Uygurların generallerinden Külüg Baga, Kırgız reisi A-jê'yı davet ederek kendi Kaganını mağlup edip öldürdü. Bütün Teginler de etrafa dağıtıldılar. A-jê,Uygurların hükümdarının otağı ve (T'ai-ho) Konçuy'un çadırını kendi eliyle yaktı. "Altın otağ" demek, Uygur kaganının oturduğu yer demektir.

Bundan dolayı (A-jê) bütün kıymetli eşyaları aldığı gibi T'ai-ho Konçuy'a da sahip oldu. Biraz sonra, Lao-shan adlı dağın güneyine doğru giderek orada karargâhını kurdu. Lao-shan, ayrıca Tu-man ismini taşırdı. Uygurların eski otağına at ile on beş günde gidilirdi.

.....

(840 senesinden sonrasına ait Kırgızlar ile ilgili bilgiler müteakip sahifelerimizde verilmiştir.)

Notlar

[1]Hsia-chia-ssu 黠戛斯, Kırgız demektir. Variyantı: Chü-wu 居勿, Chieh-ku 結骨, Chien-k'un 堅昆, Ho-ku 紇骨, Ho-ku-ssu 紇扢斯, Hsia-hsia-ssu 黠黠斯, Chia-chia-ssu 戛戛斯. Bu kabile için bk. TS,Kırgız bahsi; ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.207-222 ; Sino-turcica, s.7-9; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.63; O.Franke, Geschichte.., III, s.361; Op.cit., III, s.492 v.d.; Wittfogel ve Fêng, History.., s.105; Chavannes-Pelliot, Un Traité manichéen, s.285 v.d.; Bretschneider, Mediaeval Researches.., I,s.241; Hamilton, Les Ouïghours.., s.62.

[2]A-jê 阿熱, Kırgızların reislerine verilen addır. Bk. TS, Kırgız bahsi, 142B:11a. Ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.208,388.

[3]T'u-ch'i-shih 突騎施, Türgeş kabilesi demektir. Bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.171,194,324-328; Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.805,845.

[4]Ana kaynaklara göre, M.s.840 senesinde Uygurlar Kırgızlar tarafından mağlup edilmişlerdir. TFYK'deki tarih yanlış olarak intikal etmiştir.

[5]Kan-chou 甘州, Kansu eyâletindeki Chang-i-hsien 張掖縣'dir. Ayrıca bk.Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.800,806,n.; Bretchneider, Mediaeval Researches, I,s.47,n.; Hamilton, Les Ouïghours..,s. 8,26.

[6]Ana kaynaklara göre, 840 senesinin eylûl ayında meydana gelen olaylar zaman olarak, TFYK 'de bize yanlış aksettirilmiştir.

[7]Ana kaynaklara göre, Chang-hsin Kagan'ın intihar ettiği açıklanmaktadır. Fakat bu olay TCTC'de bize yanlış aksettirilmiştir.

[8]Sa-chih 駁職, Türkçede "Savcı" veya "Sabcı" okunur. Bk. F.W.K. Müller, Mahrnmag, s.9; Lo Ch'ang-p'ei, The North-western dialects, Ac.Sin.,n.12,1933; Hamilton, Les Ouïghours.., s.7.

[9]Krşl. Mänglig 厖壘, bk. Hamilton, Les Ouïghours.., s.7,8.

[10]Ko-lo-lu 葛邏祿, Karluk demektir. Bu kabile için bk. TS,Karluk bahsi; ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.303-309; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.62; Chavannes, Documents.., s.86 v.d.; Pelliot, Tokharient Koutchéen, JA,1934,s.93; Barthold, Histoire des Turkest.., s.59-66; Turkestan down to the Mogol invasion, s.254 v.d.; Grenard,La légende de Satok Bogra Khân et l'Histoire, s.20-48; Hamilton, Les Ouïghours.., s.2,6,10,94-95,154-155.

[11]Wa-mo-ssu 嗢沒斯, Türkçede "Ormudz" veya "Ormuzd" okunur. Bk. Chavannes-Pelliot, Un Traité manichéen.., s.190, Hamilton, Les Ouïghours.., s.153-154.

[12]P'u-ku 僕固 , Bugu kabilesi demektir. Bu konu için bk. TS, Bugu bahsi, 142:7b. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.372; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.39; H.W.Bailey, The Stael-Holstein Miscellany, AM, II-1, s.18; Hamilton, Les Ouïghours.., s.2,13.

[13]Ch'o 啜 ,Çur demektir. Türklere mahsus yüksek bir ünvandır. Bk. Orkun, Eski Türk Yazıtları, IV, s.103; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.48; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.60; Chavannes, Documents.., s.164, n.; A.Von Gabain,Alt. Gram., s.336; Hamilton, Les Ouïghours.., s.96.

[14]Krşl. Mänglig. Bk. M.W.B.Henning, Argi and the "Tokharians", BSOS, IX, s.559; Chavannes, Documents.., s.86; M.H.W.Bailey, The Stael-Holstein Miscellany, AM, 11-1, s.26; Hamilton, Les Ouïghours..,s.8.

[15]Nan-lu 男 , Türkçesinin "Nomlug" olması muhtemeldir. Kutsî, mukaddes kanuna bağlı olmak anlamındadır. Bk. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü,s.109; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.67; F.W.K.Müller, Zwei Pfahlinschriften.., s.6; Hamilton, Les Ouïghours.., s.8.

[16]Bk. Lo Ch'ang-p'ei, ayn.yer.; Maspero, ayn.yer.; Hamilton, Les Ouïghours.., s.8.

[17]840 senesinin ocak ayında Çin İmparatoru Wên-tsung ölmüştür. Yerine oğlu Wu-tsung tahta çıkmıştır. Bunun için Wu-tsung'un tahta çıktığı tarih 840 senesi kabul edilir.

[18]Krşl. Mänglig, bk. Hamilton, Les Ouïghours.., s.8.

[19]Lao-shan 牢山 , bugünkü Shan-hsi eyâletindeki T'ai-yüan şehrinin 45 mil kuzey-doğusundadır.

[20]Tu-hu 都護: T'ang sülâlesi zamanında, Çin sınır bölgelerindeki yabancı kabileleri himaye etmek için kurulmuş memuriyetti. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.718-720.

[21]Hsi-yü-chi 西域記, Çin'in batı bölgelerinden bahseden bir yazıdır. Bu konu için ayrıca bk. Chavannes, Documents.., s.534,n.; Wittfogel et Fêng, History of Chinese Society:Liao, s.270; S. Lévi, JA,1913, s.347; Hamilton, Les Ouïghours.., s.24.

[22]Pei-i 北夷 , Çin kuzeyinde bulunan yabancı kabileler anlamına gelir.

[23]T'ieh-lê 鐵勒 , Türkçede "Töliş" veya "Töles" demektir. Uygurların atalarıdır. Bk. B.Ögel, İlk Töles boyları, Belleten,1947; Türk Kültür Tarihi, s.91,348; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.73; Pelliot, Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or.., s.229,n.; Peter A.Boodberg, HJAS, IV,1939, s.230 v.d.; Chavannes et Pelliot, Un Traité manichéen retrouvé en Chine, s.204; O.Franke, Geschichte des chinesichen Reiches, III, s.410; Hamilton, Les Ouïghours.., s.1,2,61.

[24]I-wu 伊吾 , bugünkü Hami şehridir. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.147,150; Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.801; Hamilton, Les Ouïghours.., s.12,47-52.

[25]Yen-ch'i 焉耆 , bugünkü Karaşar şehridir. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.161-163; Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.806; Hamilton, Les Ouïghours.., s.24,92-93.

[26]Pai-shan 白山 , Altay dağlarındaki Ak-Dağ'dır.

[27]Ch'i-pi 契苾, Töliş kabilelerinden birisidir. Karaşar şehrinin kuzey-batısında bulunurdu.

[28]Ting-ling 丁零, bir kabilenin adıdır. Sibirya'daki Yenisey Nehri ile Baykal gölünün güneyi arasında bulunurdu. Bk. B.Ögel, İlk Töles boyları, Belleten, 1947.

[29]Hsiung-nu 匈奴, Hunlar demektir. Bu konu için ayrıca bk. B. Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.43-111 ; Chavannes, Documents.., s.88 v.d. ; Pelliot, A propos des Comans, JA, s.133 v.d.(1920); Pelliot et Hambis Histoire des Campagnes.., s.110; H.W.Bailey, A Khotanese Text Concerning the Turks in Kantsou, AM,1-1, s.48 v.d.; L.Bazin, Researches sur les Parlers T'o-pa, TP,39, s.255 v.d.; Grönbech, Komanisches Wörterbuch.

[30]Li Ling 李陵, M.ö.140-87 zamanında Çinli generallerinden idi. Hunlarla savaşa girişti. Bk. TS, Kırgız bahsi, 142B:10b.

[31]Yu-hsien-wang 右賢王 , Hunların asılzadelerine verilen bir ünvan idi.

[32]Chih-chih 郅支, Hun hükümdarlarından birisidir. Ayrıca bk. B. Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.91.

[33]Shan-yü 單于, Hun hükümdarlarına verilen bir ünvandır. Ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.91,372; Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.796,797; Hamilton, Les Ouïghours.., s.63,96,181.

[34]Ch'ê-shih 車師, Çin'in Han sülâlesi zamanında (M.ö.206-M.s. 220) Tanrı dağlarında bulunan bir memleketin adıdı.

[35]T'u-chüeh 突厥, Göktürkler demektir. Bu konu için bk. TS,T'u-chüeh bahsi, 140A:1a-140B:10a: Ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi , s.127-205; Sino-Turcica, s.35 v.d.; Pelliot, Tokharien et Kouchéen, JA,1934,s.93; L'Origine des T'ou-kiue,TP,16,s.687; Chavannes, Documents sur les T'ou-kiue occidentaux,s.85v.d.; H.W.Bailey, Turks in Khotanese Texts,JRAS,1939,s.86 v.d.; The-Stael-Holstein Miscellany,AM 11-1,s.16; O.Franke, Geschichte des chinesichen Reiches,III,s.310; Julien, Documents historiques sur les T'ou-kiue, s.205-207; Barthold, Histoire des Turcs d'Asie Centrale,s.59-66; Turkestan down to the Mogol invasion, s.254 v.d.; H.W.Bailey, A Khotanese Text concerning the Turks in Kantsou,AM,1-1, s.28-52; Hamilton, Les Ouïghours.., s.85,95-100,158.

[36]Ta-shih 大食, eskiden Çinliler Araplara verdiği isimdir.

[37]Shou-hsiang-ch'êng 受降城, T'ang sülâlesinin Göktürklerin taarruzu üzerine doğu, orta, batı diye kurduğu üç şehrin ismidir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.796,797.

[38]Hsüeh-shan 雪山 , karlı dağ anlamına gelir. Eskiden Tanrı Dağına Hsüeh-shan denirdi.

[39]Mu-ma 木馬 , keresteli at anlamındadır. Bir kabilenin adıdır. Halkı, buz üzerinde daima keresteden yapılmış ata bindiği için, Çinliler bu kabileye "Keresteli at" adını verlerdi.

[40]Tu-po 都播, "Tupa" veya "Tuba" demektir. Tölis kabilelerinden birisidir. Bk. F.W.K.Müller, Mahranmag, s.32; L.Ligeti, Mots de civilisation de Haute Asie, Acta Or.,1-1,1950,s.174,175; Hamilton, Les Ouïghours.., s.1.

[41]Hsieh-chin 頡干, Türkçede "Irkin" veya "Erkin", "Irken" demektir. Bir Türk ünvanıdır. Köprülü,Zwei Konntniss der alttürkischen Titulatur, Körösi Csoma-Archivum,1938, s.327-344; Brockelmann, Mitteltürkischer Wortschatz, s.169; Chavannes, Documents..,s.21; L.Ligeti, Mots de civilisation de Haute-Asie, Acta Or.,1-1,1950,s.171 v.d.; Hamilton, Les Ouïghours.., s.98.

[42]Ku-li-kan 骨利幹, Kurıkan demektir. Bir Türk kabilesidir. Bk. TS,Kurıkan bahsi,142B:9b-10a; ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.66,202,207; Chavannes, Documents.., s.341; Pelliot ve Hambis, Histoire des Campagnes de Gengis-Khan,I,s.63-64,71; Hamilton, Les Ouïghours.., s.1.

[43]Hsieh-yen-t'o 薛延陀, Sir-Tarduş kabilesidir. Bu kabile için bk. TS, Sir-Tarduş bahsi, 142B:4a-7b; B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.208; Chavannes, Documents.., s.89; O.Franke, Geschichte..,III,s.351; Hamilton, Les Ouïghours.., s.1,2.

[44]Hsieh-li-fa 頡利發, Türkçede "İltebir" demektir. Bir ünvandır. Bk. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.68; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.61; F.W.K.Müller, Uigurica II, s.94 v.d.; Pelliot, Neuf Notes.., TP, 26,s.227; Hamilton, Les Ouïghours.., s.97.

[45]Ssu-li-fa 俟利發, Türkçede "Eltebir" demektir. Bu konu için bk.not 44.

[46]Wei-ch'iao 渭橋, bugünkü Shen-hsi 陝西 eyâletindeki Ch'ang-an şehrinin kuzey-batısındadır.

[47]Tso-t'un-wei ta-chiang-chün 左屯衛大將軍, bölge muhafaza memuriyetidir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.509,752.

[48]Yen-jan tu-hu 燕然都護: T'ang sülâlesi zamanında Tölis ile Uygur kabilelerini idare etmek için kurulmuş bir memuriyet idi. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.788,790.

[49]Bk. not 41.

III. UYGARLARIN DAĞILIŞI

840 senesinin eylûl ayında Kırgızların taarruzuna uğrayarak etrafa dağılan Uygurların bir kolu, güneye doğru Çin'e gitti. 60 mil çapındaki bir bölgeye yayılan ve oldukça kalabalık olan bu kitleden, sınır şehirlerinde oturan Çin halkı çok korkmuş ve şehirlerini bırakarak Çin'in içlerine doğru kaçmağa başlamışlardı. Bunun üzerine Çin İmparatoru, Chên-wu chieh-tu-shih ünvanlı general Liu Mien'e, onları durdurmak için Yün-chia-kuan geçidinde ordugâhını kurmasını emretti. Fakat biraz sonra, Uygurlar geri çekildiler ve Liu Mien de kendi şehrine döndü.

841 senesinin şubat ayında Uygur Kaganı Üge Kagan, tahta çıktı ve Ts'o-tzu-shan dağında ordugâhını kurdu. Aynı senenin ağustos ayında Çin'in T'ien-tê ordusunun komutanı T'ien Mou, sır bir başarı kazanmak için Uygurlara taarruz etmek istedi. Fakat Başbakan Li Tê-yü, Uygurların eskiden beri Çin'e çok yardım ettiklerini düşünerek, onları himaye etmek istedi ve Uygurlara karşı yapılacak saldırışa mani oldu. Ayrıca yiyecek ve ferman verilmesini İmparatordan rica etti. İmparator da bu teklifi yerine getirdi.

841 senesinin kasım ayında Kırgızlar, T'ai-ho Konçuy'u Çin'e teslim etmek için on Tarkanlık elçi heyetini Çin'e gönderdiler. Fakat yolda Uygur Kaganı Üge Kagan, Kırgızların elçilerinin hepsini öldürerek Konçuy'u ele geçirdi ve çölün güneyine kadar götürdüler. Uygurlar Çin'den T'ai-ho Konçuy'un ikâmeti için geçici olarak Chên-wu şehrini ve yiyecek istediler. Fakat Çin onlara ancak 20,000 kile yiyecek verdi ve geçici olarak şehrin verilmesini de kabul etmedi. Bunun üzerine Üge Kagan, Çin sınırına zaman zaman taarruz ederek yağma etti.

Bu sırada Uygurlar arasında anlaşamamazlıklar çıktı. İlk önce 842 senesinin mart ayında, Ormudz Tegin diğer bir Uygur nazırı olan Ch'ih-hsin ve Bugu'yu, Çin generali T'ien Mou ile işbirliği yaparak öldürdü. Bunun üzerine Uygur reislerinden Nâhid Çur da Ch'in-hsin'in 7,000 çadırlık halkını kendi idaresi altına aldı ve doğuya götürdü. Aynı senenin nisan ayında Ormudz Tegin 2,200 kişi ile birlikte Çin'e tabi olmağa geldi. Çin de ona ve maiyetine ünvanlarla beraber mükâfatlar verdi. Halkına 5,000 kile pirinç ile 3,000 parça ince ipekli kumaş hediye etti. Ayrıca, onun halkından "Kuei-i-chün" adlı yeni bir ordu teş

kil etti. Çincesi "Doğruluğa bağlı ordu" demektir. Bu ordunun komutanlığını da Ormudz Tegin'e verdi ve ailesini de istediği gibi T'ai- yüan şehrinde yerleştirdi.

Aynı senenin mayıs ayında Lu-lung chieh-tu-shih ünvanlı Chang Chung-wu, Uygur Nâhid Çur'u mağlup etti. Nâhid Çur kaçarken, Üge Kagan tarafından yakalanıp öldürüldü. Üge Kagan da Çin'den, Ormudz Tegin'in kendisine teslim edilmesini ve ayrıca T'ien-tê şehrinin geçici bir zaman için verilmesini istedi. Fakat Çin bu isteğini kabul etmedi.Ormudz Tegin de kardeşleri ile birlikte Çin sınırını muhafaza etmek ve Ch'i-pi, Şato ve T'u-yü-hun gibi kabilelerin 6,000 süvarisinin kendilerine katılarak Üge Kagan'a taarruz etmesi için, Çin İmparatoruna başvurdu . Böylece, Üge Kagan ile çatışmağa başladı.

842 senesinin temmuz ayında Üge Kagan, T'ien-tê şehrinin geçici bir zaman için kendisine verilmediğine çok kızdı ve küçük kabilelerden Ch'iang ve Hun halkını yağma etti. Çin'in kendisine çölün güneyine çekilmesi için verdiği ültimatoma rağmen, Pa-t'ou-fêng adlı bir yerin güneyinden geçerek Ta-t'ung-ch'uan nehrine kadar ilerledi ve buraları büyük bir miktarda yağma etti. Daha sonra, Ho-tung ile Yün-chou bölgelerini de yağmaladı. Çin İmparatoru, Üge Kagan'a bir kaç ferman daha göndererek yağma hareketlerinden vazgeçmesini istedi. Daha sonra da Üge Kagan'a karşı müdafaada bulunmaları için Liu Mien'i, güney bölgesindeki Uygurların inzibat memurluğuna; Chang Chung-wu'yu, doğu bölgesindeki Uygurların inzibat memurluğuna; Ormudz Tegin'i de, güney-batı bölgesindeki Uygurların inzibat memurluğuna tayin etti. Üge Kagan ordugâhını güneye 40 mil kadar taşırken, Çin İmparatoru da Ta-t'ung ordusunun mevcudunu 1,000 asker daha çoğaltarak, diğer Ho-tung, Chên-wu, T'ien-tê bölgelerinin büyük ordularının da seferber edilerek Üge'yi durdurmalarını emretti.

842 senesinin ekim ayında Kırgızlar, Çin'e elçi göndererek T'ai-ho Konçuy hakkında bilgi istediler ve elçilerini öldüren suçlu Uygurlardan intikam almak ve Uygurların eski otağlarına yerleşmek istediler. Ertesi senenin ocak ayında Üge Kagan, Chên-wu bölgesine taarruzu tasarlarken Liu Mien, Lin-chou ts'i-shih'si olan Shih Hsiung'u göndererek Şato, Ch'i-pi gibi kabilelerle birlikte geceleyin Üge Kagan'ın otağına taarruz etti. Üge Kagan bu anî hücumda, bir ok ile yaralandı ve T'ai-ho Konçuy ile ağırlıklarını bırakarak Hei-ch'ê-tzu kabilesine kaçtı .

Konçuy da bu suretle Çin'e teslim edildi.

843 senesinin şubat ayında Kırgızlar, elçi göndererek Çin'den Kaganlıklarının tanınmasını istediler. Bunun üzerine Çin İmparatoru onlara, Kırgız elçilerini öldüren suçluları ve Hei-ch'ê-tzu kabilesini cezalandırmalarını söyledi. Haziran ayında Kırgızlar, Çin'e tekrar hediye ile elçi gönderdiler. Çin İmparatoru da hemen Hei-ch'ê-tzu kabilesini mahvetmelerini ve ancak onları mahvettikten sonra Kırgız Kaganlığını tanıyacağını bildirdi.

844 senesinin mart ayında Kırgızlar, Çin'e tekrar hediye ile bir elçi göndererek, Uygurlar ve Hei-ch'ê-tzu kabilesini cezalandırmak için antlaşma yaptılar. Bu antlaşmaya göre, o senenin sonbaharında Kırgızlar taarruza geçecekler ve Çin'in Yu-chou, T'ai-yüan, Chên-wu,T'ien tê bölgelerinin orduları da önemli yollarda onları bekliyerek etrafa dağılan düşman halkını yakalayacaklardı. Kırgız Kaganlığı ondan sonra tanınacaktı. Çin İmparatoru, bu bölgelerin askerlerinin disiplin altına alınmalarını da emretti. Bir sene sonra elçi göndererek Kırgız Kaganlığına "Tsung-ying hsiung-wu ch'êng-ming Kagan" ünvanını verdi ve böylece Kırgız Kaganlığını tanımak istedi. Fakat Çin elçisi daha yola çıkmadan, İmparatorun ölmesi elçinin gitmesini geciktirdi. 847 senesinin haziran ayında yeniden bir Çin elçisi gönderilerek Kırgızlara"Ying wu ch'êng-ming Kagan" ünvanı verildi.

Üge Kagan'a gelince, Hei-ch'ê-tzu kabilesine kaçtıktan sonra,846 senesinin temmuz ayında halkı oldukça azalmıştı ve maiyetinin sayısı 3,000 kişiye düşmüştü. Bundan sonra kendi başbakanı İ-yin Çur tarafından, Chin-shan yani Altay Dağlarında öldürüldü. Yerine küçük kardeşi O nieh Tegin, Kagan olarak tahta çıkarıldı. Bu zamanda Uygurlar, Mogol Hsi kabilesine bağlanmışlardı.

847 senesinin temmuz ayında Yu-chou chieh-tu-shih'si olan Chang Chung-wu, Hsi kabilesine taarruz etti ve onları ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu sebeple Uygurlar, Hsi kabilesinden yiyecek v.s. gibi yardımlar alamadılar. Uygur halkı da 500 kişiye düşmüştü. Bunlar da Shih-wei kabilesine sığınmışlardı.

848 senesinin ocak ayında Chang Chung-wu, Çin'e gönderilen Shih-wei kabilesinin elçisine, kendi memleketine dönünce O-nieh Tegin ile halkını yakalamasını rica etti. O-nieh Tegin, bu haberi duyunca karısı Ko-lu ve oğlu Tu-ssu Tegin gibi dokuz kişisiyle geceleyin batıya kaçtı.

Shih-wei'ler, geriye kalan Uygur halkını yedi kola ayırarak ayrı ayrı bölgelerde kontrol altına aldılar. Bu sırada Kırgızlar, kendi başbakanları Apa'yı göndererek, diğer yabancı kabilelerin 70,000 askeri ile birlikte Shih-wei kabilesine taarruz edip, onları mağlup ettiler. Uygur halkını da alıp, çölün kuzeyine doğru götürdüler. Bazı Uygurlar da dağlar ve ormanlara sığınarak oralarda yaşamaya başladılar. Sonra da An-hsi bölgesinde oturan ve diğer Uygurları idare eden Menglig Tegin'e tabi oldular.

An-hsi bölgesine kaçan Uygurlardan bahsedilirken, 840 senesinin eylûl ayında etrafa dağılan Uygurların bir koludur denir. Onlar, Tanrı Dağlarının eteğindeki An-hsi bölgesine kaçtılar. 848 senesinin ocak ayında bu kolun başkanı olan Menglig Tegin, kendine Kagan ünvanını verdi ve çölün batısındaki bütün şehirleri buyruğu altına aldı.856 senesinin mart ayında Çin İmparatoru, bir ferman ile onun ancak eski otağına dönmesi ile Kaganlığını tanıyacağını bildirdi. Aynı senenin ekim ayında Uygurları yatıştırmak maksadıyla bir elçi gönderdi. Bu elçi Ling-wu şehrinde Uygurların Çin'e hediye getiren elçisi ile karşılaştı. Kasım ayında Uygurlara "Ulug Tengride kut bulmış alp külüg bilge Huai-chien Kagan" ünvanının verilmesi için Wang Tuan-chang v.s. gibi memurları, Uygurlara elçi olarak gönderdiler. Fakat bu elçiler, Uygurlara giden yolun Hei-ch'ê-tzu kabilesi tarafından kesilmesi sebebi ile geri döndüler.

866 senesinin şubat ayında Beşbalık bölgesinde oturan Uygurların şefi Bugu Çin, etrafındaki Hsi-chou (Turfan), Beşbalık, Lun-T'ai, Ch'ing-chên şehirlerini buyruğu altına aldı. Ayrıca, Tibet'lilerin şefi Lun-k'ung-jê,kendi etrafındaki kabileleri kışkırtarak hep beraber Çin sınırına taarruz etmek istedi. Fakat bu kabileler, onun bu teşvikini kabul etmediler ve ona düşman oldular. Sonunda Lun-k'ung-jê, Toba Huai-kuang tarafından mağlup edildi.

872 senesinin aralık ayında Uygurlar, Tangut'larla birlikte Çin'in T'ien-tê ordusuna taarruz ettiler. Başlangıçta Uygurlar bir kaç defa Çin'den kendi Kaganlıklarının tanınmasını rica ettiler. Bu sırada gönderilen Çin elçisi Ch'ih Tsung-chü Uygurlara gelirken, Uygurlar tam bu sırada T'u-yü-hun ve Tibet'li Wa-mo kabileleri tarafından mağlup edildi ve meçhul bir yere kaçtılar. Bunun için bu elçi de Uygurları bulamayınca, geri döndü.

875 senesinin ekim ayında Uygurlar, Kara-su bölgesine geri dön düler ve bir ay sonra hediye ile Çin'e bir elçi gönderdiler. Çin de karşılık olarak, 10,000 parça ipekli kumaş verdi. 902 senesinin nisan ayında Uygurlar elçi gönderip, Çin'de çıkan karışıklıkları bastırmak için, kendi ordularını seferber ederek yardım etmek istediler. Fakat Çin bunu kabul etmedi. 906 senesinde Çin'in T'ang sülâlesi sona erdi. Beş sülâle çağının 924 senesinde Uygurlara "Ying-i Kagan" ; 928 senesinde "Shun-hua Kagan"; 939 senesinde "Fêng-huá Kagan" ünvanları verildi. Çin kaynaklarına göre, Uygurlar oldukça zayıflamışlardı ve önemli olaylar meydana getiremiyorlardı.

Bundan başka ana kaynaklara göre, 840 senesinin eylûl ayinda Uygurların başbakanı Savçı, onun erkek yeğenleri Menglig, Nomlug ile O-fên v.s. gibi beş kardeş ve on beş Uygur kabilesi batıdaki Karluk'lara kaçmışlardı. Bunlardan bir kol Tibet'lilere, bir kol An-hsi bölgesine kaçmışlardı. Bazı kaynaklardan, 848 senesinin ocak ayında Menglig Tegin'in An-hsi bölgesinde Kagan olmasından, Menglig Tegin'in Karluk'lara kaçmadığı anlaşılmaktadır, Karluk'lara kaçan Uygurlar hakkında yazılmış vesikaların pek az olması sebebi ile ne oldukları iyice bilinememektedir.

Tibet'lilere kaçan Uygurlar hakkında da pek az vesika vardır.

A- ÇİN SINIRINA KAÇAN UYGURLAR

1) Uge'nin Kagan olması

840 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ekim ayı olayları

a) TCTC,246:2434a

840 senesinin ekim ayında, T'ien-tê 天德(Çin) kuvvetlerinin kumandanı Wên Tê-i 溫德彝 tarafından İmparatora sunulan raporda şöyle yazılıyordu:

"- Uygurların dağılan orduları, yavaş yavaş batıdaki şehirlerimizi baskı altında tutuyorlar. Altmış mil kadar uzayan bir bölgede onların askerleri sayısızdır. Sınırlarımızda oturan halk, Uygurlardan dolayı karışıklığa uğrayarak korkuyorlar ve sükûnete kavuşamamışlardır."

Çin İmparatoru, bunun üzerine sınırları savunmak ve hazırlık yapmak için Chên-wu 振武 chieh-tu-shih'si olan Liu Mien 劉沔'in Yün-chia-kuan 雲迦關 adlı geçitte karargâhını kurmasını emretti.

b) HTS,8:14

K'ai-ch'êng 開成 saltanat devresinin 5. senesinin (M.s.840) ekim ayında, Uygurlar, T'ien-tê ordusuna taarruz ettiler.

c) HTS,142B:2a

Uygurlardan dolayı (Çin) sınırlarında oturan halk çok korktu ve T'ien-tê ordusunun bölgesine taarruz etti. Buna karşı, Chên-wu chieh-tu-shih'si Liu Mien, Yün-chia-kuan 雲伽關 geçidinde ordugâhını kurarak halkı önledi.

841 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ocak ayı olayları

a) TCTC,246:2434b

841 senesinin ocak ayında Liu Mien, İmparatora bir rapor sunarak Uygurların geriye çekildiklerini yazdı.Imparator da Liu Mien'e geriye dönüp eski oturduğu şehirleri muhafaza etmesini emretti.

2) Şubat ayı olayları

a) TCTC,246:2434b

Şubat ayında, Uygurların Kaganlık otağlarının yakınındaki on üç kabilesi, Wu-hsi Tegin 烏希特勒'i Wu-chieh[1](Üga, Üge) Kagan 烏介可汗 ünvanı ile tahta çıkardılar. Güneydeki Ts'o-tzu-shan 鍇子山 adlı dağı savundular.

b) CTS,145:13a

Ayrıca, (rahmetli) Kaganın otağına yakın bulunan on üç kabilenin halkı da Üge Tegin[2] 烏介特勒'i kagan olarak tahta çıkardılar ve Çin'e tabi olmak için güneye doğru gittiler.

c) HTS,142B:2a

Ondan sonra, Kaganın otağında bulunan on üç kabile, Üge Tegin i kagan olarak tahta çıkardılar ve güneydeki Ts'o-tzu-shan adlı dağı korudular.

2) Başbakan Li Te-yü'nün Uygurları tutması

841 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ağustos ayı olayları

a) HCİPC,5:7a

Uygur OrmuzdTegin v.s.ye verilen ferman
Direktif: İmparator Wu-tsung
Yazar: Başbakan Li Tê-yü

Uygur OrmuzdTegin, Nâhid Çur, Tegin Hsieh-kan chia-ssu 頡干伽思, Yü-chieh(Yücel) i-a 於解亦阿, Tan-kan-ssu 馱干思, Baga , Tarkan, başnazır, İnanç Mi-chia 伊難珠宻伽, Ti-lüeh[4](Tirek) mo-to 諦咯摩咄, Chiang-chün[5](Sekün) Tirek 將軍諦咯v.s. (beni) dinleyiniz:

T'ien-tê 天德ordusu tarafından gönderilen mektubunuzu aldım. Birkaç defa onu okudum ve derin bir üzüntüye düştüm.

Memleketiniz Chung-i Bilge Kagan 忠義毗伽可汗devresinden beri nesillerce bizimle samimî komşuluk münasebetlerinde bulunmuştur. Biz de birkaç sevgili prensesimizi Kaganlarınızla evlendirdik. Size karşı bilhassa yakın ilgi ve şefkatımızı gösterdik. Bu büyük şefkat şimdiye kadar görülmemiştir. Ben tahta çıktıktan sonra her taraftaki varlığı yaşatmağa çalışıyorum.Eğer bir kimsenin istediği yerine gelmezse,en iyisi, bana haber vermelidir. Bilhassa sizlerin dede ve babalarınız artık nesillerden beri bize tabi olmuşlardı. Evvelce Kaganınızın ölümünü taziye etmek ve yeniden Kaganlığınızı tanımak için size gönderilen elçimiz Wang Jung 王溶, dün memleketimize geri döndü. Halen memleketinizde karışıklık olduğunu ve bütün kabilelerin Kaganınıza cephe aldıklarını öğrenmeğe başladım.

Başkasını felâketten kurtarmak ve komşuya yardım etmek anane-vî vazifemizdir. Bunu nasıl unutabiliriz? Tam sizi himaye etmek üzere bir elçi göndermek istediğimiz zamanda, Chien-k'un 堅昆, yani Kırgızların memleketinizi kasıp kavurduklarını öğrendik. Bu olayda Kaganınızın öldürüldüğünü duyduk. (T'ai-ho) Konçuy ile tahta

çıkarılan yeni Kaganınız da başka bir yere kaçmışlar ve henüz memleketinize geri dönmemişlerdir. Sizler kendi kuvvetiniz ile bu feci durumu düzeltmek için bir şey yapamadınız. Fakat, yaşamak ve uzaklara erişen bir planı uygulamak için hep birlikte memleketinizden kaçtınız ve 10,000 mil mesafe uzaktan bize tabi olmağa geldiniz.

Ayrıca öğrendim ki, sizler (T'ai-ho) Konçuy'u Çin'e teslim etmek istediniz. Artık sadakatınız hiç değişmedi. Şimdi de çölün güneyini geçerek bizimle beraber Çin Seddi sınırlarının yakınında bulunuyorsunuz. Hem de mektup göndererek bize olan bağlılığınızı göstermiş bulundunuz. Durumunuzun güçlüğü anlatılırken, acımaktan ve kederlenmekten artık kendimi alamadım.

Bence sizlerin hepiniz kahraman ve şefiniz asilzadedir. Şimdi kum sahalarında meşakkat içinde yaşıyor ve tabiatile öz yurdunuzu hatırlıyorsunuz. Bu hatıralar nasıl silinebilir? Eğer dışarıdan gelen düşmanları mahvetmeyi ve esas memleketinizi geri almayı düşünmeseydiniz, nasıl böyle büyük, sadık kalb ile bizden yardım dileyebilirdiniz? Fakat, şimdiye kadar ne istediğinizi daha iyice bilemiyoruz. Bu sebepten, biz de size karşı nasıl yardım edebileceğimizi bir türlü kestiremiyoruz.

Bundan başka, öyle düşünüyorum ki, sınırlarımıza yaklaşır yaklaşmaz sınır muhafız memurlarımız sizin ansızın gelmenizden şüphelenecekler ve belki de hareketinize engel olmaya çalışacaklardır; benim istediğim gibi hareket etmiyeceklerdir. Bu sebeple Hung-lu-ch'ing 鴻臚卿 ünvanını taşıyan Chang Ku 張賈 'ya sizi himaye etmesini emrettim. Ben artık sadakatınıza çok değer veriyorum ve size karşı da sadakat ve samimiyet gösteriyorum. Gerçi aramızda bir (Çin) Seddi mevcut olup bizi birbirimizden ayırıyor. Fakat yine de sizinle görüşüyormuş gibi oluyorum. Sizler de maksadımı iyice anlayarak bütün niyetinizi elçimize teker teker anlatmalısınız. Sonra, elçimiz çabuk dönsün ve isteklerinizi bize anlatsın. Kendim de istediğinizi dinlemek için bekliyorum.

Duruma göre, devamlı olarak, başka tedbirler de almamız gerekirse, sizi güç durumlardan kurtarmak için bu tedbirleri derhal alacağımız tabiidir. Yapılacak masrafın azlığına çokluğuna da bakmıyacağız. Böylelikle sadakatınızı mükâfatlandırmış ve değerinizi de korumuş olacağız.

Şimdi sonbahar olmasına rağmen, hava bazan sıcak gitmektedir. Sizlerin bütün memurlarınız, Sol nazır A-p'o[6](Apa) Wu 阿波兀 v.s., kabilelerden Hei-oh'ê-tzu[7](Kara Tatar) 黑車子 ile Ta-ta[8](Tatar) 達怛 v.s.nin sağlık ve esenlik içinde yaşamanızı dilerim.

Yazıma istemeyerek son verirken selâmlarımı sunarım.

b) TFYK,994:1b

841 senesinin ağustos ayında, T'ien-tê ordusunun komutanı olan T'ien Mou 田牟 da (İmparatora) şöyle dedi:

"- Şato 沙陀'lar ile T'ui-hun[9] 退渾'lar gibi bütün kabilelerin ordularını seferber ederek (Uygurlara) taarruz etmenizi dilerim."

Fakat İmparator, bir karar veremedi ve ilgilenen bütün memurlara bu olayı müzakere etmelerini emretti. Bu sırada toplantıya katılanların ekserisi (T'ien) Mou'nun dediğini kabul ettiler. Yalnızca Li Tê-yü[10] 李德裕 dedi ki:

"- Eskiden memleketimiz zor bir duruma düştüğü zaman, Uygurlar bizim için arka arkaya büyük yararlıklar göstermişlerdi. Şimdi onlar kendi memleketlerinin mağlup olması ve ailelerinin yok olmasından sonra, artık kaçacak ve sığınacak bir yer bile bulamadılar. Sınırlarımıza geldiklerinden beri, bizi rahatsız da etmiyorlar. Eğer onların bize güçlükte geldikleri bir zamanda, onları birdenbire öldürüp cezalandırırsak, (İmparator) Han Hsüan-ti 漢宣帝 (M.ö.73-49)'nin (Hunların hükümdarı) Hu-han-yeh[11] 呼韓邪'e karşı yaptığı iyi davranışa aykırı bir harekette bulunuruz. En iyisi onlara biraz yiyecek verelim ve yavaş yavaş onların hareketlerine bakalım."

Nazır Ch'ên İ-hsing 陳夷行 de şöyle dedi:

"- Bu demek, haydut askerlerini ödünç olarak almak ve hırsızlara yiyecek vermek demektir. Bu iyi bir çare olamaz. En iyisi onlara taarruz edelim."

Li Tê-yü de şöyle dedi:

"- T'ien Mou ile Wei Chung-p'ing 韋仲平 'e göre, Şato'lar ile T'ui-hun'lar (Uygurlara) beraberce taarruz etmek istediler. Fakat buna dayanamazlar. Çünkü barbarların umumî hareket tarzları, menfaat görünce hemen oraya gitmek ve zarar görünce de hemen etrafa dağılmaktır. Muhakkak olan bir şey varsa, onlar memleketimizin sınırlarını müdafaaya çalışmıyorlar.

Ayrıca, T'ien-tê şehrinin muhafız gücü de az ve zayıftır. Eğer bu şehir, bu kuvvetli barbarlarla düşmanlık yaparsa, muhakkak olarak mağlup olacaktır. En iyisi onları sulh yolu ile teskin etmemiz olur. Onlar bize taarruz ederlerse, hemen ordumuzu seferber edelim."

İmparator bu teklifi kabul etti.

c) TCTC,246:2435a

841 senesinin ağustos ayında, T'ien-tê ordusunun komutanı T'ien Mou ile Chien-chün[12] 監軍 rütbeli Wei Chung-p'ing başarı elde etmek için Uygurlara taarruz etmek istediler. (İmparatora) bir rapor vererek şöyle dediler:

"- Uygurların isyan eden generali Ormudz v.s. sınırlarımıza saldırıyorlar. T'u-yü-hun[13] 吐谷渾, Şato, Tang-hsiang[14] (Tangut) 黨項 kabilelerin hepsi nesillerce Uygurlarla düşman olarak yaşadılar. Şimdi onlar kendi ordularını idare ederek Uygurları dışarıya atmak istiyorlar."

İmparator, Saray memurlarını bu olay için toplayarak bir karar vermelerini emretti. Toplantıda bulunanların hepsi şöyle düşündüler:

"- Ormudz v.s. Kaganına isyan ederek bize gelmişlerdir. Biz, onları kabul edemeyiz. En iyisi, T'ien Mou v.s.nin dediği gibi (Uygurlara) taarruz etmelerini kabul edelim."

İmparator, bunun üzerine Başbakan Li Tê-yü'ye fikrini sordu. Li (Tê-yü) dedi ki:

"- Perişan bir kuş koynumuza girip sığınırsa, biz de onu korumalıyız. Bundan başka, Uygurlar daima bizim için büyük meziyetlere sahiptirler. Şimdi onlar komşuları olan memleketler tarafından mağlup edildiler. Onların kabileleri ayrı ayrı bölgelere dağıldılar. Perişan oldukları için (kendi memleketlerine) geri dönemediler. Fakat İmparatorumuza uzaktan bağlı kaldılar. Sınırlarımıza hiç dokunmadılar. Onların bu perişanlığını fırsat bilerek onlara niçin taarruz ediyoruz? En iyisi, onları himaye etmek için bir elçi gönderip, yiyecek şeyleri de göndererek onlara hediye verelim. Bu usul Han 漢 (sülâlesi İmparatoru) Hsüan-ti 宣帝 (M.ö.73-49)'nin (Hunların hükümdarı) Hu-han-yeh'i teslim alması için bir sebep oldu."

Bu sırada, Mên-hsia shih-lang t'ung-p'ing chang-shih[15] 門下侍郎同平章事 ünvanlı Ch'ên İ-hsing de cevap olarak şöyle dedi:

"- Bu demek, âsilerin askerlerini ödünç gibi alıp, bunun karşı-

lığı olarak da haydutlara yiyecek vermek demektir. Onlara taarruz etmemiz lâzımdır."

(Li) Tê-yü de cevap olarak şöyle dedi:

"- T'u-yü-hun v.s. gibi kabilelerin herbiri yurdu olan bir kabile oldular. Onlar menfaat gördükçe, daha hisli ve akıllı oldular ve yarış eder gibi ilerlediler. Eğer menfaat görmezlerse, hemen kuğlar gibi korkarlar ve balıklar gibi dağılıp kaçarlar. Herbiri ayrı ayrı yuvalara giderler. Niçin ölünceye kadar vatanımızın hizmeti için çalışsın?

" Şimdi, T'ien-tê şehrindeki askerlerin sayısı ancak 1,000 kişiden fazladır. Eğer bizim askerlerimiz savaşta mağlup olurlarsa,bu şehir de muhakkak olarak düşmanın eline düşer. Onlara lûtfedip, iyi ahlâk yolu ile besliyecek olursak, onları daha iyi yatıştırabiliriz. Böylece onlar muhakkak olarak kötülük etmiyeceklerdir.

" Eğer onlar hudutlarımıza taarruz edip rahatsız ederlerse, biz de her bölgedeki orduları toplıyarak onları cezalandıracağız.Niçin yalnızca T'ien-tê ordusunu göndererek onlara taarruz ediyoruz?"

Bu zamanda İmparator, Hung-lu-ch'ing rütbeli Chang Ku 張賈 'yu sınır bölgeleri müfettişliğine tayin etti. Uygurların sadık veya sahte olan taraflarını inceletti. Chang Ku daha dönmeden önce, İmparator (Başbakan) Li Tê-yü'ye sordu:

"- Ormudz (Tegin) v.s. teslim olmak ricasında bulunuyorlar.Onların bu isteğine güvenilebilir mi?"

Li Tê-yü buna cevap verdi:

"- Sarayımızın mensuplarına bile güvenmeğe cesaret edemeyiz. Nasıl olur da binlerce mil uzakta, sınırlarımızın dışında bulunan Jung 戎 ve Tih[16] 狄 gibi barbarların düşündüklerinin iyi olduğunu garanti etmeğe cesaret edebilirim? Onlara isyan,eden bir general bahis konusu olursa, bu belki doğrü olmıyabilir. Meselâ, Kagan yine memleketinde kalır ve Ormudz (Tegin) v.s. kendi kabilelerini idare ederek bize gelirse, devletimizin düzeni bakımından tabiî olarak kabul edilemez. Fakat şimdi, işitiyoruz ki onların memleketleri (Kırgızlar tarafından) mağlüp edildi ve karışıklık içindedir, hükümdarları da yoktur. Generalleri ile yüksek sivil memurları etrafa kaçarak dağılmışlardır. Onların bazıları Tibet'lilere ve bazıları da Karluk'lara sığınmaya gittiler. Onlardan sadece bu kol uzaklardan

büyük memleketimize tabi olmak için geldi. Onların gönderdikleri rica mektuplarına bakılırsa, tehlikeli, baskı altında ve korku içinde olduklarını anlıyabiliriz. Onları, isyan eden bir general gibi nasıl görebiliriz?

"Bundan başka, Ormudz (Tegin) v.s. geçen senenin eylûl ayından beri T'ien-tê'ye kadar geldiler. Bu senenin şubat ayında Üge'yi yeniden Kagan olarak tahta çıkardılar. Bundan anlıyoruz ki onların hükümdarları ile devlet adamları arasındaki bir fark yoktur.

" Ayrıca, Ho-tung ile Chên-wu bölgelerindeki askerleri disiplinle idare edip, sınırlarımızı korumak için hazırlanmanızı diliyorum. (Uygurların) şehirlerimize taarruz etmelerine kadar bekliyelim. Onlar bize taarruz edince, onları kuvvetimizle hemen kovacağız.Yahut, T'u-yü-hun v.s. gibi kabilelerin içinde küçük intikam çatışmaları çıkarsa, biz de onların birbirinden intikam almalarına müsaade edeceğiz. Onlara hükümetimizin orduları ile yardım etmek doğru olamaz. Yine (general) T'ien Mou ile (Wei) Chung-p'ing'e yeni bir zafer kazanmak için hadise çıkarmamalarını ve daima (Uygurlara karşı) büyük şefkatlarımızı kaybetmemelerini emrediniz. Uygurlara şefkat gösterirsek, Jung ve Tih gibi barbarlardan olmalarına rağmen, onlar minnettar olmağı muhakkak bileceklerdir."

Bunun üzerine İmparator, T'ien Mou'ya emrederek kendi askerlerini ve yanındaki çeşitli hayvanlarını iyice kontrol altında tutmasını ve Uygurlar taarruz etmeden, onlara taarruz etmemesini de söyledi.

d) CTS,121:6a

841 senesinin ağustos ayında, Üge Kagan (Çin) sınırına kadar gelmişti. Büyük şeflerinden Ormudz ile başnazır Ch'ih-hsin 赤心 birbirlerine taarruz ettiler. Ch'ih-hsin, kendi binlerce çadırlık halkını idare ederek batı memleketlerine yaklaştı. Bu sırada T'ien-tê ordusunun komutanı T'ien Mou, bu haberi işitti.

e) HTS,142B:2a

Ayrıca, Başbakan Li Tê-yü de (İmparatora) şöyle dedi:

"- Uygurlar, eskiden Çin için çok başarılar elde etmişlerdi. Halen açlık ve karışıklık içinde bulunuyorlar. Kagan gidecek bir yer bile bulamadı. Muhakkak olarak onlara taarruz etmemeliyiz. En iyisi, elçi göndererek onları himaye edelim."

841 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Eylûl ayı olayları

a) TFYK,994:2a

841 senesinin eylûl ayında İmparator, Uygurlara 30.000 kile pirinç[17] yardım olarak vermeyi emretti.

b) TCTC,246:2436a

Aynı senenin eylûl ayında İmparator, Ho-tung ile Chên-wu bölgelerine askerleri disiplin altına alıp (Uygurlara karşı) hazırlamalarını emretti.

(Başbakan) Li Tê-yü, elçi göndererek Uygurları teselli edip yatıştırmayı ve ayrıca 30,000 kile pirinç ile yiyecek göndererek onlara hediye etmesini İmparatordan diledi. İmparator, (Li Tê-yü'nün) bu teklifinden şüphelendi.

Aynı ayda, İmparator başbakanı çağırarak Sarayda bu olayı konuşmak için bir toplantı yaptı. Bu sırada Ch'ên İ-hsing, onun teklifinin aksine bir cevap vererek dedi ki:

"- (Li Tê-yü) daima diyor ki, haydutlara yiyecekle yardım edelim. Bu katiyen kabul edilemez."

Li Tê-yü de cevap vererek dedi:

"- Şimdi, yeni kaydedilen askerler henüz daha toplanmadılar. Bundan başka, T'ien-tê şehri halen yalnız başına tehlike içindedir. Eğer bu yiyecek aç kalan kölelere verilmezse ve onlar bu yolla teskin edilmezlerse, şayet T'ien-tê şehri bu sebeple mahvolursa, bu hata kime ait olacaktır?"

(Ch'ên) İ-hsing, bu anda hükümdarın önüne kadar geldi. Fakat konuşmağa cesaret edemedi. Bunun üzerine İmparator da (Li Tê-yü'nün) teklifini kabul etti ve 20,000 kile yiyeceğin (Uygurlara) hediye olarak verilmesini emretti.

2) Kasım ayı olayları

a) TCTC,246:2436b

Kasım ayında Li Tê-yü, İmparatora şöyle dedi:

"- Şimdi, Uygurlar mahvoldular. T'ai-ho Konçuy'un nerede kaldığı henüz bilinmiyor. Eğer elçi göndererek onların halini sormazsak, Jung ve Tih gibi yabancılar muhakkak diyeceklerdir ki teslim olduğumuz devletin sahibi esasen yabancıları sevmiyor ve korumuyor. Öylese, hem (T'ai-ho) Konçuy'a nankörlük yapmış; hem de kölelikleri ni zedelemis oluruz. Bunun için, T'ung-shih shê-jên[18] 通事舍人 ünvanını taşıyan Miao Chên 苗縝'i elçi olarak bir fermanla göndermenizi dilerim. Ona Ormudz (Tegin'i) ziyaret etmesini ve (Ormudz Tegin'in de) emirlerinizi (T'ai-ho) Konçuy'a nakletmesini emrediniz. Bu elçi, Ormudz'un bize itaat edip etmiyeceğini de öğrenebilir."

İmparatör bu teklifi kabul etti.

3) Aralık ayı olayları

a) HCİPC,3:2b

.... Istırap veren bölgeleri neden yatıştırmıyoruz? Etrafımızda bulunanlar, eski başarılarımızı unutmayıp devamlı refah sağlamağa çalıştığımızı bilsinler.

Eskiden Hunların ülkelerindeki karışıklıktan bocalarlardı. O sırada (onların hükümdarı) Hu-han-(yeh)呼韓(邪) Çin'e tabi olmak için sınırlarımıza geldi. (İmparator) Han Hsüan-ti漢宣帝(M.s.73-49) yiyecek ile ona yardım etti. Ayrıca duruma göre mecburî bir tedbire teşebbüs etti. Bu sebeple üç nesil boyunca barbarları buyruğu altına aldı ve kuzey sınırlarımız da tecavüz tehlikesinden kurtarıldı. Bunun gibi eski hanedanın iyi örneklerini nasıl ihmal edebiliriz? En iyisi, Tso-chin-wu-wei ta-chiang-chün[19] 左金吾衛大將軍 ve ayrıca Yü-shih ta-fu ünvanlı Wang Huei 王會'yi fermanla (Uygurları) himaye eden elçiliğe getirelim. Tsung-chêng shao-ch'ing ve ayrıca Yü-shih chung-ch'êng rütbeli Li Shih-yen 李師偃'i de elçinin muavinliğine getirelim.Böylece özel olarak onları himaye etmelerini emredelim.

Ayrıca, Uygurlara yiyecek olarak 20,000 kile pirinç, mısır v.s. yardımında bulunalım. Bu suretle, dağılan halkını yeniden toplamaya muvaffak olarak yavaş yavaş çölün güneyine inebileceklerdir. Orada eski idaresini yeniden kurarak bizimle olan iyi münasebete ebedî olarak devam edebileceklerdir. Bu emri memleketimizin içir ve dışında her tarafa yayalım. Tâ ki maksadımız iyice anlaşılsın.

b) TCTC,246:2436b

Aralık ayında, (Imparator) Yu-chin-wu ta-chiang-chün ünvanlı general Wang Huei v.s.yi göndererek Uygurların isteklerini sordu. Ayrıca, onlara 20,000 kile yiyecek şeyleri vererek yardım etti.

842 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Nisan ayı olayları

TCTC,246:2437a

842 senesinin nisan ayında, T'ien-tê muhafız ordusunun komutanı T'ien Mou, (İmparatora) bir rapor sunarak dedi ki:

"- Uygurlar durmadan bizi basarak rahatsız ediyorlar."

(T'ien Mou), İmparator kendisine yeni bir emir daha vermeden, hemen kendi kendine 3,000 asker gönderdi ve Uygurlarla karşılaştı.

Bu sırada Li Tê-yü (İmparatora) şöyle ded

"- T'ien Mou'nun ordu hakkındaki bilgileri hiç iyi değildir. Jung ve Tih gibi barbarların üstünlükleri, bozkırlarda iyi savaşmaktır. Zayıf tarafları da şehirlere hücum etmektedir. T'ien Mou kendi şehrini iyi olarak muhafaza edip her bölgedeki orduların toplanmalarına kadar beklemesi lâzımdır. Fakat, şimdi bütün ordusu ile bozkırlarda savaşmağa çıktı. Eğer mağlup edilirse, şehrin içi de tamamen boş kalacaktır. Bu suretle kendisini nasıl koruyabilir? Acele olarak Chung-shih ünvanını taşıyan bir memuru göndererek onu durdurmanızı dilerim.

" Eğer savaş başlamazsa, hemen Yün[20](-chou) 雲(州), Shuo[21](-chou)朔(州) ile T'ien-tê bölgelerinden itibaren Ch'iang[22] 羌 ve Hun[23] 渾 gibi Tibet'lilerin kabilelerinin herbirinin kendi orduları-

nı çıkararak Uygurlara hücum etmelerini emrediniz. Onların savaşta ele geçirdikleri bütün ganimetlerin de kendilerinde kalmalarına müsaade ediniz.

" Uygurlar, iki seneden beri dışarıda etrafı tehdit ederek dolaşıyorlar. Yiyecek şeyleri olmadığından, kıtlık ve yoksulluk yüzünden, Uygurların hisleri kolayca değişti. En iyisi T'ien Mou'nun, Uygurların (Çin'e) teslim olanlarını çağırarak kendisine çekmesini emrediniz. Ondan sonra, teslim olanlara da yiyecek v.s. şeyleri vererek onları T'ai-yüan şehrine gönderelim. Bu halde T'ien-tê bölgesinde kalamıyacaklar.

" Gerçi, Ormudz (Tegin'in) bize karşı sadık olup olmadığı bilinmiyor. Fakat ona karşı daha erken olarak,kendisine resmî bir mükâfat vermemiz lâzımdır. Eğer o bize karşı gerçekten sadık değilse , bu hareketimiz de başka bir fonksiyon meydana getirebilir. Çünkü o durumda biz de Uygurları sadakat ve doğruluğa teşvik etmek için cezalandırabiliriz. Uzak ve yakında bulunan bütün barbarlar bunu iyice öğrensinler ki, biz Kaganın sadece itaat etmemesi sebebiyle onları cezalandırıyoruz. Yoksa, sonuna kadar Uygurları mahvetmek istemiyoruz. "

İmparator, Li Tê-yü'nün teklifinin hepsini kabul etti.

3) Üge Kagan'ın Kırgız elçilerini öldürdüp T'ai-ho Konçuy'u yeniden ele geçirmesi

841 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Kasım ayı olayları

a) TFYK,994:1b

Uygurların Üge Kagan'ı T'ai-ho Konçuy'u bizzat getirerek güneye doğru geldi ve elçi göndererek (Çin'den) asker ile yiyecek yardımları verilmesini diledi. Bu suretle esas kendi memleketini geri almak için çalışabilecekti. Konçuy'u oturtmak için T'ien-tê şehrinin[24] geçici olarak (Uygurlara) verilmesini de rica etti.

b) TFYK,996:4b

İmparator Hsüan-tsung'un K'ai-yüan saltanat devresinin (M.s. 713-755) ortasında, An-hsi tu-hu rütbesini taşıyan Kai Chia-huei 蓋嘉惠 adındaki birisi Hsi-yü-chi 西域記 adlı bir kitap yazdı.Bu kitapta şöyle yazılıyordu:

"- Chien-k'un 堅昆(yani Kırgız) memleketinin halkının hepsi ak saçlı ve yeşil gözlü idiler. İçlerindeki kara saçlı ve kara gözlü olanlar ise, (Çin generali) Li Ling 李陵'den türemişlerdi. Onlara Tu-wei[25] 都尉 denildi ve onlardan sonra gelenler de bu adı taşıdılar.

c) TFYK,997:14a

İmparator Wu-tsung'un Huei-ch'ang saltanat devresinin başlangıcında (M.s.840) Kırgızlar, Uygurları mağlubiyete uğrattılar. Kendi kendilerine (Çin generali) Li Ling'in halefleri olduklarını söylediler ve Çin (İmparatoru) ile aynı asîl soyadına sahip olduklarını da açıkladılar. Bunun için Tarkan gibi on kişiyi göndererek T'ai-ho Konçuy'u Çin sınırına kadar teslim etmelerini emrettiler. Bu sırada (Uygurların) Üge (Kagan'ı) yolda Kırgızların elçileri ile karşılaştı. Tarkanların hepsini öldürdü. T'ai-ho Konçuy ise geri dönmek istemedi. Üge Kagan, Konçuy'u rehin olarak götürdü ve beraberce güneye doğru hareket ederek büyük çölden geçti (ve) T'ien-tê

bölgesinin sınırına kadar geldi. Ondan sonra T'ai-ho Konçuy'un ikâmeti için T'ien-tê şehrinin[26] geçici bir zaman için verilmesini İmparatordan dilodi.

d) TCTC,246:2436b

Başlangıçta Kırgızlar, Uygurları mağlup edip T'ai-ho Konçuy'u da elde ettiler. Kırgızların kendi kendilerine (Çin generali) Li Ling'in halefi olduklarını söylemeleri, onların T'ang 唐(M.s.618-906) sülâlesi ile aynı soyadına sahip olduklarını gösterir. Kırgızlar, (T'ai-ho) Konçuy'u T'ang devletine teslim etmek için on Tarkan ile birlikte gönderdiler. Fakat Uygurların Üge Kagan'ı kendi ordusunu emrine alarak Tarkan'ları yalancıktan davet edip taarruz etti ve hepsini öldürdü. Aynı zamanda, Konçuy'u da yakalayarak güneydeki çölü geçti ve T'ien-tê ordusunun sınırında karargâhını kurdu. Bu sırada (T'ai-ho) Konçuy da bir elçi göndererek İmperatora bir mektup sundu. Bu mektupta şöyle yazılıyordu:

"- Şimdi, Kagan artık tahta çıkarılmıştır. Üge'yi Kagan olarak tanımak üzere bir emirnâme gönderilmesi ricasında bulunuyorum."

Ayrıca Üge de, Başbakan Hsieh-kan chia-ssu 頡干伽斯 gibi adamları İmparatora bir mektup ile gönderdi. Mektubunda şöyle yazıyordu:

"- Geçici bir zaman için Chên-wu şehrini alıp Konçuy ve Kaganımızı orada oturtmak için müsaadenizi dileriz."

e) CTS,18A:6a

841 senesinin ağustos ayında[27], Uygurların Üge Kagan'ı Çin'e elçi göndererek karşılaştığı güçlükleri anlattı ve dedi ki:

"- Memleketimiz Kırgızlar tarafından taarruza uğradı. Bunun üzerine Kaganımız öldürüldü. Halkımız halen beni Kagan olarak tahta çıkardı.

" Memleketimizin mağlup edilmesi ve etrafa dağılması sebebi ile, şimdi T'ai-ho Konçuy'u güneyimizde bulunan büyük devletinize teslim etmek için gönderiyoruz."

f) CTS,18A:6a

Ayrıca Üge(Kagan) da kendi başbakanı Hsieh-kan chia-ssu 頡干迦斯'nun (Çin İmparatoruna) bir mektup yazmasını emretti. Bu mektupta şöyle yazılıyordu:

"- Geçici bir zaman için sizden T'ien-tê şehrini[28] alıp orada (T'ai-ho) Konçuy'u oturtmak için müsaadenizi diliyoruz. Bundan başka, yine bize yiyecek, sığır ile koyunların verilmesini diliyoruz."

g) CTS,18A:6b

841 senesinin kasım ayında, T'ai-ho Konçuy (Çin) Sarayına bir elçi göndererek dedi ki:

"- Üge (Kagan), artık kendisi bizzat kendini Kagan olarak tahta çıkarmıştır. Onun bu Kaganlığını tanıyan bir emirnâme vermenizi dilerim. Onlar henüz Han-nan[29]漢南 bölgelerine yeni gelmişlerdir. Sizden bir elçi göndererek onları himaye etmenizi de dilerim."

İmparator bu isteği kabul etti.

h) CTS,145:13a

Başlangıçta Kırgızlar, Uygurları mağlubiyete uğrattılar ve T'ai-ho Konçuy'u elde ettiler. Kırgızlar, kendi kendilerine (Çin) generali) Li Ling'in halefi ve T'ang sülâlesi ile aynı soyadına sahip olduklarını söylediler. Bunun için on Tarkan'ı elçi olarak göndererek Konçuy'u Çin sınırına kadar teslim etmelerini emrettiler. Bu sırada (Uygurların) Üge Kagan'ı yolda Kırgızların elçilerine rastladı ve Tarkan'ların hepsini öldürdü. T'ai-ho Konçuy tekrar geri dönmek istemedi. Üge Kagan da Konçuy'u yakalayarak beraberce güneydeki büyük çölü geçti. T'ien-tê bölgesinin sınırına kadar geldi ve (Çin İmparatoruna) bir mektup sundu. Bu mektupta şöyle denmişti :

"- T'ai-ho Konçuy'u oturtmak için T'ien-tê şehrini[30] geçici olarak almak için müsaadenizi dileriz."

i) HTS,142B:2a

Kırgızlar, Uygurları mağlubiyete uğrattılar. T'ai-ho Konçuy'u da elde ettiler. Kırgızlar, kendi kendilerinin(Çin generali) Li Ling'in halefi olduklarını ve T'ang sülâlesi ile aynı soyadına sahip olduklarını zannettiler. Bunun için Tarkan'ları elçi olarak göndererek Konçuy'u Çin'e iade ettiler. Bu sırada (Uygurların) Üge Kagan'ı çok kızdı ve Tarkan'ları takip edip taarruz ederek onların hepsini öldürdü. Konçuy'u da yakalayarak,birlikte güneydeki çölü geçti.

Biraz sonra, Uygurların nazırı Ch'ih-hsin, Prens Ormudz ve Tegin Nâhid Çur ile beraber kabilelerini idare ederek geri dönmek is

tiyorlardı. Ayrıca (T'ai-ho) Konçuy da elçi göndererek (Çin) İmparatoruna şöyle dedi:

"- Üge Kagan artık tahta çıkarılmıştır. Onun Kaganlığını tanıyan bir emirnâmenin verilmesini dilerim."

Bundan başka, Uygurların yüksek memuru Hsieh-kan chia-ssu 頡干伽思 v.s. de İmparatora mektup sundular. Mektupta şöyle yazılıyordu:

"- (T'ai-ho) Konçuy ve Kaganımızı oturtmak için geçici bir zamanda Chên-wu şehrinin verilmesini dileriz.

j) HTS,142B:10b

Hunlar, teslim olan Çin generallerinden Li Ling'i Yu-hsien-wang 右賢王 ünvanlı memurluğa; Wei Lü 衛律'yü de Ting-ling-wang 丁零王 rütbeli memurluğa getirmişlerdi.

k) HTS,142B:12b

(Kırgızların reisi) A-je, (T'ai-ho) Konçuy esasen asîl bir Çinli kadın olduğu için elçiler göndererek onu Çin'e teslim etmek istedi. Fakat yolda Uygurların Üge Kagan'ı tarafından karşılanıp yakalandılar. Bütün elçiler de öldürüldüler.

2) Aralık ayı olayları

a) HCİPC,5:1a

Uygur Kaganına verilen ferman

Direktif: İmparator Wu-tsung tarafından

Yazan: Başbakan Li Tê-yü

Biliyorsunuz ki, bizim memleketimiz bütün memleketleri buyruğu altına aldı. Sınırlarımız Yin-shan[31] 陰山 adlı dağın güneyine dayandı. Atalarınız olan Kaganlar da asıl kabilelerini idare ederek büyük çölün kuzeyinde hükümdarlık otağlarını kurdular. 200 seneyi aşan bir zamandan beri, her iki memleketimiz kendi topraklarında yaşadı. Bu hudut artık Tanrı emriyle ayrılıp belli oldu. Her birimiz sınırlarımızı aşmamalıyız. Fakat, son zamanlarda sizlerin Ho-ku-ssu (yani Kırgızlar) tarafından mağlup edildiğinizi işittim.

Ayrıca, memleketiniz açlık ve kıtlık içinde bulunduğundan şehirleriniz ören haline geldi. Sokak ve caddelerde yer yer cesetler bulundu. Şimdi siz büyük ölçüde dağılan halkınızı toplayarak yavaş yavaş sınırdaki şehirlerimize yaklaştınız. Oralarda uzağı gören bir plan tasarlıyacaksınız. Şimdi önce bu fermanı göndererek eski ve yeni olayları anlatayım. Benim sözlerimi dinlerseniz, sizin için iyi olur.

Kaganlarınız nesillerden beri sadakatla bize itaat ettiler. Eskiden memleketimizin başkentinde karışıklık çıkınca, onlar daima hükümetimize yardım ederek vahşî adamların hepsini temizlediler. Atalarımız da onların yararlık göstermelerini dikkate alarak onlara karşı bilhassa iyi davrandılar. Bundan başka, Ning-kuo 寧國 ve Hsien-an 咸安 adlarındaki iki prensesin memleketinizin Kaganları ile evlenmelerine de razı oldular. Önceki saltanat devresine gelince, tekrar bugünkü (T'ai-ho) Konçuy'u sizinle evlendirerek dostluğumuza devam etti. Ayrıca yurdunuzda ipek ve tül yapılmadığı için her sene sizlere ipek ve kumaş verdik ve şefkat ile merhamete dayanan hediyelerimiz oldukça çoktu. Bütün diğer barbarlar (bu hareketimizden dolayı) bizi çok takdir ettiler. Böylece uzun zaman birbirimize güvenip sadakat gösterdik. Aramızdaki şüphe artık ortadan kaldırıldı.

Fakat, memleketimizin eski kaidesine göre, barbarlar ve Çinliler ayrı ayrı yerlerde yerleştirilir. Bu kaideye karşı gelinirse nasıl rahat edebilirim? Geçen sene Ormudz Tegin sınırlarımıza kadar geldi. Sınır muhafız generallerimiz ona çok kızdılar ve orduyu harekete geçirerek onu kovmak istediler. Ben, onun kendisine itaat edeceği bir hükümdar bulamadığını (bildiğim) için, generallerimizin geçici bir zaman onu yatıştırmalarını emrettim. Şimdi Kagan, artık tahta çıkarıldınız ve bize bağlandınız. (Ormudz Tegin) doğrusu kendi halkını idare ederek yavaş yavaş eski memleketine gidip orada devletini yeniden kurması gerekir. Sınırlarımızda belli olmayan yerlerde dolaşmak katiyen iyi bir çare değildir.

Bundan başka, Başbakan Hsieh-kan chia-ssu 頡干伽思 v.s. tarafından sunulan bir mektup aldım. Bu mektupta, Kaganın ve (T'ai-ho) Konçuy'un ikâmeti için Chên-wu şehrinin geçici olarak verilmesi talep ediliyor. Fakat Çin'in kaidesi ile yabancı memleketlerin kai

desi arasında muazzam bir fark vardır. Geçen hanedanlarımızdan kalan örnekleri ve atalarımızın bıraktıkları kaideleri bizim de takip etmemiz lâzımdır. Eskiden Han sülâlesi zamanında (Hunların) shan-yü 單于 'leri arasında karışıklık çıkmıştı. Hu-han(-yeh)呼韓(邪) (shan-yü) Çin'e tabi olmak için sınırlarımıza geldi. (İmparator) Hsüan-ti 宣帝, onu Shuo-fang[32] 朔方 bölgesinin Chi-lu-sai 鷄鹿塞 adlı bir yerine yerleştirdi. Orada,ona pirinç ve mısır gibi yiyecek ile yardım etti. Bizim sülâlemizin başlangıcında İmparator T'ai-tsung 太宗 (M.s.627-649) da (Uygurlardan) Li Ssu-mo 李思摩'nun Han-nan[33] 漢南 'da karargâhını kurmasını emretti. Halen orada mevcut olan kalıntılar yine vardır ve bu olay da tanıklık edebilir. Bunlardan hiç kimse Çin sınırlarını aşıp geçemez. Ayrıca, bir şehrin geçici bir zaman için de olsa size verilmesi demek, sizin T'ui-hun ve Tangut gibi ufak, karışık kabileler ile beraber yaşamanız demektir. Bu ise hem sizin yüksek asaletinize yakışmaz, hem de Çin'in ananevî kaidesini bozar.

Asıl kendi yurdunuzu geri alamadığınız için daha iyi bir yere göçmek istiyor; bu yerin başka kabileler tarafından zaptını önlemek maksadıyle büyük memleketimizden yardım görmek ümidinde iseniz, (bu takdirde) sizin de asıl memleketinize geri dönmek istiyenleri idare ederek çölün güneyine kadar çekilip orada karargâhı kurmanız gerekir. O halde ben tabiî olarak (T'ai-ho) Konçuy'un Sarayımıza gelip ziyaret etmesini kabul edeceğim ve kendisi ile görüşerek bu işlerin asılını kendisine soracağım. Gerçekten bir tedbir almaya ihtiyaç varsa, biz de hiç çekinmeden gerekli tedbiri alacağız.Bundan sonra memleketinizin barış içindeyaşayacağını umarız.Bu demek, tehlikeyi başından atarak istirahata çekilmek ve felâkete son vererek sulh ile sükûna dönmek demektir.

Ben, (T'ai-ho) Konçuy'un sizin sadakat ve bağlılığınızı bize ulaştıracağını bildiğim için kalbim derinden sarsıldı. Bir şey yapınca muhakkak o şeyi büyüklükle, asâletle yapmalıyız. Bu sebepten Yu-chin-wu-wei ta-chiang-chün 右金吾衛大將軍 ve ayrıca Yü-shih ta-fu ünvanlı Wang Huei 王會'yi elçi olarak size gönderiyorum. Chung-chêng shao-ch'ing ve ayrıca Yü-shih chung-ch'êng rütbeli Li Shih-yen 李師偃'i de muavin elçi olarak tayin ediyorum.Bunlar maksat ve gayemi size izah edeceklerdir.

Sizin yerinis belli olduktan sonra da antlaşmamızı yürürlüğe koyacağım. Tükürdüğümüzü yalar mıyız? Tanrı (bu hususta) tanıklarımız olsun. Yeter ki siz sadık kalbinizi muhafaza ediniz ve talihli olmaya çalışınız.

b) TCTC,246:2436b

Aralık ayında, (İmparator) Yu-chin-wu ta-chiang-chün ünvanlı general Wang Huei v.s.yi göndererek Uygurların isteklerini sordu. Ayrıca, onlara 20,000 kile yiyecek şeyleri vererek yardım etti. Üge Kagan'a da kendisini affeden bir ferman verdi. Bu fermanda şöyle yazılıyordu:

"- En iyi çare, halkınızı idare ederek yeniden eski oturduğunuz yere yavaş yavaş geri dönmenizdir. Sınırlarımızda şuraya buraya gitmek yolu ile yaşarsanız, bu pek iyi bir yol olamaz. Bundan başka, dilediğiniz gibi Chên-wu şehrini bizden geçici olarak almayı arzu ediyorsanız, böyle bir şey daha önceki Çin hanedanlarında görülmemiştir. Yok eğer siz başka iyi bir yere göçmek istiyerek büyük memleketimizden yardım rica etmek istiyorsanız, sizin de çölün güneyine kadar gidip orada ikâmet etmeniz lâzımdır. Ben, (T'ai-ho) Konçuy'un Sarayımıza gelmesini tabiî olarak kabul ederim. O zaman kendisine bu olayın doğruluk derecesini sorarım. Eğer sizi iyi karşılamak ve size yardım etmek lâzım ise, biz de muhakkak olarak bir cimri olmadığımızı gösterelim."

c) CTS,18A:6a

Bunun üzerine İmparator, Chin-wu ta-chiang-chün ünvanlı Wang Huei ile Tsung-chêng shao-ch'ing rütbeli Li Shih-yen adlarındaki iki memurun Uygurların hükümdarlık otağına giderek onları himaye etmelerini emretti. Ayrıca, (T'ai-ho) Konçuy'un Çin Sarayına gelmesi için serbest bırakılmasını ve 20,000 kile pirinç kadar yiyeceğin de hediye olarak verilmesini emretti.

i) HTS,142B:2a

Bunun üzerine İmparator, Yu-chin-wu-wei ta-chiang-chün ünvanını taşıyan Wang Huei'nin bir ferman götürerek Uygurları teselli etmesini emretti. Ayrıca, 20,000 kile yiyeceği (Uygurlara) hediye etti. Fakat Chên-wu şehri geçici bir zaman için bile olsa, borç verilemezdi. Bu işi bir aracı güzel sözlerle (Uygurlara) anlatmalı idi. Bundan başka İmparator, elçinin bir fermanla birlikte Uy-

gurlara gidip onların hareketlerini gözetmesini ve ona uygun olarak harekete geçmesini emretti.

842 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Şubat ayı olayları

a) HCİPC,5:2a

Uygurlara gönderilen ferman

Direktif: İmparator Wu-tsung tarafından

Yazan: Başbakan Li Tê-yü

Ben düşünüyorum ki Kagan ve (T'ai-ho) Konçuy, uzun zamandan beri komşu olmamız dolayısiyle aramızdaki dostluğu iyice pekiştirmişlerdir. Birkaç defa evlenme yoluyla akrabalığımız mükemmelleştiği için memleketimize baktığınızda (muhakkak ki) kendi akrabanızı görmüş gibi oluyorsunuz. Ben daima herkese karşı iyi davranmayı ve müsamaha etmeyi severim. Bir çöpü bile hâkir görmem. Fakat, general ve vezirlerimiz tarafından birkaç defa rapor sunuldu. Bu raporlarda hemen daima şunlar yazılıdır:

"- (Uygurların)Kaganları nesillerden beri, çölün öbür tarafında oturur ve bütün barbarları kendi buyruğu altına alırdı. Kendisi ünlü ve epeyce halka sahip olan bir adam idi. Şimdi sınırlarımızda dolaşıyor ve şehirlerimize sokulmağa çalışıyor. Onun için oralarda oturan halkımız rahat ve huzur içinde yaşayamıyor ve daima endişe içinde bulunuyor. Bundan dolayı çiftçiliği bırakıyor; asker ve atlardan kendisini korumaya çalışıyor ve bu yüzden de çok zahmet çekiyor.

"Ben, iki seneden beri yalnızca memleketinizi korumak için Sarayımızdaki yüksek memur ve asılzadelerin karar vermelerine engel olduğum gibi generallerin tekliflerini de dikkate almadım. Fakat benim de sizi tutmamın bir hududu vardır. Siz de bunu takdir ediniz ve derhal geri çekiliniz.

"Bundan başka, istediğiniz fidanlık ve yiyecek gibi şeyler ile Mani rahiplerinin korunmaları, T'ui-hun ve Tangut kabilelerinin yağ

malarının incelenmesi hususları üzerinde tabiî olarak (düşünecek) ve gerekli teşebbüse geçecektir. Bir şehrin geçici olarak size bırakılması teklifine gelince, şimdiye kadar böyle bir teklif görülmemiştir. Gök ve toprak, çölü sınır yaparak bizi kuzey(li) ve güney(li) olarak ayırmıştır. Memleketinizdeki ihtiyarların bunu iyi bildiklerini sanırım. Meselâ, (Çin başkenti) Ch'ang-an şehri, doğusunda T'ung-kuan 潼關, batısında San-kuan 散關, güneyinde Lan-t'ien-kuan 藍田關, kuzeyinde P'u-kuan 蒲關 gibi geçitler ile çevrili bulunmaktadır. Hattâ şimdi dört deniz içinde bir aile gibi olmuşlardır. Fakat, İmparatorun bulunduğu başkentinin hududu yine vardır. Yalnız şu var ki, barbarlar ile Çinlilerin ayrı ayrı yerlerde yaşamaları uzun bir geleneğe dayanmaktadır. (Bu itibarla) birlikte nasıl yaşayabiliriz?

"Bundan başka, dünya demek (İmparatorumuz) Kao-tsu 高祖 (M.s. 618-626) ve T'ai-tsung 太宗 (M.s.627-649)'un kurdukları dünya demektir. Ben, atalarımızın bıraktıkları mirasın başına geçtim. Bu sebeple, her zaman bunları muhafaza etmek için dikkatle çalıştım. Yukarıda Gök ve Toprak'ın yaptığı hududu kaldırmağa, atalarımızın koydukları kaideye aykırı hareket etmeğe nasıl cesaret edebilirim? Bir tedbir alırken, bir kanun çıkarken, daima atalarımıza tapan mabedin önünde and içerim. Kendiliğimden bir karar vermeğe cesaret edemem. Bundan dolayı, geçici olarak bir şehrin verilmesi hakkındaki teklifinizden bir daha bahsetmeyiniz. Bu istekle ilgili bir daha mektup göndermezsiniz zannederim."

Şimdi, (memurlardan) Yang Kuan 楊觀'ı gönderiyorum. Size maksat ve gayemi (etraflı olarak) anlatmasını emrettim.

b) TCTC,246:2437a

842 senesinin şubat ayında, Uygurlar yeniden (Çin İmparatoruna) bir mektup sunarak yiyecek almak ve T'u-yü-hun ile Tangut kabilelerinin yağma ettikleri eşyaları araştırma ricasında bulundular. Ayrıca, Chên-wu şehrini de geçici olarak almağı arzu ettiler. İmparator, bunun üzerine Nei-shih[34] 內使 olan Yang Kuan'ı göndererek (Uygurların) Kaganına bir ferman verdi. Fermanda şöyle diyordu:

"- (Chên-wu) şehrinin geçici olarak bırakılması mümkün değildir. Diğer isteklerinizi biz tabiî olarak iyi karşılayıp yapacağız."

4) Uygurların Çin sınırına taarruz etmeleri

842 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ocak ayı olayları

a) TCTC,246:2437a

842 senesinin ocak ayında İmparator, Uygurların T'ien-tê ve Chên-wu bölgelerinin kuzey sınırlarında yerleşmeleri dolayısiyle Ping-pu lang-chung[35] 兵部郎中 rütbeli Li Shih 李拭'i sınır bölgesi müfettişliğine tayin etti. General ve subayların vazifelerini yapabilip yapamadıklarını kontrol etmesini emretti.

b) HTS,8:14b

842 senesinin ocak ayında, Uygurlar Hêng-shui-cha 橫水柵 adlı yere giderek yağma ettiler. Ayrıca T'ien-tê ve Chên-wu bölgelerine de taarruz ettiler.

c) HTS,142B:2a

Bunun üzerine İmparator, Ping-pu lang-chung rütbesini taşıyan Li Shih'in sınır bölgelerini teftiş etmesini emretti.

d) HTS,142B:2b

Ertesi sene Uygurlar, (T'ai-ho) Konçuy'u Mo-nan[36] 漠南 (yani büyük çölün güneyi) bölgelerine kadar getirdiler. Ondan sonra, Yün ve Shuo 雲朔 bölgelerine girdiler ve Hêng-shui adlı yeri yağma ettiler. Orada (Çin) halkını öldürerek soydular. Daha sonra, T'ien-tê ve Chên-wu bölgelerine gittiler. Oralarda da hiç korkmadan hayvanları yağma ettiler.

2) Şubat ayı olayları

TFYK,987:7b

İmparator Wu-tsung'un Huei-ch'ang saltanat devresinin 2. senesinin (M.s.842) şubat ayında, Uygurlar T'ien-tê bölgesine taarruz ettiler. Bunun üzerine Chên-wu,Lin-shêng[37] chieh-tu-shih 振武

麟勝節度使'si olan Liu Mien劉沔, yeniden Ho-tu chieh-tu-shi
'liğine getirildi[38]; T'ai-yüan şehrindeki orduyu sevkederek Uygurl
rı cezalandırdı[39].

b) TCTC,246:2437a

842 senesinin şubat ayında, Ho-tung chieh-tu-shih'si Fu Ch'ê 符澈, Pa-t'ou-fêng[40] 杷頭烽'in eski müstahkem yerlerini yenide
tamir etti ve Uygurları karşılamak için hazırlandı. (Başbakan) Li
Tê-yü, İmparatora bir rapor sundu ve şöyle dedi:

"- Askerlerimizi çoğaltarak, orasını koruyup muhafaza etmeniz
dilerim. Ayrıca, Doğu ve Orta Shou-hsiang-ch'êng[41] 東中受降城
iki şehrinin yeniden tamir edilmesini de arzu ederim. Böylece, T'i
en-tê bölgesinin durumu daha kuvvetlenebilir."

İmparator bu teklifi kabul etti.

3) Mart ayı olayları

a) TCTC,246:2437a

Mart ayında, Li Shih李拭 sınır bölgelerini teftiş ettikten sonra Saraya döndü ve (İmparatora) şöyle dedi:

"- Chên-wu chieh-tu-shih'si Liu Mien, ciddi ve stratejiyi iyi bilen adamdır. O, büyük vazifeleri başarabilir."

O sırada, Ho-tung chieh-tu-shih'si Fu Ch'ê çok hastalanıyordu
Onun yerine Liu Mien getirildi. Li Chung-shun李忠順da Chên-wu
chieh-tu-shih'liğine tayin edildi.

Bundan başka, İmparator, Chiang-tso shao-chien將作少監 rütbeli Miao Chên苗縝'yi de göndererek bir ferman ile (Uygur) Üge'nin Kagan olarak tanınmasını emretti. İmparator, Üge'nin yavaş yavaş göçederek Ho-tung bölgesinde karargâhını kurmasını, Kaganın tahta çıkıp idareyi iyice eline alıncaya kadar orada beklemesini ve sonra daha ileriye gitmesini istedi. Fakat, (Üge) Kagan bundan sonra yine de sık sık olarak Çin sınırlarını basıp rahatsızlık ver
di. Bu sebeple Miao Chên vazifesini yapmağa gitmedi.

b) CTS,18A:8a

842 senesinin mart ayında İmparator, bir elçi göndererek Uygurların Üge (Kagan'ına) onun Kaganlığını tanıyan bir emirnâme ver

mek istedi. Fakat bu sırada, Uygurlar tam T'ien-tê bölgesinde dolaşarak yağma ediyorlardı. Bunun için İmparator, Ho-tung chieh-tu-shih'si Liu Mien'in T'ai-yüan ordusunu idare edip onları cezalandırmasını emretti.

c) HTS,8:14b

842 senesinin mart ayında Uygurlar, Yün ve Shuo bölgelerine taarruz ettiler.

Notlar

[1]Wu-chieh 烏介, Türkçede "Üge" veya "Öge" okunur. Muhterem ve akıllı olmak anlamına gelen bir ünvandır. Bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.75,97; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.116,210; Wittfogel ve Fêng, History of Chinese Society : Liao, s.432; Chavannes-Pelliot, Un Traité manichéen.., s.212,n.,251,n.; M.H.W.Bailey, Turks in Khotanese Texts, JRAS, ocak, 1939, s.91; The Seven Princes, BSOS, XII, s.616-624; A Khotanese Text.., AM, 1-1, s.47 v.d.; Hamilton, Les Ouïghours.,s.69, 159.

[2]Ana kaynaklara göre, Wu-hsi Tegin tahta çıktıktan sonra Wu-chieh (Üge) Kagan ünvanını almıştır. Bu olay CTS'da yanlış olarak yazılmıştır.

[3]Bk. not 2.

[4]Ti-lüeh 諦咯, bir ünvan olup Türkçede "Tirek" demektir. Bk.A. Von Gabain, Altt. Gramm., s.74; Orkun, Eski Türk Yazıtları, III, s. 39,62; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.183-184; Chavannes-Pelliot, Un Traité.., s.251,n.; Hamilton, Les Ouïghours.., s.157.

[5]Chiang-chün 將軍, "General" kelimesinin Çince karşılığından türemiş olan ve Türkçesi "Segün" veya "Sagun" anlamına gelen bir ünvandır. Bk. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.155; Radloff, Uigurische Sprachdenkmeler, s.292; F.W.K.Müller, Mahrnmag, s.32; B.Csongor, Chinese in the Uighur Script of the T'ang-Period, Acta Or.Hung, II-1, s.79; Hamilton, Les Ouïghours.., s.155.

[6]A-p'o 阿波, Türkçede "Apa" denilen bir ünvandır. Bk. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.12; Von Gabain, Altt. Gramm.., s.294; Orkun, Eski Türk Yazıtları, IV, s.10; F.W.Thomas et L.Giles, A Tibeto-Chinese Word and Phrase Book, BSOS, XII, s.757; Hamilton, Les Ouïghours., s. 97,146.

[7]Hei-ch'ê-tzu 黑車子, Shih-wei kabilelerindendi. Göktürklerin kuzeyinde otururlardı. Araba ile çadır yapabildikleri için "Kara arabacı" adı verilmişti. Ayrıca "Kara Tatar" da denilmişti. Bk. Chavannes-Pelliot, Traité.., s.246-265; Hamilton, Les Ouïghours..., s.10, 142.

[8]Ta-ta 達怛, Tatar'lar demektir. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turc
ca, s.70,73; Türk Kültür Tarihi, s.294; Pelliot ve Hambis, Histoire
des Campagnes de Gengis-Khan, s.2 v.d.; H.W.Bailey, A Khotanese Text
concerning the Turks in Kantsou, AM, 1-1, s.49; Hamilton, Les Ouïgho
us.., s.156.

[9]T'ui-hun 退渾, bir kabilenin adı idi. Bu kabilenin büyükleri
başlangıçta, kabile halkını alarak batıya doğru göç edip Yin-shan böl
gesinde yerleştiler. Ayrıca bk. Chavannes, Documents.., s.88; Pelliot
, A Propos des Comans, JA, 1920, s.133 v.d.; Pelliot et Hambis, His-
toire des Campagnes de Gengis-khan, I, s.110; Rotours, Traité des
fonctionnaires.., s.7,899; Hamilton, Les Ouïghours.., s.15.

[10]Li Tê-yü 李德裕'nün hayatı hakkına bilgi önsözde verilmişti

[11]Hu-han-yeh 呼韓邪, Güney Hunların hükümdarıdır. M.ö.58'de
Çin'e tabi oldu. Ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.91.

[12]Chien-chün 監軍, Ordu müfettişi anlamında bir ünvandır. Ayrı
ca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.538,711.

[13]Krşl. T'ui-hun, bk. not 9.

[14]Tang-hsiang 黨項, Tangut'lar demektir. Batı Chiang(Tibet)
kabilelerindendirler. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.7,230; O.Fra
ke, Geschichte des chinesischen Reiches, IV, s,132 v.d.; Wittfogel ve
Fêng, History of Chinese Society : Liao, s.104; Hamilton, Les Ouïghou
.., s.101-114.

[15]Mên-hsia shih-lang t'ung-p'ing chang-shih 門下侍郎同平章
事, başbakan derecesinde bir memuriyetin ünvanıdır. Ayrıca bk. Roto
urs, Traité des fonctionnaires.., s.7,139,583.

[16]Tih 狄, Çin'in kuzeyinde bulunan eski kabilelerden birinin is-
midir.

[17]Ana kaynaklara göre, Uygurlara 20,000 kile pirinç verilmiştir.
TFYK'de verildiği kaydedilen pirinç miktarının yanlış olması muhtemel-
dir.

[18]T'ung-shih shê-jên 通事舍人, dış işleri ile ılgili bir me-
muriyetin ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires..,
s.187,596.

[19]Ana kaynaklardaki Yu(Sağ)-chin-wu-wei ta-chiang-chün ünvanı,
burada Tso(Sol) şeklinde yanlış olarak bize aksettirilmiştir.

[20]Yün-chou 雲州, bugünkü Shan-hsi eyâletindeki Ta-t'ung
şehrindedir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.794.

[21]Shuo-chou 朔州, bugünkü Shan-hsi eyâletindeki Yu-yü 右玉 şeh-
rindedir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.792.

[22]Ch'iang 羌, eskiden Çin'in batısında bulunan Tibet kabileleri-
nin adıdır.

[23]Hun 渾, Töliş(Töles) kabilelerinden birinin adıdır. Bk. Hamil-
ton, Les Ouïghours.., s.2.

[24]Ana kaynaklara göre Uygurlar, Chên-wu şehrinin geçici olarak
kendilerine verilmesini istemişlerdir. TFYK'de,Chên-wu şehrinin yerine
yanlış olarak T'ien-tê şehrinin Uygurlar tarafından istenildiği yazıl-

mıştır.

[25]Tu-wei 都尉, bir memuriyet ünvanıdır. Bu memuriyet hizmetçi, idareci ve askerî memur olarak 3 e' ayrılırdı. Umumiyetle bu ünvanı taşıyan memurlar askerî mahiyettediler. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.492,513.

[26]Bk. not 24.

[27]Ana kaynaklara göre, 841 senesinin kasım ayında meydana gelen olayın,tarihinin CTS'da ağustos olarak yanlış yazılmış olması muhtemeldir.

[28]Bk. not 24.

[29]Han-nan 漢南,"Han", Çin; "Nan" ise güney demektir. Bütün olarak "Güney Çin" anlamına gelir. Ana kaynaklara göre, Mo-nan 漠南, yani çölün güneyi olmalıdır. CTS'da yanlış yazılmış olsa gerek.

[30]Bk. not 24.

[31]Yin-shan 陰山, Çin'in Sui-yüan eyâletinde bulunan bir dağın adıdır.

[32]Shuo-fang 朔方 : Çin İmparatorlarından Han Wu-ti 漢武帝(M. ö.140-87), Hunları kovarak Ho-nan-ti 河南地 topraklarını geri aldı ve oralarda Shuo-fang-chün adlı bir eyâlet kurdu. Bugünkü İç Moğolistandaki Ordos bölgesidir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.795,798.

[33]Bk. not 29.

[34]Nei-shih 內使, Saray iç işleri ile ilgili bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.178,553.

[35]Ping-pu lang-chung 兵部郎中, askerî işler ile meşgul olan bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires..,s.. 40.

[36]Mo-nan 漠南, büyük çölün güneyi demektir. Bugünkü İç Moğolistanı bölgesidir.

[37]Lin-shêng 臨勝, bugünkü Shen-hsi eyâletindeki Shên-mu-hsien 神木縣 'in kuzeyindedir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.756.

[38]Ana kaynaklara göre, 842 senesinin mart ayında Liu Mien, Hotung chieh-tu-shih'liğine getirilmiştir. TFYK'deki olayın tarihinin yanlış yazılmış olması icabeder.

[39]Ana kaynaklara göre, aynı senenin mart ayında T'ai-yüan'daki ordu sevkedilerek Uygurlar cezalandırılmıştır. TFYK'de olayın tarihi yanlış olarak bize intikal etmektedir.

[40]Pa-t'ou-fêng 把頭烽, düşmanı gözetmek için kurulmuş bir kalenin adıdır.

[41]Doğu Shou-hsiang-ch'êng 東受降城, bugünkü Sui-yüan eyâletindeki T'o-k'ê-t'o 托克托 şehridir. Orta Shou-hsiang-ch'êng ise, bugünkü Sui-yüan eyâletindeki Wu-yüan 五原 şehridir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.796-797.

5) Uygurlar arasında anlaşamamazlıklar

a- Ormudz Tegin'in Nazır Ch'ih-hsin ile Bugu'yu öldürmesi

842 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Mart ayı olayları

a) TFYK,994:2b

Daha sonra, Uygur başveziri Ormudz (Tegin), diğer vezir Ch'ih-hsin 赤心 'i öldürdü ve kendi halkını idare ederek Çin'e teslim olmağa geldi. Ch'ih-hsin'in halkı ise, (Çin'in) Yu-chou 幽州 bölgesine tabi oldu.

b) TCTC,246:2437a

Mart ayında Uygurlardan Ormudz (Tegin), Ch'ih-hsin'in çok zâlim ve karakteri çok zor anlaşılabilir bir adam olduğunu söyleyerek daha önce (T'ien-tê ordusunun komutanı) T'ien Mou 田牟 'ya bir haber verip şöyle dedi:

"-Ch'ih-hsin (Çin) sınır şehirlerini yağma etmeği tasarlıyor."

Ormudz bundan sonra, Ch'ih-hsin ile Bugu'yu hile ile davet etti ve onları öldürdü. Bunun üzerine Nâhid Çur, Ch'ih-hsin'in kabilelerinden 7,000 çadırlık halkı alarak doğuya doğru gitti.

Daha sonra, Ho-tung bölgesi tarafından bir rapor İmparatora sunuldu. Bu raporda şöyle yazılıyordu:

"- Uygurların askerleri, Hêng-shui 橫水 yerine kadar gelip orada halkı ve askerleri öldürerek soydular. Şimdi, onlar Shih-chia-po 釋迦泊 'nun doğusuna kadar çekilip orada ordugâh kurdular."

Li Tê-yü, bu mektup üzerine İmparatora şöyle dedi:

"- Shih-chia-po ile onun batısında bulunan (Üge) Kagan'ın otağı arasında 300 millik bir mesafe vardır. Bu askerlerin Nâhid Çur tarafından mı idare edildiğini; yoksa Kagan tarafından mı gönderilerek oraya geldiklerini bilmiyoruz. En iyisi, bu askerlerin Kagan'ın emirlerini dinlemiyerek, ve salâhiyetsiz olarak sınırlarımızı yağma ettiklerini kabul edelim.

" Ayrıca, Liu Mien ile (Chang) Chung-wu 張仲武'ya gizlice bir vazife vererek bu askerleri daha önce idare altına almalarını emredelim. Eğer bu askerleri cezalandırmağa lâyık görür ve kovarsak, bu olaylar için de haklı bir sebep bulabiliriz. Bu suretle Kaganın bir kolunu koparırsak, (Üge) Kagan da muhakkak olarak kendisini korumasını bilecektir."

c) CTS,145:13a

Bu sırada, Uygurların veziri Ch'ih-hsin, aynı derecedeki diğer Bugu olan bir nazır ve Nâhid Çur Tegin ile beraber halkını idare ediyorlardı ve Üge (Kagan'ı) sevmiyorlardı. Ch'ih-hsin, (Çin) sınırlarına taarruz etmek için hazırlandı. Üge (Kagan), kendi maiyetinden Ormudz (Tegin'i) göndererek daha önce T'ien-tê ordusunun komutanı T'ien Mou'ya haber verdi. Ondan sonra (T'ien Mou'yu) beraberce ziyaret etmek mazeretiyle, Ch'ih-hsin'i yalancıktan davet etti. Bu suretle Üge Kagan, Ch'ih-hsin ile Bugu'yu Kaganın otağında öldürdü[1]. Nâhid Çur da, savaşta galip geldi ve ölen Ch'ih-hsin'in idaresi altında bulunan 7,000 çadırlık halkın hepsini aldı.

d) HTS,142B:2a

Ormudz (Tegin), Ch'ih-hsin'in zâlim ve karakteri çok zor anlaşılabilir bir adam olduğu için, gizlice T'ien-tê ordusunun komutanı T'ien Mou ile işbirliği yaptı. Ch'ih-hsin'i yalancıktan davet ederek Kaganın otağının altında onu öldürdüler. Nâhid Çur, Ch'ih-hsin'in 7,000 çadırlık halkını aldı ve gitti.

b- Ormuda Tegin'in Çin'e tâbi olması

842 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Nisan ayı olayları

a) TFYK,904:3a

Nisan ayında T'ien-tê ordusunun komutanı T'ien Mou, İmparatora bir rapor sundu. Bu raporda şöyle yazılıyordu:

"- Uygurların sınırlarımıza taarruz etmelerinden dolayı, ordumuzdan 3,000 askeri çıkararak onlara karşı koydum."

Bu sırada Chung-shu[2] 中書 ünvanını taşıyan memur da, sınır olayları konusunda tedbir alınması için bir rapor sundu. Bu rapor şöyle diyordu:

"- Uygurlar mağlup olduğundan dağıtıldılar ve yiyecekleri azaldı. İki seneden beri çok yoruldular ve üzüldüler. Onların halkının kalbleri kolayca değişiyor ve onları teslim alabiliyoruz.T'ien Mou'nun (Uygurlardan bize) teslim olanlara iyi mükâfatlar vermesini emredelim. Onlara yiyecek vererek T'ai-yüan 太原 şehrine gönderip orada yerleştirelim. Onlar da bu suretle idaremiz altına alınsınlar."

İmparator bu teklifi kabul etti.

b) TCTC,246:2437a

Yazın nisan ayında, T'ien-tê muhafız ordusunun komutanı T'ien Mou, (İmparatora) bir rapor sunarak dedi ki:

"- Uygurlar durmadan bizi basarak rahatsız ediyorlar."

O, İmparator kendisine daha yeni bir emir vermeden, hemen kendi kendine 3,000 asker gönderdi ve Uygurlarla karşılaştı.

Bunun üzerine, Li Tê-yü (İmparatora) şöyle dedi:

"- Uygurlar, iki seneden beri dışarıda etrafı tehdit ederek dolaşmaktadırlar. Yiyecek şeyleri olmadığından, kıtlık ve yoksulluk yüzünden, Uygurların hisleri kolayca değişti. En iyisi T'ien Mou'nun, Uygurların (Çin'e) teslim olanlarını çağırarak kendisine çekmesini emrediniz. Ondan sonra, teslim olanlara da yiyecek v.s.

gibi şeyler vererek T'ai-yüan şehrine gönderelim. Bu halde T'ien-tê bölgesinde kalamazlar.

" Gerçi, Ormudz (Tegin'in) bize karşı sadık olup olmadığı bilinmiyor. Fakat, ona karşı daha erken olarak kendisine resmî bir mükâfat vermemiz lâzımdır. Eğer o bize karşı gerçekten sadık değilse, bu hareketimiz de başka bir fonksiyon meydana getirebilir. Çünkü o durumda biz de Uygurları sadakat ve doğruluğa teşvik etmek için cezalandırabiliriz. Uzak ve yakında bulunan bütün barbarlar bunu iyice öğrensinler ki, biz Kaganın sadece itaat etmemesi sebebiyle onları cezalandırıyoruz. Yoksa, sonuna kadar Uygurları mahvetmek istemiyoruz."

İmparator, Li Tê-yü'nün teklifinin hepsini kabul etti.

Aynı ayda, Ormudz (Tegin), kendi memleketinin Teginleri ile vezirleri v.s.yi ve 2,200 kişiden fazla Uygurları idaresine alarak teslim olmak için Çin'e geldi.

c) HTS,8:15a

Mayıs ayında, Uygur Kaganının küçük kardeşi Ormudz Çin'e teslim oldu[3].

d) HTS,142B:2b

Ormudz, üç kabileyi idare ederek Teginler ve büyük şefler,2000 atlı[4] ile beraber Chên-wu şehrine geldi ve teslim oldu.

2) Mayıs ayı olayları

a) TFYK,965:14b

İmparator Wu-tsung'un Hei-ch'ang saltanat devresinin 2. senesinin (M.s.842) haziran ayında[5], İmparator T'ien-tê bölgesinde[6] teslim olan Uygurların reisi Ch'ang-mo-ssu[7] 嗢沒斯(?)'yu Huai-hua chün-wang[8] 懷化郡王 ünvanını taşıyan memurluğa getirdi. Ayrıca, kendisine bayrak ile panter kuyruğu gibi liderlik sembolu olan şeyler hediye etti.

b) TCTC,246:2437b

Mayıs ayında, Ormudz ile halkını yatıştırıp onlara yiyecek vermek için (İmparator) Hung-lu-ch'ing ünvanlı Chang Ku 張賈'yu gönderdi. Ayrıca, Ormudz'u Tso-chin-wu ta-chiang-chün rütbeli memurluğa getirdi ve kendisine de Huai-hua chün-wang ünvanını verdi. Bun

dan başka, ileri gelen kabile reislerine de resmî birer ünvan ve mükâfat hediye etti. Kabile halkına da 5,000 kile pirinç ve 3,000 parça ince ipekli kumaş hediye etti.

Aynı ayın sonunda Ormudz, (Çin) Sarayına geldi.

c) CTS,18A:9b

Mayıs ayında, T'ien-tê ordusunun komutanı T'ien Mou da İmparatora bir rapor sundu ve şöyle dedi:

"- Uygurların büyük generallerinden Ormudz ve To-lan[9] chiang-chün 多覽將軍, 2,600 memur[10] ile beraber gelerek bize teslim olmağı diliyorlar. Bunun için bir arabulucuyu ferman ile göndererek onları teselli etmenizi diliyorum."

İmparator, bunun için Ormudz'a Huai-hua chün-wang ünvanını verdi.

d) HTS,142B:2b

Imparator, Ormudz (Tegin'e) Yu-chin-wu-wei ta-chiang-chün[11] ve Huai-hua chün-wang ünvanlarını verdi. (Kardeşlerinden) A-li-chih 阿歷支'e Ning-pien chün-kung[12] 寧邊郡公 ünvanı verildi. Hsi-wu Çur 習勿啜 da Ch'ang-hua chün-kung[13] 昌化郡公 ünvanına ve Kuan-chün ta-chiang-chün[14] 冠軍大將軍 generalliğine; Wu-lu-ssu(Oros?) 烏羅思 ise Ning-shuo chün-kung[15] 寧朔郡公 ünvanına ve Tso-wei-wei ta-chiang-chün[16] 左威衛大將軍 generalliğine getirildiler. Bundan başka, Ai-yeh-wu[17] (Ayavır) 愛邪勿 da Ning-sai chün-kung[18] 寧塞郡公 ünvanına ve Yu-ling-chün ta-chiang-chün[19] 右領軍大將軍 generalliğine getirildi.

Ormudz'a ayrıca fil dişinden yapılan bayrak, panter kuyruğu ve bıçak v.s. gibi eşyalar kendisine hediye olarak verildi. İmparator, Başbakan Li Tê-yü'nün (Çin tarihinde) Ch'in 秦(M.ö.255-205) ve Han 漢(M.ö.206-221) hanedanlarından beri yabancı adetleri kabul eden ve sadakat gösterenlerden en başarılı 30 kişiyi seçerek "(Çin'e) tabi ve sadık yabancıların biyoğrafyaları" adlı bir kitap yazmasını emretti. Ondan sonra bu kitabı Uygurlara hediye etmesini de emretti.

3) Haziran ayı olayları

a) TFYK,965:14b

Daha sonra İmparator, Ormudz (Tegin'e) Chien-chiao kung-pu shang-shu[20] 僉校工部尚書 ünvanını ve Kuei-i-chün[21] 歸義軍 adlı ordunun komutanlığını ilâve olarak verdi. Ayrıca bir ferman ilân etti. Bu fermanda şöyle yazılıyordu:

"- Uygurlar, nesillerce, aşılması imkânsız çöl bölgelerinde üstünlük sağladılar ve ünleri bütün kuzey kabileleri arasında yayıldı. Buna rağmen, onlar silâh gücü ile sağlanan bu üstünlükten usandılar ve Çin Sarayındaki medeniyeti daha beğendiler. Çoğu zaman, Çinliler gibi kuşaklı elbiseler giyerek Çin medeniyetine girmek istediler. Biliyoruz ki, ağustos böceği kendi kabuğundan çıktıktan sonra vucudu çok temiz olur; Panter de hezarfen olduktan sonra derisi çok güzelleşir. Onlar da eğer kahraman kimse olmasaydılar, böyle mükemmel hareketi kim yapabilirdi?

" Ch'ang(?)-mo-ssu[22] 昌(?)沒斯 adlı kişi, Yin-shan bölgesinde mümtaz bir adamdı. Kutup yıldızı tarafında pek dirayetli bir adam olarak yaşadı. Kendisi durumu kavrayıp bağlılık ve saygı nedir bildi. Onun askerî kabiliyeti Tanrı vergisi idi. Kendi kendine kuvvetlenmek istiyen kalbi,bir kimseye karşı hemen en büyük bir düşmanlık yapabilirdi. Onun her zaman yükselme ihtirası mızrak ile kılıç gibi keskin olabilirdi.

" Şimdi gerçekten memleketinin karışık olmasından dolayı, bize karşı samimiyet gösterdi ve fırsat bulunca hemen bağlılık gösterdi. Bu hareket benim onları himaye etmek istiyen tasavvurumu da gerçekleştirdi. Bu hareketlerin hepsi kendiliğinden yapıldı;yoksa bildirdiğimiz sözler yüzünden yapılmadı.

" Eskiden hükümdarlarımız bazan komşu memleketin kabiliyetli kimselerini kullanırlardı. Meselâ Ch'in 秦 (M.ö.255-205) sülâlesi birçok akıllı adamları elde ettiği içindir ki bütün memleketlere karşı üstünlük sağlayabilmiştir. Yabancı memleketler bizim için yine de faydalı oluyor. Adamın kabiliyetine göre kullanılması gerektir. Şimdi de ona (yani Ormudz'a) bilhassa iyi davranıyoruz. Kendisini yüksek memurlar ile asılzadeler arasına koyuyoruz. Bu suretle onun bize karşı gösterdiği fevkalâde bağlılığına itibar edelim. Ayrıca ona Kuei-i 歸義, yani doğruluğa bağlama manasına gelen güzel bir isim verdim. Bu isim ile yeni bir ordu kurarak bütün generallerini yeniden görevlendirsin. Bize karşı memurluk hizmetini yapmak için teşvik edilsin ve verdiğimiz memurluğun şerefiyle çalışsın."

b) TCTC,246:2438a

Haziran ayında, Ormudz (Tegin'in) idaresi altındaki orduya Kuei-i-chün 歸義軍 adı verildi. Aynı zamanda Ormudz, Tso-chin-wu ta-chiang-chün ünvanı ile (Kuei-i) ordusunun komutanlığına getirildi.

c) CTS,18:9b

Haziran ayında, Uygurların (Çin'e) teslim olan generallerinden Ormudz, 2,600 kişiden fazla memuru[23] idare ederek (Çin) başkentine kadar geldi. İmparator, bir ferman ile Ormudz'u Chien-chiao kung-pu shang-shu ünvanına ve Kuei-i-chün ordusunun komutanlığına getirdi.

d) HTS,142B:2b

Çin'e teslim olmağa gelen ve Ormudz'un başında bulunduğu Uygur halkı, T'ien-tê bölgesinde yeni bir ordu teşkilâtına alındı. Bu ordunun adı Kuei-i-chün idi. Ormudz da bu ordunun komutanlığına getirildi.

4) Temmuz ayı olayları

a) TCTC,246:2438a

Temmuz ayında, Ormudz kendi ailesinin T'ai-yüan şehrinde yerleştirilmesini diledi. Bundan sonra, küçük kardeşleri ile beraber sınırları savunmağa çalışmasını da rica etti. İmparator bunun üzerine Liu Mien'e onun ailesini himaye etmesini emretti.

5) Ağustos ayı olayları

a) TCTC,246:2438b

Ağustos ayında (İmparator), Ormudz ve onun küçük kardeşlerinden A-li-chih 阿歷支, Hsi-wu Çur 習勿啜 ile Wu-lo-ssu(Oros?) 烏羅思 v.s.ye bir ferman göndererek, soyadlarının (Çince olarak) Li 李 olmasını ve herbirine Ssu-chung[24] 思忠, Ssu-chên[25] 思貞, Ssu-i[26] 思義 ile Ssu-li[27] 思禮 adları verilmesini emretti. (Uygurların) başveziri Ai-yeh-wu 愛邪勿'ya da soyadı olarak Ai 愛 ve

ad olarak Hung-shun[28] 弘順 ile özel isimleri hediye etti. Ayrıca bu Uygur başvezirini de Kuei-i-chün ordusunun muavin komutanlığına getirdi.

b) CTS,18:9b

İmparator, Ormudz'a (Çince özel ad olarak) Li Ssu-chung adını verdi. Bundan başka, Uygurların başveziri Shou-yeh-wu[29] 受耶勿 da Kuei-i-chün ordusunun komutan yardımcısına ve Chien-chiao yu-san-ch'i ch'ang-shih[30] 檢校右散騎常侍 ünvanlı memurluğa getirildi. Ayrıca kendisine (Çince olarak) Li Hung-shun[31] 李弘順 özel adı hediye olarak verildi.

c) CTS,145:13b

842 senesinin kışı ile ertesi ilkbaharı arasında, Uygurların P'ang Tegin 龐特勒 ve Chü-che A-tun-ning 俱遮阿敦寧 'in başında bulunduğu iki kabile, Uygurların Prenses Mi-chieh Hatun 宻羯可敦 'un emrindeki bir kabile, dış işleri nazırı Chu-lo-ku A-tieh[32] (Ädiz?) 諸洛固阿跌 'in başında bulunduğu bir kabile, muavin general Ts'ao-mo-ni 曹磨你 v.s.nin başında bulunduğu yedi kabileki, hepsi 30,000 kişi idiler- arka arkaya Yu-chou bölgesine gelip teslim oldular. İmparator da onların bütün bölgelere dağıtılmalarını emretti.

Ayrıca, (Uygurların) Ormudz Tegin, A-li-chih ve Hsi-wu Çur'un üç kabilesi; Uygur nazırı Shou(?)-yeh-wu[33] (Ayavır) Hung-shun 受耶勿弘順 ile Shang-shu[34] 尚書 ünvanını taşıyan Lü Hêng 呂衡 v.s. nin bütün kabileleri de Chên-wu şehrine gelip teslim oldular. Bunlardan adları geçen üç kabilenin şeflerinin hepsine Çince soyadı olarak Li 李 adı hediye edildi ve ayrıca herbirine Ssu-chung 思忠, Ssu-chên 思貞, Ssu-huei[35] 思惠 ve Ssu-ên[36] 思恩 gibi adlar verildi. Aynı zamanda, (Ormudz da) Kuei-i-shih[37] 歸義使 rütbeli memurluğa getirildi.

Bundan başka, Tegin Yeh-pei-ku hsiung-li 特勒葉被沽兄李 'nin iki kabilesi de güneydeki Tibet'lilere kaçtı. Tegin K'o-chih-li 特勒可質力 'nin başında bulunduğu iki kabile de kuzey-doğudaki Ta-shih-wei[38] 大室韋 kabilesine kaçtı. Ho-wu Çur Tegin 荷勿啜特勒 ise, doğudaki Kitan'lar ile savaşa girişti ve öldürüldü.

d) HTS,142B:2b

Tegin Mêng[39] 特勒厖, Chü-che A-tun-ning v.s. dört kabile ile general Ts'ao-mo-ni'nin halkının hepsi 30,000 kişi, Chang Chung

-wu 𐰴𐰍𐰃𐰺 'nun Ormudz'u teslim etmesi dolayısiylo de Çin'e tabi oldular. Onlar elçiler göndererek (Çin) İmparatoruna mektup verdiler. İmparator, zaten onların Kaganına yardım ederek eski memleketlerini yeniden kurmalarını istedi. Fakat bu sırada (Üge) Kagan, Yu-chou bölgesine taarruz etti. Liu Mien de ona karşı savaşa girişti ve onu mağlubiyete uğrattı.

Ormudz gibi şahıslar artık Çin Sarayına kadar geldiler. (İmparator), onların hepsine Li 李 soyadını hediye etti. Ormudz'un adı Ssu-chung, A-li-chih'in adı Ssu-chên, Hsi-wu Çur'un adı Ssu-i, Wu-lo ssu(Oros?)'un adı Ssu-li, Ai-yeh-wu(Ayavır)'un adı Hung-shun oldu. Hung-shun da ayrıca Kuei-i-chün ordusunun muavin komutanlığına getirildi.

6) Eylûl ayı olayları

a) TFYK,987:7b

Eylûl ayında, Li Ssu-chung (Ormudz Tegin), Ho-hsi Tang-hsiang (Tangut) tu-chiang[40] 河西黨項都將 ünvanlı memurluğa ve Hui-hu (Uygur) hsi-nan-mien chao-t'ao-shih[41] 回鶻西南面招討使 memurluğuna getirildi.

Ayrıca İmparator, Ch'i-pi T'ung 契苾通 ile Ho Ch'ing-ho 何請河 iki memuruna, Şato ve T'ui-hun kabilelerinden 6,000 atlı asker alarak T'ien-tê bölgesine[42] gidip, (Li Ssu-chung'un idaresi altına girmelerini) emretti.

b) TFYK,994:4a

Li Ssu-chung (Ormudz Tegin) da Ho-hsi Tang-hsiang tu-chiang (yani Ho-hsi bölgesindeki Tangutları idare eden generalliğa) ve Hui hu hsi-nan chao-t'ao-shih'liğine (yani Güney-batı bölgelerindeki Uygurların inzibat memurluğuna) tayin edildi.

c) TCTC,246:2439a

Bundan başka, Li Ssu-chung (Ormudz Tegin) da Ho-hsi Tang-hsiang tu-chiang ve Hui-hu hsi-nan-mien chao-t'ao-shih'liğine getirildi.

Li Ssu-chung, kendi ordusunun Ch'i-pi, Şato ve T'u-yü-hun v.s. kabilelerinden 6,000 süvarilik ordusu ile birleşip Uygurlara karşı hücum etmesini (İmparatordan) diledi.

Aynı ayda, Yin-chou[43] ts'i-shih 銀州刺史 'si Ho Ch'ing-ch'ao[44] 何清朝 ve Wei-chou ts'i-shih 蔚州刺史 'si Ch'i-pi T'ung 契苾通 hep beraber Ho-tung bölgesinde bulunan yabancı kabilelerini idare ettiler. Ondan sonra, Chên-wu şehrine gidip, Li Ssu-chung'un emri altına girdiler.

d) CTS,18:10a

Ayrıca, Li Ssu-chung (Ormudz Tegin) da Ho-hsi Teng-hsiang tuchiang (yani Ho-hsi bölgesindeki Tangut kabilelerini idare eden generalliği) ve Hui-ho hsi-nan-mien chao-t'ao-shih'liğine (yani Güney-batı bölgelerindeki Uygurların inzibat memurluğuna) getirildi.

843 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ocak ayı olayları

a) TCTC,247:2441a

Ocak ayında Li Ssu-chung (yani Ormudz Tegin) bizzat Saraya geldi ve (İmparatora) şöyle dedi:

"- Ben, size teslim olan Uygurların generallerinden olduğum için korkuyorum ki, belki de sınırlardaki generalleriniz benden şüphelenecekler ve beni kıskanacaklar. Bunun için küçük kardeşlerim Ssu-chên (yani A-li-chih) v.s. ve Ai Hung-shun (yani Ayavır) ile beraber Sarayınıza dönmemizi dileriz."

İmparator bu teklifi kabul etti.

2) Şubat ayı olayları

a) TCTC,247:2441a

Şubat ayında İmparator, Kuei-i-chün ordusunun geri dönerek dağılmasını emretti. Bu emre göre, bütün (Uygur) askerleri de süvari olarak bölgeler arasında dağıtıldılar. Onlara oldukça iyi para ve yiyecek verildi.

3) Mart ayı olayları

a) TCTC,247:2441b

Bu sırada Liu Mien 劉沔, İmparatora bir rapor sundu ve şöyle dedi:

"- Kuei-i-chün ordusunun 3,000 den fazla âsil Uygurları ve kabile şefleri olan 43 kişinin hepsi, emrinize göre bütün bölgelere dağıtıldılar. Fakat, onlar bütün kamplarda yüksek sesle bağırdılar ve Hu-t'o-ho 嗢沱河 nehrini işgâl edip, emrinize itaat etmediler. Bunun üzerine, onların hepsini öldürdük. Ayrıca, Uygurların Yu-chou bölgesine teslim olmak için arka arkaya gelenleri de 30,000 den fazla kişi idi. Onlar da bütün bölgelere dağıtılıp bize bağlandılar."

b) HTS,142B:3b

İmparator, (Başbakan) Li Tê-yü'nün Yu-chou şehrinde (Çin'in) başarılarını yazan bir taş oydurulmasını emretti. Bu suretle haleflerine göstererek öğretebileceklerdir.

(Li) Ssu-chung (yani Ormudz Tegin) v.s. kendi memleketleri mahvolduğu için hepsi Çin Sarayına gelerek hizmet etmek istediler. Bu sebeple Kuei-i-chün ordusu dağıtıldı. (Li) Ssu-chung, Tso-chien-mên-wei shang-chiang-chün[44] 左監門衛上將軍 ve Fu-wang-fu[45] 撫王傅 ünvanlı memurluğa getirildi. Ayrıca, iki maaş terfi ve Ti-yung-lê-fang 第永樂坊 adlı mahalle binaları da kendisine hediye edildi. Onun askerleri ise, bütün bölgelerin chieh-tu-shih'lerine dağıtıldılar. Fakat barbarlar, bütün bölgelere dağıtılmaktan korktular. Bunun için Hu-t'o-ho nehrini işgal ederek isyan ettiler. Liu Mien, onlardan 3,000 kişiyi gömerek öldürdü[46].

Bundan başka İmparator, Uygur kışlalarındaki Kung-tê-shih[47] 功德使 memurlarına, (Çin'in) iki başşehrinde kalan bütün Uygurların birer sarık ve kuşak taşımalarını onlara bildirmelerini emretti. İlgili memurlar Mani dinî kitaplarını topladılar ve cadde, ortasında onları yaktılar. Uygurların bütün emlâkları da devlete teslim edildi.

c- Üge Kagan'ın Nâhid Çur'u öldürmesi

842 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Mayıs ayı olayları

a) TCTC,246:2437b.

Mayıs ayında, Nâhid Çur kendi kabilesini idare ederek Chên-wu ve Ta-t'ung[48] 大同 bölgelerinden çıktı; doğuda Shih-wei[49] 室韋'lere ve Hei-sha[50](Kara Kum)黑沙 bölgesine kadar gitti. Ondan sonra yeniden güneye dönüp Hsiung-wu[51]雄武 bölgesine geldi ve Yu-chou şehrini yağmalamak için fırsat gözetledi. Bu sırada, Lu-lung[52] chieh-tu-shih 盧龍節度使'si olan Chang Chung-wu 張仲武, kendi küçük kardeşi Chang Chung-chih 張仲至'in idaresine 30,000 asker vererek onlara karşı gönderdi. Uygurlarla karşılaşınca hemen hücum etti ve Uygurları büyük bir mağlubiyete uğrattı.

Savaşta Uygurların kesilen başlarının ve esir düşenlerinin sayısı o kadar çoktu ki sayısı sayılamazdı. Onların 7,000 çadırlık halkı da tamamen teslim oldu ve bölümlere ayrılarak bütün bölgelere dağıtıldı. Bu sırada, Nâhid Çur kaçtı. Fakat Üge Kagan onu yakalayıp öldürdü. Bu zamanda, Üge (Kagan'ın) halkının zayıflamış ve azalmış olmasına rağmen, yine de 100,000 kişi Ta-t'ung bölgesinde (Uygur hüküm darlık) otağını kurarak orada yerleşti. (Uygurların) ordusu da kuzeyde Lü-mên-shan 閭門山 adlı dağda idi.

b) CTS,145:13a

Nâhid Çur ile halkı, doğudaki Chên-wu ve Ta-t'ung bölgelerine doğru gittiler. Daha sonra, Shih-wei'lere giderek Hei-sha (Karakum) ve Yü-lin[53] 榆林 bölgelerini işgâl ettiler. Biraz sonra da güney -doğudaki Yu-chou bölgesine uğrayarak ta Hsiung-wu ordusunun batı-kuzey sınırına kadar geldiler. Bu sırada Yu-chou chieh-tu-shih'si Chang Chung-wu[54], kendi küçük kardeşi (Chang) Chung-chih (張)仲至'i gönderip askerlerini idare ederek Nâhid Çur'un halkını büyük bir yenilgiye uğrattı. 7,000 çadırlık (Uygur) halkını da elde etti.

Öldürülen ve yakalanan (Uygur) ihtiyar ve çocuklarının sayısı, 90,000 kişiye yakın idi. Nâhid Çur, kendisi de savaşta bir ok ile

yaralandı ve atların sürüsü içinde gizlice kaçtı. Fakat, Uge (Kagan) onu yakalayıp öldürdü. Bu sırada Üge'nin idaresi altında bulunan bütün kabilelerin halkı 100,000 kişi kadar vardı. Onların hepsi Ta-t'ung bölgesinde Kaganlık otağını kurdular ve orduları da kuzeydeki Lü-mên-shan adlı dağda yerleşti.

c) HTS,142B:2a

Nâhid Çur, doğuya doğru Chên-wu ve Ta-t'ung bölgelerine gitti. Daha sonra, Shih-wei'lere ve Hei-sha (yani Karakum)'ya uğrayarak güneydeki Yu-chou bölgesine kadar geldi. Bu sırada, Yu-chou chieh-tu-shih'si Chang Chung-wu onları yenilgiye uğrattı. Onların halkının hepsini de elde etti. Nâhid Çur kendi kaçtı. Üge (Kagan) onu yakalayarak öldürdü. Bu zamanda, Üge'nin ordusu yine 100,000 kişi idi. Ta-t'ung bölgesinde Kaganlık otağını kurdular ve kuzeydeki Lü-mên-shan dağında ordugâh kurdular.

d- Üge Kagan-Ormudz Tegin çarpışması

842 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Mayıs ayı olayları

a) HCİHC,5:3a

Uygur Kaganına gönderilen ferman
Direktif: İmparator Wu-tsung tarafından
Yazan: Başbakan Li Tê-yü

(Elçimiz) Yang Kuan 楊觀 Çin'e döndü. Gönderdiğiniz mektuba göre, bizden yiyecek, sığır ve koyun istediğiniz anlaşılıyor. Bunlardan yiyecek meselesi halledildi. Kendiniz Chên-wu şehrinde at satarak, 3,000 kile pirinç alabilirsiniz. Sığır ise, Çin esasen ziraî bir memleket olduğundan sığır bizim için pek önemlidir. Halk tarafından yetiştirilen sığır da pek fazla değildir. Bazan da kıtlık olduğu zamanlarda sığırın kesilmesine devam edilemez. Koyun ise, yalnız kuzey memleketlerinde yetiştirilir; Çin'de yetiştiril-

mez. Sınırlarımızda bulunan yabancı kabileler koyun yetiştirirler. Fakat biz, onlardan vergi olarak koyun almadık. Çünkü koyun ancak oralarda yaşayabilir. Bu sebeple isteğinizi şimdilik kabul edemiyoruz.

"Bundan başka, mektubunuzda Ormudz (Tegin'i) yakalayarak size göndermemiz arzusu izhar ediliyor. Fakat Ormudz, sınırlarımıza sığınarak generalliğe getirilmiş ve birkaç defa da samimiyetle bize rapor sunmuştu. Bu raporlarda deniliyor ki:

"- Esas memleketimiz yıkılınca, hemen kaçarak ilk önce sınırlarınıza sığındım. Artık iki seneden beri, Kagan ve Prensesi takip etmiyorum. Onların benden şüphelenmelerine üzülüyorum. Kendim de çok acı çektim ve korkulu günler yaşadım. Sonunda baskı altında perişan olmaktansa size tabi olmağa karar verdim. Beni korumanızı dilerim."

"Kendisi, memleketlerimiz arasında mevcut münasebetleri kundaklıyacak sözler söylemiş değildir. Bence, asıl siz devlet idare etme hassasını kaybettiniz. Size artık güvenimiz kalmadı. Daima etrafınızdaki kabilelere saldırarak onları tedirgin ettiniz. İhtiyatsızca zulümlere teşebbüs ettiniz. Bu sebeple maiyetiniz ve saray erkânı da size cephe aldı. Kabileleriniz de sizden ayrıldı. Bütün bunlar, memleketinizin yıkılmasına ve ailenizin paramparça olmasına sebeb oldu.

"Şimdi siz, yurdunuzu kaybetmiş bir gurbetzede durumundasınız. Böyle güç ve buhranlı günlerde, size, tövbe edip eski hatalarınızı tekrarlamamak düşer. Bu suretle isyanların önü alınabilir. Yoksa, merhamet ve şefkat göstermemeğe devam ederseniz, kardeşleriniz birbirlerini yiyeceği gibi etrafınızda güvenilir bir maiyet de bulamıyacaksınız.

"Ben, bütün memleketleri kendi buyruğum altına aldım. Yalnız tek memleketin hükümdarı değilim. Bize tabi olmayan memleketlere daima nazik davranıyorum. Bize tabi olanları da lüzumlu tedbir ile yatıştırıyorum. Eğer istediğiniz gibi yaparsam, bu, onları koruma şefkatıma aykırı bulunacaktır. Halen (Ormudz Tegin'in) teslimini özellikle kabul ettik. Maksadımız, yalnızca, onun ırkının paydar olmasını istemektir. Başka hususî bir vazife vermiyoruz; fazla bir samimiyet de göstermiyoruz. Böylece imparatorluğumuzun size karşı

olan lûtuf ve şefkatlarını da kaybetmemiş oluyoruz. Doğruluktan ve iyi ahlâklı olmaktan hiç kimse zarar görmemiştir. Bundan iki taraf ta faydalanıyor, değil mi? Bunun üzerine iyice düşünüp, ona göre hareket etmek gerekir.

"Fazla olarak, eski hanedan tarihlerinde de bunun gibi çok örnekler vardır. (Meselâ), Han hanedanında Hu-yen-yeh shan-yü[55] 呼延邪單于 bizzat Çin sınırlarına gelerek tabi olmuştur. Onun maiyetinden büyük general Wu-li-ch'ü 烏厲屈 ve Wu-li-wên-tun 烏厲温敦 de birlikte tabi olmağa geldiler. (İmparator) Han Hsüan-ti de onlara asılzade olarak ayrı ayrı ünvan verdi. Hanedanımızın başlangıcında (Göktürklerden) Hsieh-li Kagan[56] 頡利可汗'ın düşman tarafından mağlup edilmesi dolayısiyle, Çin'e teslim olanların sayısı çoktu. Bunlardan, Sarayımıza gelen şef ve liderlerin hepsi generalliğe getirildiler. Bunların yalnızca sayıları 100 kişiden fazla idi ve herkeş iyice yatıştırılıp yerleştirilmişti. Zannederim ki, maksadımı anlıyorsunuz. (Bu sebeple) bunu bir daha anlatmak gerekmez.

"Mani dinine gelince, (bu din) T'ien-pao 天寶 (M.s.742-755) saltanat devresinden önce Çin'de yasak edilmiştir. Birkaç saltanat devresinden sonra, Uygurların inanarak tapınmaları dolayısiyle bu din (yeniden) serbest bırakılmağa başlandı. Chiang-huai[57] 江淮 bölgeleri bu dinin serbestçe faaliyette bulunması İmparator tarafından emredildi. Son zamanlarda, bu bölgelerden sunulan bir rapor aldım. Bu raporda şöyle deniliyor ki:

"- Uygurların mağlup edilip yıkıldıkları duyulunca, (Mani) dini rahipleri tembelleşmeğe başladılar. Yabancı rahipler oralarda dayanaklarını kaybedip yapayalnız kaldılar. Wu-ch'u[58] 吳楚 gibi etrafı nehir ile çevrilmiş bu bölgelerde yaşayan halkın tabiatı biraz serttir. (Bu dine) inançlarını kaybettikten sonra, onlara bir daha bu dine girmek çok zor geliyor. Buna rağmen, rahipler yine de her yerde dinleri için çalışıyorlar. Fakat artık halkın bu dine ilgisi kalmamıştır. (Bu sebepten) rahipler de fazla bir başarı göstememektedirler."

"Ben, uzak yabancı memleketlerden gelen rahiplerle daima bizzat ilgilendim. Şimdi, onların belli bir yerde rahatça yaşamalarını isterdim. Bunun için onların iki büyük şehirde ve T'ai-yüan şeh

rinde bulunan (Mani) mabetlerinde geçici olarak bu dini yaymalarını emrettim. Chiang-huai bölgelerindeki (Mani) mabetleri ise, geçici bir zaman için kapanacaktır. Uygurların asıl memleketleri sükûnet bulunca, eskisi gibi bu dinin yayılmasını tekrar emredeceğim.

b) TCTC,246:2437b

Yang Kuan 楊覩, Uygurlardan (Çin'e) döndü ve İmparatora (Üge) Kagan'ın mektubunu sundu. Bu mektupta şöyle yazılıyordu:

"- Bize yiyecek, sığır ve koyunları vermenizi dileriz. Ayrıca , Ormudz v.s. gibi Uygurları yakalıyarak bize göndermenizi de rica ederiz."

İmparator bunun üzerine bir ferman vererek bildirdi ki:

"- Yiyecek konusunu kendi kendinize hallediniz; yani Chên-wu şehrinde atları satmak yolu ile 3,000 kile pirinç alınız. Sığır ise, tarlalarda çalışan hayvandır. Çin'de onları kesmek yasaktır. Koyuna gelince, Çin'de az olan bir hayvandır. Çin'in kuzeyinde çeşitli hayvanları yetiştiren memleketlerde çok koyun vardır. Fakat, biz onlardan vergi olarak koyun almadık.

" Ormudz (Tegin'in) kendi devleti yıkılınca, önce sınırlarımıza sığınmağa geldi. Artık iki seneden beri kendi Kaganına itaat etmiyor. Kaganın ondan şüphelenip ve onu beğenmemesi sebebiyle üzüldü. Sonra, baskı altında kalarak perişan oldu ve bize bağlandı.

" Evvelce, Kagan çok şüpheci ve zalim olduğundan yanında kimse kalmadı. Bu sebeple kendi Sarayınızın içinde herkes sizden ayrıldı ve dışarıdakiler de size karşı geldiler. Şimdi, eski oturduğunuz yeri kaybettiniz ve etrafınızdakilerden de uzaklaştınız. En iyisi, kendi kendinize eski hatalarınızı yeniden tamamiyle düzetlmenizdir. Eğer kardeş kardeşi tekrar öldürmeğe başlarsa, Kaganın güvenli ve yakın memurlarından hangisi kendisini korumağa cesaret edebilir?

" Ben, her iki tarafa da sevgilerimi göstermek isterdim. Şimdi Ormudz (Tegin'in) bize teslim olduğunu kabul ettik. Böylece Kaganlığınızın her hangi bir kaybı olmıyacaktır. Dolayısiyle İmparatorluğumuzun doğruluk ve iyi komşuluk bakımından hiç bir zararı da yoktur. İki taraf için iyi hareket etmiş oluyoruz, değil mi? Bu konuyu iyi ve derin olarak anlayıp ona göre karar vermek lâzımdır."

Ormudz, (Çin) Sarayına geldi.

2) Eylûl ayı olayları

a) TFYK,987:7b

Ayrıca İmparator, Ch'i-pi T'ung ile Ho Ch'ing-ho gibi iki memuruna Şato ve T'u-hun kabilelerinden 6,000 atlı asker alarak T'ien-tê bölgesine[59] gidip, (Uygurlara karşı olarak Li Ssu-chung'un idaresi altına girmelerini) emretti.

b) TCTC,246:2439a

Li Ssu-chung (yani Ormudz Tegin), kendi ordusunun Ch'i-pi, Şato ve T'u-yü-hun v.s. kabilelerinden 6,000 süvarilik ordusu ile birleşip Uygurlara karşı hücum etmesini (İmparatordan) diledi.

Aynı ayda, Yin-chou ts'i-shih'si olan Ho Ch'ing-ch'ao ve Wei-chou ts'i-shih'si olan Ch'i-pi T'ung hep beraber Ho-tung bölgesinde bulunan yabancı kabileleri idare ettiler. Ondan sonra, Chên-wu şehrine gidip, (Uygurlara karşı olarak) Li Ssu-chung'un emri altına girdiler.

3) Kasım ayı olayları

a) TCTC,246:2440a

Kasım ayında, Liu Mien ve Chang Chung-wu ısrar ederek (İmparatora) dediler ki:

"- Halen hava çok soğuktur. Bu sebeple (Uygurlara karşı) askerlerimizi sefere göndermemeliyiz. Gelecek senenin başına kadar bekliyerek, ondan sonra onları göndermemize razı olmanızı dileriz."

Fakat, Li Chung-shun 李忠順 ise yalnız olarak Li Ssu-chung (Ormudz Tegin) ile beraber askerlerini ilerletmesini (İmperatordan) diliyordu.

4) Aralık ayı olayları

a) TCTC,246:2440a

Aralık ayında, Li Tê-yü (İmparatora) şöyle dedi:

"- Li Ssu-chung'u gönderip, Pao-ta-cha 保大柵 seddinde ordugâhını kurmasını ve orasını korumasını emretmenizi diliyorum."

İmparator bu teklifi kabul etti. Aynı ayda, Li Chung-shun, Uygurlara taarruz etti ve onları mağlup etti.

Notlar

[1]Ana kaynaklara göre, Ormudz Tegin, Ch'ih-hsin ve Bugu'yu yalancıktan davet edip onları öldürmüştür. CTS'da ise yanlış olarak Üge Kagan'ın onları öldürdüğü yazılmıştır.

[2]Chung-shu 中書, devletin mühim ve gizli işleri ile meşgul olan bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.174-204.

[3]Ana kaynaklara göre, nisan ayında Ormudz Tegin Çin'e teslim olmuştur. HTS'da yanlış olarak bu olayın mayıs ayında olduğu aksettirilmiştir.

[4]TCTC'de Ormudz Tegin'in 2,200 den fazla Uygurla Çin'e teslim olduğu yazılmıştır. CTS'da ise bu rakam 2,600 olarak kaydedilmiştir.

[5]Ana kaynaklara göre, mayıs ayında Ormudz Tegin'e ünvan verilmiştir. TFYK'de yanlış olarak bu olayın haziran ayında olduğu belirtilmiştir.

[6]Krşl. HTS'da Ormudz Tegin'in Chên-wu bölgesine teslim olduğu yazılmıştır.

[7]Ana kaynaklara göre, Wa-mo-ssu(Ormudz)嗢沒斯, TFYK'de yanlış olarak Ch'ang(昌)-mo-ssu şeklinde yazılmıştır.

[8]Huai-hua chün-wang 懷化君王, medeniyet seven bir reis demektir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.43,100.

[9]To-lan 多覽, "Teleng" demektir. Töliş kabilelerinden birisinin adıdır. Bk. Chavannes, Documents.., s.88; Pelliot, Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or, s.142; Hamilton, Les Ouighours.., s.1.

[10]Krşl. TCTC'de Ormudz Tegin'in 2,200 den fazla Uygurla Çin'e teslim olduğu yazılmıştır. HTS'da ise bu rakam 2,000 olarak kaydedilmiştir.

[11]Bk. Chin-wu ta-chiang-chün not.

[12]Ning-pien chün-kung 寧邊郡公, Kan-su eyâletindeki K'uo-chou 廓州 şehrinin batısında bulunan Ning-pien bölgesinin dukasıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.810.

[13]Ch'ang-hua chün-kung 昌化郡公, Kan-su eyâletindeki Ch'ang-hua bölgesinin dukasıdır.

[14]Kuan-chün ta-chiang-chün 冠軍大將軍, Üstün ordunun büyük generalliğinin bir ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.100.

[15]Ning-shuo chün-kung 寧朔郡公, Kan-su eyâletindeki Ning-shuo bölgesinin dukasıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.887.

[16]Tso-wei-wei ta-chiang-chün 左威衛大將軍, sol tarafta bulunan muhteşem muhafız gücü büyük generallik demektir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.526-528.

[17]Ai-yeh-wu 愛邪勿, Türkçede "Ayavır" demektir. Bk. Henning, Argi and the "Tokharians", BSOS, IX, s.556; Bailey, AM, 1-1, s.49; Hamilton, Les Ouighours.., s.4,97.

[18]Ning-sai chün-kung 寧塞郡公, Kan-su eyâletindeki Ning-sai bölgesinin dukasıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires., s.846.

[19]Yu-ling-chün ta-chiang-chün 右領軍大將軍, sağ kılavuz komutan ordusunun büyük generalidir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.507.

[20]Kung-pu shang-shu 工部尚書, inşaat işleri ile meşgul olan bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s. 123,710.

[21]Kuei-i-chün 歸義軍, doğruluğu amaç edinmiş bir ordu demektir.

[22]Bk. not 7.

[23]Bk. not 10.

[24]Ssu-chung 思忠, sadakat düşünen demektir.

[25]Ssu-chên 思貞, namuslu düşünmek demektir.

[26]Ssu-i 思義, doğruluk düşünen demektir.

[27]Ssu-li 思禮, nezaket düşünen demektir.

[28]Hung-shun 弘順, bağlılık açıklamak demektir.

[29]Ana kaynaklardaki Ai-yeh-wu (Ayavır) 愛邪勿 ismi, CTS'da ise Shou-yeh-wu 受邪勿 olarak yazılmıştır.

[30]Yu-san-ch'i ch'ang-shih 右散騎常侍, Imparatorun sol taraf ta büyük müşavirinin ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.140,141,581.

[31]Ana kaynaklara göre, Ai Hung-shun 愛弘順 ismi, CTS'da yanlış olarak Li Hung-shun 李弘順 diye kaydedilmiştir.

[32]A-tieh 阿跌, Türkçede "Ädiz" olması muhtemeldir. Bk. Chavannes, Documents.., s.88; Hamilton, Les Ouïghours.., s.2.

[33]Bk. not 29.

[34]Shang-shu 尚書, bugünkü başbakan gibi oluyor. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.32.

[35]Ssu-huei 思惠, şefkat düşünen demektir.

[36]Ssu-ên 思恩, minnetarlık düşünen demektir.

[37]Kuei-i-shih 歸義使, Kuei-i-chün adlı ordunun komutanıdır.

[38]Ta-shih-wei 大室韋, meşhur Moğol kabilelerinden Shih-wei'nin bir koludur.

[39]Krşl. Menglig 厖歷, bk. Hamilton, Les Ouïghours.., s.7,8.

[40]Ho-hsi Tang-hsiang tu-chiang 河西党項都將; Ho-hsi, Sarı Nehrin batısında bulunan bölgeler demektir. Tang-hsiang, Tangut; Tu-chiang, generallik demektir. Bütün olärak Ho-hsi bölgelerindeki Tangutları idare eden generallik demektir.

[41]Hui-hu hsi-nan-mien chao-t'ao-shih 回鶻西南面招討使: Hui-hu, Uygur; hsi-nan-mien, güney-batı bölgeleri demektir. Chao-t'ao-shih ise, inzibat memurluğunun ünvanıdır. Bütün olarak,Güney-batı bölgelerindeki Uygurların inzibat memurluğu demektir.

[42]Ana kaynaklara göre, Ch'i-pi T'ung ile Ho Ch'ing-ho'nun Chên-wu bölgesine gitmeleri emredilmiştir. TFYK'de yanlış olarak T'ien-tê bölgesine gitmelerinin emredildiği yazılmıştır.

[43]Yin-chou 銀州, bugünkü Shen-hsi eyâletindeki Mi-chih 米脂 şehrinin kuzey-doğusundadır.

[44]Tso-chien-mên-wei shang-chiang-chün 左監門衛上將軍, Saray sol kapısını idare eden üstün generalliğin ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.537,538.

[45]Fu-wang-fu 撫王傅, kralın danışmanıdır.

[46]Krşl. TCTC'de 3,000 den fazla Uygur asıllı asker ile kabile şeflerinden 43 kişinin Liu Mien tarafından öldürüldüğü yazılmaktadır.

[47]Kung-tê-shih 功德使, sosyal yardım ve bayındırlık işleri ile meşgul olan bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.389,390.

[48]Ta-t'ung 大同, bugünkü Shan-hsi eyâletindeki Ta-t'ung-hsien şehrindedir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.796.

[49]Shih-wei 室韋, meşhur Moğol kabilelerindendir. Ayrıca bk. Hamilton, Les Ouïghours.., s.8.

[50]Hei-sha 黑沙,"Kara Kum"demektir. Yani bugünkü Hsin-chiang eyâletindeki Wei-li 尉犂 şehridir.

[51]Hsiung-wu 雄武, bugünkü Ho-pei eyâletindeki Chi-hsien 蔚縣 şehrinin kuzey-doğusundadır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.790.

[52]Lu-lung 盧龍, bugünkü Ho-pei eyâletindeki Yung-ping 永平 şehridir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.787,826.

[53]Yü-lin 榆林, Sarı Nehrin kuzeyinde bulunan İç Moğolistan'daki Ordos bölgesidir.

[54]Ana kaynaklara göre, 842 senesinin ocak ayında Chang Chung-wu Lu-lung chieh-tu-shih'liğine getirilmiştir. CTS'da yanlış olarak Yu-chou chieh-tu-shih'liğinde görevli olduğu yazılmıştır.

[55]Krşl. Hu-han-yeh shan-yü.

[56]Hsieh-li Kagan 頡利可汗, Göktürk hükümdarıdır. M.s.630 senesinde Çin'e esir düştü. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.8.

[57]Chiang-huai 江淮, Çin'de Ch'ang-chiang 長江 nehri ile Huai-ho 淮河 nehri arasında bulunan bölgeler demektir.

[58]Wu-ch'u 吳楚, Çin'in doğu eyâletlerinden Chê-chiang 浙江 ve Chiang-su 江蘇 bölgeleridir.

[59]Bk. not 42.

6) Çin-Uygur harpleri

842 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Nisan ayı olayları

a) TFYK,994:3a

Nisan ayında T'ien-tê ordusunun komutanı T'ien Mou 田牟 , İmparatora bir rapor sundu. Bu raporda şöyle yazılıyordu:

"- Uygurların sınırlarımıza taarruz etmelerinden dolayı, ordumuzdan 3,000 askeri çıkararak onlara karşı koydum."

Bu sırada Chung-shu 中書 ünvanlı bir memur da, sınır olayları konusunda tedbir alınması için bir rapor sundu. Bu rapor şöyle diyordu:

"- Birinci olarak, Chung-shih 中使 ünvanını taşıyan bir memuru göndererek iç ve dış T'u-yü-hun'lar ile Tangut kabilelerine evvelce bildirelim ki, biz Uygurlarla savaşa giriştikten sonra, onlar istedikleri gibi ordularını alarak Uygurları cezalandırabilirler. Eğer bir şey elde edebilirlerse, bu ganimeti kendileri de alabileceklerdir. Uygurları öldürme derecelerine göre ilâve mükâfat da verilecektir.

" 2.si, öteden beri orduyu seferber edince, orduda daima muavin komutan bulunur ve bu şekilde ölen komutanın yerine yedek bir kimse hazırlanırdı. Generallerimizden Shih Hsiung 石雄 çok cesur ve savaşı iyi bilen bir adamdır. Dünyada onunla boy ölçüşebilen bir kimse yoktur. En iyisi, onu T'ien-tê-chün tu-fang-yü fu-shih[1] 天德軍都防禦副使 ünvanlı memurluğa getirelim. Bu suretle kendisi de T'ien Mou'ya yardım ederek savaşmağa çalışsın.

" 3.sü, T'ien Mou artık askerî bilgileri iyi bilmemektedir. Onun sunduğu rapora göre, 3,000 asker gönderilmiştir. Ordunun hemen hemen hepsi seferber edilmiştir. Eğer beklenmiyen bir mağlubiyete uğrarsa, şehir de boş kalmış olacaktır. Ata binerek sağdan soldan savaşmak barbarların en ustaca yaptıkları işlerdir. Onların zazıf tarafları yalnızca şehre taarruz edip kuşatmaktır. T'ien Mou da kendi şehrinin kalesini sağlamlaştırıp müdafaada bulunmalı

dır. Bu suretle gelecek yardım askerlerini de bekliyebilir. Bunun için bir ferman ile T'ien Mou'nun askerlerini bozkırdan çabucak geri çağırmasını emretmelidir.

" 4.sü, Uygurların atlı orduları ile karşı karşıya savaşa girişmek çok zordur. Ormanlara dayanıp mühim yerleri tutalım ve kuvvetli okçu askerleri kullanalım. Chê-hsi[2] 浙西 bölgesinden 400 kişiyi ve Hsüan-chou[3] 宣州 bölgesinden 300 kişiyi alalım. Onlar Ho-hsi 河西 bölgelerinden T'ien-tê şehrine giderek T'ien Mou'nun idaresi altına girsinler.

" 5.si, Ormudz Tegin'in bize gösterdiği sadakatsızlığının doğru olup olmadığını henüz öğrenemedik. Ona hemen resmî bir ünvan vererek, onu sadakata ve doğruluğa teşvik etmeliyiz. Uzaklarda ve yakınlarda bulunan bütün kabileler bilsinler ki, biz (Uygur) Kaganını yalnızca hiyaneti dolayısiyle cezalandırıyoruz; yoksa Uygurları mahvetmek istemiyoruz.

" 6.sı, Uygurlar mağlup olduğundan dağıtıldılar ve yiyecekleri azaldı. İki seneden beri çok yoruldular ve üzüldüler. Onların halkının kalbleri kolayca değişiyor ve onları teslim alabiliyoruz. T'ien Mou'nun (Uygurlardan bize) teslim olanlara iyi mükâfatlar vermesini emredelim. Onlara yiyecek vererek T'ai-yüan şehrine gönderip orada yerleştirelim. Onlar da bu suretle idaremiz altına alınsınlar."

"İmparator bu teklifi kabul etti."

b) TCTC,246:2437a

Yazın nisan ayında, T'ien-tê muhafız ordusunun komutanı T'ien Mou, (İmparatora) bir rapor sunarak dedi ki:

"Uygurlar durmadan bizi basarak rahatsız ediyorlar."

(T'ien Mou), İmparator kendisine yeni bir emir daha vermeden, hemen kendi kendine 3,000 asker gönderdi ve Uygurlarla karşılaştı.

Bu sırada Li Tê-yü (İmparatora) şöyle dedi:

"- T'ien Mou'nun ordu hakkındaki bilgileri hiç iyi değildir. Jung ve Tih gibi barbarların üstünlükleri, bozkırlarda iyi savaşmaktır. Zayıf tarafları da şehirlere hücum etmektedir. T'ien Mou, kendi şehrini iyi olarak muhafaza edip her bölgedeki orduların toplanmalarına kadar beklemesi lâzımdır. Fakat, şimdi bütün ordusu ile bozkırlarda savaşmağa çıktı. Eğer mağlup edilirse, şehrin

içi de tamamen boş kalacaktır. Bu suretle kendisini nasıl koruyabilir? Acele olarak Chung-shih ünvanını taşıyan bir memuru göndererek onu durdurmanızı dilerim.

" Eğer savaş başlamazsa, hemen Yün(-chou), Shuo(-chou) ile T'ien-tê bölgelerinden itibaren Ch'iang 羌 ve Hun 渾 gibi Tibet'lilerin kabilelerinin herbirinin kendi ordularını çıkararak Uygurlara hücum etmelerini emrediniz. Onların savaşta ele geçirdikleri bütün ganimetlerin de kendilerinde kalmalarına müsaade ediniz.

" Shih Hsiung 石雄, iyi harp edebilen bir adamdır. Halen ona karşı harbedecek hiç bir düşman yoktur. Onu, T'ien-tê tu-t'uan-lien fu-shih[4] 天德都團練副使 rütbeli memurluğa tayin etmenizi dilerim. Böylece o da T'ien Mou'ya yardım etmek suretiyle ordusunu daha iyi kullanacaktır."

İmparator, Li Tê-yü'nün dediğinin hepsini kabul etti.

Başlangıçta, Ta-ho 大和 saltanat devresinin (M.s.827-840) ortasında, Ho-hsi bölgesindeki Tangut kabileleri (Çin) sınırlarını rahatsız ettiler. İmparator Wên-tsung, Shih Hsiung'u Pai-chou[5] 白州 bölgesine tayin edip, Chên-wu ordusunun muavin generalliğine getirdi. Shih Hsiung da savaşlarda birkaç defa başarı gösterdi. Wang Chih-hsing 王智興'in ölmesi sebebiyle daha fazla terfi ettirilmedi. Fakat Li Tê-yü, ona karşı çok önem vererek terfi ettirdi.

c) CTS,18A:9a

842 senesinin nisan ayında, T'ien-tê ordusu tarafından İmparatora bir rapor sunuldu. Bu raporda şöyle yazılıyordu:

"- Uygurların çadırlı halkları bizi rahatsız edip, yavaş yavaş bölgemize kadar girdiler."

d) HTS,142B:2a

Bunun için İmparator, bütün bölgelerin ordularının hepsinin birlikte Uygurları cezalandırmalarını emretti.

2) Mayıs ayı olayları

a) TCTC,246:2437b

Mayıs ayında, Nâhid Çur kendi kabilesini idare ederek Chên-wu ve Ta-t'ung bölgelerinden çıktı; doğuda Shih-wei'lere ve Hei-

sha (yani Kara Kum) bölgesine kadar gitti. Ondan sonra yeniden güneye dönüp Hsiung-wu bölgesine geldi ve Yu-chou şehrini yağmalamak için fırsat gözetledi. Bu sırada, Lu-lung chieh-tu-shih'si olan Chang Chung-wu, kendi küçük kardeşi Chang Chung-chih'in idaresine 30,000 asker vererek onlara karşı gönderdi. Uygurlarla karşılaşınca hemen hücum etti ve Uygurları büyük bir mağlubiyete uğrattı.

Savaşta Uygurların kesilen başlarının ve esir düşenlerinin sayısı o kadar çoktu ki sayısı sayılamazdı. Onların 7,000 çadırlık halkı da tamamen teslim oldu ve bölümlere ayrılarak bütün bölgelere dağıtıldı.

b) CTS,145:13a

Nâhid Çur ile halkı, doğudaki Chên-wu ve Ta-t'ung bölgelerine doğru gittiler. Daha sonra, Shih-wei'lere giderek Hei-sha (Kara Kum) ve Yü-lin bölgelerini işgâl ettiler. Biraz sonra da güney- doğudaki Yu-chou bölgesine uğrayarak, Hsiung-wu ordusunun batı- kuzey sınırına kadar geldiler. Bu sırada Yu-chou chieh-tu-shih'si Chang-Chung-wu[6], kendi küçük kardeşi (Chang) Chung-chih'i gönderip askerlerini idare ederek Nâhid Çur'un halkını büyük bir yenilgiye uğrattı. 7,000 çadırlık (Uygur) halkını da elde etti. Öldürülen ve yakalanan (Uygur) ihtiyar ve çocuklarının sayısı, 90,000 kişiye yakın idi.

c) HTS,142B:2a

Nâhid Çur, doğuya doğru Chên-wu ve Ta-t'ung bölgelerine gitti. Daha sonra, Shih-wei'lere ve Hei-sha (Kara Kum)'ya uğrayarak güney deki Yu-chou bölgesine kadar geldi. Bu sırada, Yu-chou chieh-tu-shih'si Chang Chung-wu[7] onları yenilgiye uğrattı. Onların halkının hepsini de elde etti.

3) Temmuz ayı olayları

a) HCİPC,5:6a

İsyan eden Uygurlara gönderilen mektup
Direktif: İmparator Wu-tsung tarafından
Yazan: Başbakan Li Tê-yü

Son zamanlarda birkaç defa, sınır generallerimiz tarafından sunulan raporları aldım. (Bu) raporlardan öğrendim ki, sizin öz yur-

dunuzda karışıklık çıkmış. Kaganın kendisi de felâkete uğramış. Bu haberlerin doğruluk derecesini henüz tam bilmemekle birlikte, yine de derin bir üzüntüye kapıldım.

Memleketimiz ile öz yurdunuz arasında nesilden nesile evlenme suretiyle çoktan beri samimî akrabalık bağları kurulmuştur. Birşey yaparken daima aynı kalb ile beraber çalışırdık. Bütün barbarlar da bizim işbirliğimizi çok takdir ederlerdi. Bunun sayesinde sınırlarımızda hiç bir olay çıkmaz ve memleketimizde barış hüküm sürerdi.

Fakat, sizler beklenmiyen bir zamanda askerlerinizi idare ederek çölün güneyinde toplanıp oralarda ordugâh kurdunuz. Bundan başka, birkaç defa da T'ien-tê bölgesine kadar sokularak oraları yağma ettiniz. Sınırlarımızda oturan halkı çok rahatsız ettiniz. Böylece, doğruluk ve fazilete karşı geldiniz. Hem de eskiden beri mevcut samimî münasebetlerimize karşı geldiniz. Beni çok üzdünüz. Öz yurdunuzda tahta çıkan yeni hükümdar, ölen Kaganın yakın akrabalarından biri değilse, halk kendisine itaat etmiyerek karışıklık çıkarır. O halde sizler de planlarınızı bize açıklıyarak sadakat ve samimiyet ile hareket etmeniz gerekir. Bu suretle kendi memleketinizi yatıştırarak daha fazla başarı elde etmeye çalışmalıyız.

Ayrıca, elçi göndererek maksat ve gayenizi bize tafsilâtile anlatınız. Eğer tahta çıkan yeni hükümdar, Çin'in pek yakın akrabasından birisi ise ve kendisi de Çin'e bağlı bulunuyorsa, o halde sizlerin vakit geçirmeden yurdunuza dönüp, ailelerinizi himaye etmeniz ve Kagan ile işbirliği yaparak, bizimle eskiden beri mevcut olan münasebetlerinizi daha da kuvvetlendirmeniz gerekir.Fakat şimdi sizler (hem) sınırlarımızda sığıntı halinde yaşıyor, (hem de) uzun zamandır ordumuzu fazlasıyla iz'ac ediyorsunuz. Bu hareketiniz nasıl tasvip edilebilir?

Ben aslında memleketinize karşı sevgi ve muhabbet beslemekteyim. (Bu itibarla) size yapılan bir şey bize yapılmış gibi olur.Ayrıca, (T'ai-ho) Konçuy öz yurdunuzda kaldı ve kendisinin hayatta olup olmadığı hakkında bir bilgi edinemedik. Bunun için memurlarımızdan Wei Mu 魏暮'yu elçi olarak göndererek maksadımı size anlatmasını emrettim. En iyisi, sizlerin de doğruca bir rapor hazırlıyarak kendisine vermeniz olur. Raporda dolambaçlı ve yalan sözler bulunmamalıdır. Bundan başka, kendi ordunuzu da disiplin altına ala-

rak bizi rahatsız etmeyiniz.

Son zamanlarda, T'ien-tê bölgesindeki seyyar ordu komutanının (sizinle) çarpıştığını işittim. Sizler sınırlarımıza tecavüz ettiğiniz anda sınır (bölgesi) generallerimiz hemen karşı koyarlar. Bu esasen onların görevidir. Şimdi, ben bütün bölgelerin ordularına bir daha çarpışmamalarını emrediyorum. Sizler de bütün kabilelere durumu anlatınız, ve bunu böylece bilmelerini tebliğ ediniz.

b) TFYK,994:2b

Üge (Kagan) yalnız kaldı. Çin de ona pirinç yardımında bulunmadı. Halkı, açlık ve kıtlıktan dolayı, yavaş yavaş Chên-wu bölgesine yaklaştı. Ondan sonra, Pao-ta-cha保大柵 ile Pa-t'ou-fêng[8]把頭峯'e yaklaşarak, birdenbire Shuo-chou朔州 bölgesinin sınırında göründüler

c) TCTC,246:2438a

Temmuz ayında Üge Kagan, kendi başbakanını göndererek (Çin)İmparatoruna bir mektup sundu. Yeniden kendi memleketini geri alması için İmparatorun ordu ile yardım etmesini ve T'ien-tê şehrinin de geçici olarak verilmesini diledi. Fakat, İmparator bu dileğini kabul etmedi.

Başlangıçta (Üge) Kagan, T'ien-tê ile Chên-wu bölgeleri arasında dolaştı. (Çin'in batısında bulunan) Ch'iang羌 ve Hun渾 kabilelerini yağmaladı. Bundan sonra, Pa-t'ou-fêng'in kuzeyinde karargâhını kurdu. Çin İmparatoru birkaç defa elçi göndererek (Üge Kaganın) çölün güneyine geri dönmesini emretti. Fakat Kagan bu emri dinlemedi.

Li Tê-yü şöyle düşündü:

"- Nâhid Çur, dağın kuzeyinde ordugâhını kurmuştur. Bu sebeple Üge Kagan, onun Hsi奚 ve Kitan契丹 kabileleri ile birleşerek kendisine kötülük yapmasından korkuyor. Üge Kagan bunun için de artık kendi surlarının dibinden uzaklaşmağa cesaret edemiyor."

Bu fikre dayanarak Li Tê-yü (İmparatora) şöyle dedi:

"- Chang Chung-wu'ya Hsi ve Kitan'ları Uygurlarla birleştirerek Nâhid Çur'u ortadan kaldırmasını emretmenizi diliyorum. Bu durumda Üge Kagan kuzeye geri dönebilir."

Az sonra Nâhid Çur öldürüldü. Fakat (Üge) Kagan yine geri dönmek istemedi. Bazı vazifeli memurlar, belki (Çin'e) atlarını satan Uygurların paralarını almak için beklediklerini zannettiler. Bunun

üzerine İmparator, satın alınan atların parasının (Uygurlara) verilmesini emretti. Fakat Kagan yine gitmedi.

d) HTS,142B:2b

(Üge) Kagan, Çin'e elçi göndererek kendi kuvvetleri ile eski memleketine geri dönmek ve ayrıca T'ien-tê şehrini geçici bir zaman için almak istediğini bildirdi. Fakat İmparator bunları kabul etmedi.

4) Ağustos ayı olayları

a) HCİPC,5:4b

Uygur Kaganı, Konçuy ile Dokuz Kabile Uygur'larının başbakanına gönderilen ferman

Direktif: İmparator Wu-tsung tarafından

Yazan: Başbakan Li Tê-yü

Ben, tahta çıktığımdan beri halka bir baba ve bir anne gibi bakıyorum. Her şeyden evvel insanları iyi yaşatmak için çalışıyorum. Ordumuzun savaş yapması ile meşgul olmak istemiyorum. Bu sebeple memleketinizin şanssız olarak Ho-ku-ssu(yani Kırgızlar) 紇扢斯 tarafından yıkıldığından beri, sınırlarımıza gelip bize sığınmanızı kabul ettim.

Buraya geleli ancak bir sene oldu. Bu müddet içinde sizi teselli etmek ve yatıştırmak için her şeyi yaptım. Başlangıçta, sizin açlık ve kıtlık içinde olduğunuzu düşünerek, size yiyecek gibi şeyler verdik. Daha sonra, sizin mağlup olup perişan olduğunuzu öğrendik ve bize sattığınız atların parasını hemen size verdik. Sizi himaye etmek için başlangıçtan beri, size elçiler gönderdik. Bu suretle elçilerimiz durmadan karşılıklı olarak yollarda gidip geldiler. Hattâ bizi zaman zaman rahatsız eden ufak hareketlerinize de önem vermedik. Bunlara rağmen, siz şimdi yine sınırlarımızın yakınlarında geziyorsunuz ve kendi memleketinize geri dönmeyi hiç düşünmüyorsunuz. Bunun için, Saraydaki bütün yüksek memurlar ve memleketimizin her tarafındaki generaller ile sivil memurların hepsi sizden şüpheleniyorlar ve size kızıyorlar. Hepsi de ordumuzun seferber edilerek sizi cezalandırmalarını diliyorlar.

Her ne kadar kendim her şeyi merhamet ve iyilikle yapmak is-

tiyor isem de, onların isteklerine karşı gelemem. Dün de birkaç el çi Saraya döndüler ve hepsi, sizin yalnızca bize satılan atların parasını beklediğinizi söylediler. Fakat, satın alınan bütün atların parasının size verilmesini daha emretmeden, yine de sizin oturduğunuz yerleri birkaç defa değiştirdiğinizi duydum., Bazan Yün ve Shuo gibi bölgeleri basarak yağma ettiniz; veyahut da Ch'iang 羌 ve Hun 渾 gibi kabilelere taarruz ederek onları yağmaladınız. Bu gibi hareketlerinizin maksadı nedir?

Eğer sizden satın alınan atların parasını vermediğimiz için sınırlarımıza yaklaşmanız gerekiyorsa, sizin de nereye gideceğinizi ve nerede devamlı olarak kalacağınızı daha önce sınırlarımızda vazifeli generallerimize haber vermeniz lâzımdır. Yoksa, böyle birdenbire habersiz gelip ve ansızın gitmeniz gibi belirsiz hareketleriniz nasıl doğru bulabiliriz? (Hayvanlarınız için) su ve otlakları takip etmek maksadı ile gezdiğinizi söylemenize rağmen, hareket geçince hemen şehirlerimize yaklaşıp,baskınlar yaptığınızı da görüyoruz. Sizin bu hareketlcriniz bize gösteriyor ki, gerçek emelleriniz -belki de bizimle olan akrabalığınıza dayanarak- korkusuzca böyle şeyler yapmaktır. Fakat, sizin yaptıklarınıza bakılırsa , yalnızca başkalarına baskın yapmaktan başka bir şey düşünmediğiniz anlaşılıyor.

Bundan başka, Hêng-shui-cha 橫水柵 seddinin dibine geldiğiniz zaman, çok öldürücü bir harekete geçtiniz. Yabancıların koyun ve sığırları arzunuza göre nasıl yağma edilebilir? Halkın bunda ne suçu var? Onların hepsi neden zarara uğratıldı? Bunun için Sarayda ki bütün yüksek memurların hepsi şöyle dediler:

"- Uygurlar, sınırlarımıza yaklaştılar. Böyle hareket etmeleri artık anlaşmalarımızı bozdu. Bundan başka, sınırlarımızda oturan halkı da çok öldürdüler. Bu suretle fazilete karşı geldiler.Bunun için biz de onları kovarak mahvetmeliyiz. Böylece, bize karşı yaptıkları nankörlüğü ortadan kaldırabiliriz."

Ben, daima size karşı iyilik yapmak isterim. Şefkatımın derin bir dert haline gelmesine rağmen, yine de kendi kendime tahammül ediyorum. Daha ziyade, sizin bize karşı yaptığınız nankörlüklere önem vermiyorum. Bununla beraber, sizin felâkete uğramanızı görmek de istemiyorum. Şimdi, (Uygurlardan) Shih Chieh-chih 石戒直 adlı şahıs çoktan beri başkentimizdedir ve durumumuzu iyice öğrendi.Onun

kızgın ve üsüntülü hisleri, içten bir (vatanseverlikten) dolayı çı kar ve kendisi bizzat memleketine gitmek için ısrarla dilekte bulu nuyor. Onun bu derin görüşü muhakkak ki itibar edilmeğe lâyıktır ; böyle iyi bir fırsat da kaybedilmemeli ve ona manî olunmamalıdır . Bunun için ey Kagan, kendi kendine iyi düşün, süratle iyi bir yol seçerek onu yapmağa başla! Her şeyi yeniden iyice yoluna koy, pişman olmayasın!

b) TFYK,987:7b

Ağustos ayında Uygur Üge Kagan, T'ien-tê bölgesinden geçerek Pa-t'ou-fêng 把頭峯 kuzeyine kadar ilerledi. Yün-shuo kuzeyindeki bölgeleri yağma etti. Bunun üzerine İmparator, Hsü 許, Ts'ai 蔡, Pien 汴, Hua 滑 gibi altı beldenin ordularını ona karşı sevketti.

c) TFYK,994:3b

Ağustos ayında Uygurların Üge Kagan'ı, T'ien-tê bölgesinden geçti ve Pa-t'ou-fêng'in kuzeyine kadar geldi. Bütün Yün-shuo ve Pei-ch'uan 北川 bölgelerini yağma etti. Bunun üzerine İmparator , Liu Hien'e ordusunu seferber ederek Ying-mên[9] 鷹門 v.s. gibi bütün geçitleri müdafaa etmesini emretti. Uygurların reisi de bu kuvvet karşısında boyun eğerek Yu-chou bölgesine gelip teslim oldu. Kendisine Tso-wu-wei chiang-chün t'ung-chên[10] 左武衛將軍同正 ünvanı verildi.

İmparator, Uygurların sınırlara taarruz ederek topraklarımızı çiğnemelerinden dolayı onlara ya hücum edelim veyahut yalnızca kendimizi korumağa çalışalım dedi. Hangisi daha doğru olabilir diye düşündü. Bunun üzerine Shao-shu[11] 少師 ünvanını taşıyan Niu Sêng-ju[12] 牛僧孺 ile Ch'ên I-hsing 陳夷行'e, bu olay için asılzade - ler ve yüksek memurlar ile münakaşa ederek bir karar vermelerini emretti.

(Niu) Sêng-ju da bütün memurları toplayarak şöyle bir karar verdi:

"- En iyisi, kendi hudut geçitlerimizi müdafaa edelim. Ondan sonra da fırsat bulunca ordumuzu sevkederek onlara taarruz edelim."

Bu sırada Başbakan Li Tê-yü söyle dedi:

"- Uygurların başlıca dayandıkları kimseler, Ormudz (Teşin) i le (nazır) Ch'ih-hsin idi. Şimdiki halde bu iki sahıs çoktan onlara karşı isyan etmişlerdir. (Bu durumda) Uygurların kuvvetli yoksa zayıf halde mi oldukları hemen hemen kestirilebilir. Yabancıların

tabiatları sert ve vahşidir; daima işlerini galip mi yoksa mağlup mu olacaklarını düşünmeden yaparlar. Şimdi, iki generali kaybetmek ten dolayı bize kızdılar ve taarruza geçtiler. Eğer ordumuzu sefer ber edersek, muhakkak ki onları yenilgiye uğratabiliriz. Eğer yalnızca mühim geçitlerimizi müdafaa edersek, kendimizi zayıfmış gibi gösterir ve yabancıların geri çekilmesini önlemiş oluruz. Bundan sonra da onlara taarruz etmek en iyi hareket olur."

İmparator da bu teklifi kabul etti. Bunun üzerine, Hsü, Ts'ai, Pien, Hua gibi altı bölgenin ordularını seferber etti.

d) TFYK,994:4b

Ekim ayında[13] Uygurlar sık sık Tung-ching 東涇'in kuzey bölgelerini yağma etmeye başladılar. Bunun üzerine, İmparator, Ping-chou[14] 幷州 bölgelerinde bulunan Liu Hien ile Yu-chou bölgesindeki Chang Chung-wu'ya hususî birer ferman gönderdi. (İmparator) bu fermanlarda şöyle diyordu:

"- Uygurlar, devletleri yıkıldıktan sonra kuzey sınırlarımıza sığınıp oralarda yaşıyorlardı. Ben de onların, memleketimizin güç duruma düştüğü zamanlarda bize yardımlar göstermelerini, memleketimizdeki ayaklanmalar bastırıldıktan sonra bizimle akrabalık kurmalarını düşündüm ve (içinde bulundukları) durumlarına uygun olarak şefkatımı göstermek istedim. Bu maksatla onlara yiyecek yardımları yaptırdım. Ayrıca elçiler göndererek onları himaye ettirdim. Böylece samimiyet ile şefkatımı gösterdim ve bu hareketimden hiç pişmanlık duymadım.

" Fakat, onlar kurnaz bir kurt gibi sınırlarımızda dolaştılar ve sinsî bir fare gibi daima olayların başında bulundular. Bizim (onlara karşı) olan mükemmel hazırlıklarımızdan haberdar oldukça karargâhlarını biraz daha geri aldılar. Fakat fırsat buldukça yeniden sınırlarımıza yaklaştılar. Bu duruma dikkat edilirse, onların geri dönmek istemiyecekleri anlaşılabilir.

" Ben tahta çıkarılarak bütün memleketleri idare ettim. Daima atalarımızın kaidelerini takip ederek tebaamızı uzun zaman mutlu ve müreffeh yaşatmaya çalıştım. Zehirli yılan mağaralarını sınırlarımızda nasıl yaşatabiliriz? Tehlikeli akrepleri bağırımızda nasıl tutabiliriz? Şimdi onların sağda ve solda gezindikleri bir zamanda muhakkak ki onları dışarı atabiliriz.

" Eskiden Chin 晉 hükümdarı, evvelce Ch'u 楚 devletinin göster-

diği yararlığa minnettar olmak üzere, (M.ö.3.asırda Chin devleti , Ch'u devletine taarruz ettiği zaman, Ch'u hükümdarı) Chuang-wang 莊王 'ın oturduğu yerden üç mil mesafe kadar geri çekilmişti. Ayrıca, kendisi de Ch'in 秦 devletinin yaptığı yardıma karşılık olmak üzere, (Ch'in hükümdarı) Mêng-ming 孟明 'i Hsiao-shan[15] 崤山 adındaki bir dağda yeniden oturtmuştu. Böylece, memleketini himaye ederek halkını korudu ve yapılan yardımları karşılıksız bırakmamış oldu. Bundan dolayı, en iyisi, sizin de elçiyi (Uygurlara) göndererek maksat ve niyetimi onlara bildirmeniz olur. Buna rağmen onlar yine oralarda kalarak kurnazlık gösterirlerse, artık dar bir boynuz üzerinde birlikte yaşayamıyacağız demektir. Bu halde, ordumuzu sevkederek onları cezalandıracağız. Bunun için iyi bir yol seçilmeli; şimdiki duruma da uygun düşmelidir."

Bu sırada Uygurların (Üge) Kagan'ı ile başbakanı da arka arkaya İmparatora mektup gönderdiler. Bu mektuplarda şöyle yazılıyordu:

"- Memleketimizi geri almak için 100,000 asker ile bize yardım etmenizi ve (T'ai-ho) Konçuy'u oturtmak maksadıyla T'ien-tê şehrinin kısa bir zaman için bize verilmesini dileriz. Ayrıca pirinç, kek, koyun ve at da vermenizi rica ederiz."

Bu isteklerin hepsi reddedildi. Bundan sonra Kagan ya Chên-wu ve Pao-ta-cha bölgelerine, veyahut Shuo-chou ve Pa-t'ou-fêng bölgelerine gitti. Onların gidiş geliş hareketleri belli olmadı ve maksatları da pek tahmin edilemedi. (Fakat) biraz sonra, ansızın T'ai yüan şehrinin yakınlarına kadar sokularak oralarda sığır, koyun ne buldularsa ele geçirdiler ve halkı da yağma ettiler. Ondan sonra, savaşa savaşa Yün-chou şehrinin kapısına kadar geldiler. Bu şehrin Ts'i-shih'si olan Chang Hsien-chieh 張獻節, şehrin kapısını kapatarak kendilerini korumağa çalıştı. Bu sırada Saraydaki yüksek memurlar şöyle dediler:

"- Uygurlar, (T'ai-ho) Konçuy'u bir rehin olarak zorla götürdüler. Bu sefer de Çin sınırlarını fazla aştılar. En doğrusu, gizli bir ferman ile bütün generallerimize emrederek Konçuy'u ellerinden almak ve (Uygur) Kaganını yakalamak için çalıştıralım."

Bu maksatla sözü edilen ferman kaleme alındı.

c) TCTC,246:2438b

Ağustos ayında, (Üge) Kagan kendi halkını idare ederek Pa-t'ou

fêng yerinin güneyinden geçti ve birdenbire Ta-t'ung-ch'uan 大同川 nehrine kadar geldi. Ho-tung bölgesindeki on binlerce çeşitli hayvanı, sığırları, atları yağma etmek suretiyle alıp götürdü. Daha sonra, savaş yaparak Yün-chou şehrinin kapısına eriştı. Bu sırada şehrin Ts'i-shih'si olan Chang Hsien-chieh, şehrinin kapılarını kapatarak kendilerini korumağa çalıştı. T'u-yü-hun ve Tangut gibi kabileler de kendi çoluk çocuklarını alıp dağlara sığındılar.

Aynı ayda, İmparator da Ch'ên, Hsü, Sü 徐, Ju 汝 ve Hsiang-yang[16] 襄陽 bölgelerindeki orduları çağırıp[17] T'ai-yüan, Chên-wu ile T'ien-tê bölgelerinde ordugâh kurmalarını emretti. İlkbahar gelinceye kadar bekleyip ve Uygurları kovmalarını emretti.

Bundan başka İmparator, aslen Uygur olan Shih Chieh-chih 石戒直'e kendi memleketini gitmesini emretti. Onunla (Kagana) da bir ferman gönderdi. Bu fermanda şöyle deniyordu:

"- Devletiniz Ho-ch'ih(?)-ssu (yani Kırgızlar)[18] 紇吃(?)斯 tarafından yıkılınca bizim sınırlarımıza sığınmağa geldiniz. Biz de sizi himaye edip çeşitli yiyecekler verdik. Şimdi, Kagan yine sınırımızın yakınlarında geziyor ve kendi memleketinize geri dönmeyi hiç düşünmüyorsunuz. Bazan Yün-shuo v.s. gibi bölgeleri basıp yağma ediyorsunuz, veyahut da Ch'iang ve Hun 渾 v.s. gibi kabilelere taarruz ederek onları yağmalıyorsunuz. Sizin gerçek emelleriniz bize gösteriyor ki, belki de siz bizimle olan akrabalığınıza dayanarak korkusuzca böyle şeyler yapabiliyorsunuz. Fakat, sizin yaptıklarınıza bakılırsa, yalnızca başkalarına baskın yapmaktan başka bir şey düşünmediğiniz de görülür. Bunun içindir ki, memleketimizin içinde ve dışında bulunan bütün general ve sivil memurların hepsi sizin imha edilmenizi diliyorlar. Bu sebeple benim size karşı olan şefkatım, bizim için derin bir dert oldu.

Aynı ayda siz Kagan, yaptığınız kötü hareketlere (İmparator tarafından) tahammül edildi. Bu anda kendi kendinize süratle iyi bir yol seçip yapmağa başlamanız lâzımdır. Bu suretle pişman olmıyacaksınız."

Bundan başka İmparator, Li Tê-yü'nün, Liu Mien adına Uygurların başbakanı Hsieh-kan chia-ssu 頡干迦斯 tarafından yazılan mektuba cevap vermesini emretti. Li Tê-yü de mektubunda şöyle diyordu:

"- Bence, Uygurlar uzaklardan Çin'e tabi olmak için geldiler,

bize sığınarak bağlandılar. En doğrusu, Hu-han-yeh 呼韓邪'in yaptığı gibi oğlunu İmparatorumuzun hizmetine göndermesidir. Kendiniz de bizzat Sarayımıza geliniz. Aynı zamanda, T'ai-ho Konçuy da İmparatorumuzun büyük annesi ve büyük babasını ziyaret etmek için gelsin. Bu yolla, bizden şefkat ve merhamet dilesin. Böylece biz size yardım edersek, kalbimizde pişmanlık hisleri doğmaz.

"Fakat, şimdi sınırlarımızdaki şehirlere önem vermiyerek sinsi sinsi bakıyor ve merhametsiz yırtıcı kuşlar gibi gururla uçuyorsunuz. Sınırlarımızdan içeri giriyorsunuz ve durmadan bize taarruz edip rahatsız ediyorsunuz. Eğer bizden yardım almak ve bizimle dostça yaşamağa devam etmek isterseniz, böyle kötü hareketleri nasıl yapabilirsiniz?

"Bundan başka, gönderdiğiniz mektupta yazıyorsunuz ki, yabancılar kolayca isyan hareketlerine geçerler ve zor teskin edilebilirler. Eğer bizi kızdırırsanız, yeniden kontrol altına almak çok zordur diyorsunuz. Fakat, siz Uygurlar Ho-ch'ih(?)-ssu (yani Kırgızlar)[19] tarafından mağlup edildiniz. Uygur devletinin öldürülen general ve yüksek memurlarının cesetleri, bozkırlarda otlar arasında kaldı. Nesillerce devam eden Uygur Kaganlarının şimdi yattıkları mezarlar da buralardan çok uzaklarda kaldı. Buna rağmen, siz Uygurların şimdiki hırslı kalbleri (Kırgızlardan) atalarınızın intikamını almak için kullanılmamaktadır.

"Halen ne bizim size karşı olan şefkatimize ve ne de insafımıza bakmıyorsunuz. Aksine olarak Çin'de istediğiniz gibi kötülük yapıyorsunuz. Böyle bir şeyi ne Allah ve ne de ruhlar kabul edebilirler. Eskiden de Chih-chih (shan-yü)郅支(單于)'nün halkı büyük Han漢sülâlesine itaat etmemişti ve sonunda bu yüzden kendi kendine mahvolmuştu. Geçmişteki böyle bir ders nasıl unutulabilir?"

Daha sonra, Li Tê-yü ile diğer memurlar İmparatora söyle dediler ki:

"- Daha önce emrettiğiniz gibi, Ho-tung v.s. gibi üç bölgedeki askerlerin disiplinle idare edilip sınırlarımızı korumak için hazırlanmalarını emrederseniz; gelecek ilkbahara kadar beklerler ve o zaman (Uygurları) kovarlar. Çünkü ilkbaharda Uygurların askerleri yorgun ve atları da zayıflamış olacaklardır. Böylece bizim ordumuz da ciddî soğuklardan kurtarılabilecektir. O halde en iyisi ,

Yu-chou ordusunun kendi esas bölgesinde ordugâh kurması ve sizin emrinizi beklemesidir.

"Eğer nehirlerin buzla örtülmesinden istifade eden Uygurların bize tekrar hücum edeceklerinden dolayı üzülüyorsanız ve onları daha erken kovmamız lâzım geliyorsa, halen havalar daha soğumadan, bu günlerde kararımızı vermeliyiz. Biz, Ho-shuo[20]河朔 bölgelerinin ordularını çağıralım ve Ho-tung ordusuna yardım etmek için gönderelim. Böylece, iki ay içinde muhakkak olarak başarılı neticeler elde edebileceğiz.

"Şimdi, bu konu hakkındaki fikirlerin çok karışık bir hale geldiğini duyuyoruz. Birbirleri arasında benzerlik de, ayrılık da vardır. Eğer umumî efkâra hiç sormazsanız, belki doğru olmayan sözlerle kandırılmış olacaksınız. Bunun için, bütün âsilleri ve yüksek memurları toplayıp bu konuyu münakaşa etmenizi diliyoruz."

İmparator da bu teklifi kabul etti. Yapılan toplantıya katılanların ekseriyeti şöyle düşünüyorlardı:

"- En iyisi, ilkbahar gelinceye kadar beklemektir."

f) CTS,18A:9b

Ağustos ayında Uygur Üge Kagan'ı, T'ien-tê bölgesinin sınırından geçip Ch'i-lai-fêng[21]杞賴峯 yerinin kuzeyine kadar geldi. Az sonra, Yün-shuo ile Pei-ch'uan 北川 bölgelerini yağma etti. İmparator, Liu Hien'e kendi ordusunu idare ederek Ying-mên 鷹門 gibi bütün geçitleri muhafaza etmesini emretti. Uygurların şefi (Çin) kuvvetlerinin emri altına girdi ve Yu-wang[22]幽王'a teslim oldu. Kendisine Tso-wu-wei chiang-chün t'ung-chêng ünvanı verildi.

Ayrıca, Uygurların (Çin) sınırlarına taarruz ederek yavaş yavaş (Çin) iç topraklarına baskı yapmaları sebebiyle İmparator, Çin'in onlara karşı taarruza geçmesinin mi,yoksa müdafaa etmesinin mi doğru olacağını münakaşa edip karar vermesi için Shao-shih ünvanını taşıyan Niu Sêng-ju 牛僧孺 ile Ch'ên I-hsing 陳夷行'in Saraydaki asılzade ve yüksek memurlarla bir toplantı yapmalarını, ve bu kararı bir rapor halinde sunmalarını emretti. Bunun üzerine (Niu) Sêng-ju şöyle dedi:

"- Şimdi bütün memurlarımızın hepsi kendi hudut geçitlerimizin müdafaasının sağlamlaştırılmasını düşünüyorlar. Ondan sonra da fırsat bulunca, ordularımızı çıkararak onlara taarruz edelim diyorlar."

Fakat, Başbakan Li Tê-yü dedi ki:

"- Uygurların başlıca dayandıkları kimseler, Ormudz (Tegin) ile (nazır) Ch'ih-hsin'dir. Şimdi bu iki şahıs, çoktan Uygurlardan ayrılıp isyan etmişlerdir. Bunun için Uygurların şimdiki durumlarının kuvvetli mi, yoksa zayıf mı olduğu bir bakışta görülebilir. Yabancıların yaratılışları vahşidir. Bu defa iki generallerinin kaybolması sebebiyle belki de galip mi, yoksa mağlup mu olacaklarını hiç düşünmeden, yalnızca bize kızdıkları için taarruz ettiler. Biz ordularımızı harekete geçirerek birdenbire onlara taarruz edersek muhakkak olarak onları mağlup edebiliriz. Eğer biz yalnızca stratejik yerleri muhafaza etmekle kalırsak, kendimizi zayıfmış gibi gösteririz. O halde bu yabancılar hiç geri çekilmiyeceklerdir. Bunun için en iyisi onlara taarruz edelim."

İmparator, bu teklifi kabul etti. Bunun üzerine Hsü, Ts'ai, Pien, Hua v.s. gibi altı bölgenin ordularını seferber etti.

g) CTS,18A:10b

842 senesinin ağustos ayında, T'ai-yüan bölgesinden bir rapor sunuldu. Bu raporda şöyle yazılıyordu:

"- Uygurlar, ordugâhlarını güneyde kırk mil mesafedeki bir yere taşıdılar ve bizden onların isyan eden generali Ormudz'u istediler. Ayrıca, dün de Hêng-shui 橫水'ye gidip orasını yağma ettiler."

Bundan başka, (T'ai-ho) Konçuy da İmparatora bir rapor sundu. Bu raporda şöyle dedi:

"- (Uygurların memleketlerinde) yiyecek bitti. Sizden sığır , koyun gibi yiyecek şeylerin hediye edilmesini diliyorum."

Bunun üzerine İmparator, Üge (Kagan'a) bir ferman gönderdi ve bu fermanda şöyle yazılıyordu:

"- Ben, tahta çıktığımdan beri halka bir baba ve bir anne gibi bakıyorum. Her şeyden evvel insanları iyi yaşatmak için çalışıyorum. Ordumuzun savaş yapması ile meşgul olmak istemiyorum. Bu sebeple memleketinizin şanssız olarak Ho-ku-ssu (yani Kırgızlar) tarafından yıkıldığından beri, sınırlarımıza gelip bize sığınmanızı kabul ettim.

"Buraya geleli ancak bir sene oldu. Bu müddet içinde sizi teselli etmek ve yatıştırmak için her şeyi yaptım. Başlangıçta, sizin açlık ve kıtlık içinde olduğunuzu düşünerek, size yiyecek gibi şey

ler verdik. Daha sonra, sizin mağlup olup perişan olduğunuzu öğrendik ve bize sattığınız atların parasını hemen size verdik. Sizi himaye etmek için başlangıçtan beri, size elçiler gönderdik. Bu suretle elçilerimiz durmadan karşılıklı olarak yollarda gidip geldiler. Hattâ bizi zaman zaman rahatsız eden ufak hareketlerinize de önem vermedik. Bunlara rağmen, siz şimdi yine sınırlarımızın yakınlarında geziyorsunuz ve kendi memleketinize geri dönmeyi hiç düşünmüyorsunuz. Bunun için, Saraydaki bütün yüksek memurlar ve memleketimizin her tarafındaki generaller ile sivil memurların hepsi sizden şüpheleniyorlar ve size kızıyorlar. Hepsi de ordumuzun seferber edilerek sizi cezalandırmalarını diliyorlar.

"Her ne kadar kendim her şeyi merhamet ve iyilikle yapmak istiyor isem de, onların isteklerine karşı gelemem. Dün de birkaç elçi Saraya döndüler ve hepsi, sizin yalnızca bize satılan atların parasını beklediğinizi söylediler. Fakat, satın alınan bütün atların parasının size verilmesini daha emretmeden, yine de sizin oturduğunuz yerleri birkaç defa değiştirdiğinizi duydum. Bazan Yün ve Shuo gibi bölgeleri basarak yağma ettiniz; veyahut da Ch'iang 羌 ve Hun 渾 gibi kabilelere taarruz ederek onları yağmaladınız. Bu gibi hareketlerinizin maksadı nedir?

"Eğer sizden satın alınan atların parasını vermediğimiz için sınırlarımıza yaklaşmanız gerekiyorsa, sizin de nereye gideceğinizi ve nerede devamlı olarak kalacağınızı daha önce sınırlarımızda vazifeli generallerimize haber vermeniz lâzımdır. Yoksa, böyle birdenbire habersiz gelip ve ansızın gitmeniz gibi belirsiz hareketlerinizi nasıl doğru bulabiliriz? (Hayvanlarınız için) su ve otlakları takip etmek maksadı ile gezdiğinizi söylemenize rağmen, hareket geçince hemen şehirlerimize yaklaşıp, baskınlar yaptığınızı da görüyoruz. Sizin bu hareketleriniz bize gösteriyor ki, gerçek emelleriniz -belki de bizimle olan akrabalığınıza dayanarak- korkusuzca böyle şeyler yapmaktır. Fakat, sizin yaptıklarınıza bakılırsa , yalnızca başkalarına baskın yapmaktan başka bir şey düşünmediğiniz anlaşılıyor.

"Bundan başka, Hêng-shui-cha seddinin dibine geldiğiniz zaman, çok öldürücü bir harekete geçtiniz. Yabancıların koyun ve sığırları arzunuza göre nasıl yağma edilebilir? Halkın bunda ne suçu var?

Onların hepsi neden zarara uğratıldı? Bunun için Saraydaki bütün yüksek memurların hepsi şöyle dediler:

"- Uygurlar, sınırlarımıza yaklaştılar. Böyle hareket etmeleri artık anlaşmalarımızı bozdu. Bundan başka, sınırlarımızda oturan halkı da çok öldürdüler. Bu suretle fazilete karşı geldiler. Bunun için biz de onları kovarak mahvetmeliyiz. Böylece, bize karşı yaptıkları nankörlüğü ortadan kaldırabiliriz."

Ben, daima size karşı iyilik yapmak isterim. Şefkatımın derin bir dert haline gelmesine rağmen, yine de kendi kendime tahammül ediyorum. Daha ziyade, sizin bize karşı yaptığınız nankörlüklere önem vermiyorum. Bununla beraber, sizin felâkete uğramanızı görmek de istemiyorum. Şimdi, (Uygurlardan) Shih Chieh-chih adlı şahıs çoktan beri başkentimizdedir ve durumumuzu iyice öğrendi. Onun kızgın ve üzüntülü hisleri, içten bir (vatanseverlikten) dolayı çıkar ve kendisi bizzat memleketine gitmek için ısrarla dilekte bulunuyor. Onun bu derin görüşü muhakkak ka itibar edilmeğe lâyıktır: böyle iyi bir fırsat da kaybedilmemeli ve ona mâni olunmamalıdır. Bunun için ey Kagan, kendi kendine iyi düşün, süratle iyi bir yol seçerek onu yapmağa başla! Her şeyi yeniden iyice yoluna koy, pişman olmayasın!"

h) CTS,145:13b

Huei-ch'ang saltanat devresinin 2. senesinin (M.s.842) sonbaharında, (Uygurlar) sık sık Tung-shen[23] 東陝 kuzeyindeki bölgeleri yağma ettiler. T'ien-tê, Chên-wu, Yün-shuo bölgelerinin hepsi de yağma edildi. Bunun için İmparator, bütün bölgelerinin ordularının hep birlikte Uygurları kovmak için bu bölgelere gelmelerini emretti.

i) HTS,8:15a

Temmuz ayında[24], Uygurların (Üge) Kagan'ı Ta-t'ung-ch'uan adlı nehre yaklaşarak taarruz etti. Şato'lar ve T'u-yü-hun'lar gibi kabilelerin hepsi ailelerini alıp götürerek dağlara ve vâdilere sığındılar. Yün-chou idarecisi Chang Hsien-chieh, şehrin kapılarını kapatarak kendilerini korumağa çalıştı. Barbarlar büyük yağmalar yaptılar. Fakat mühim bir şey elde edemediler. İmparator; bu olay üzerine çok üzüldü ve başveziri ile görüştü. (Li) Tê-yü de şöyle dedi:

"- Pa-t'ou-fêng yerinin kuzeyinde bir kum çölü vardı. Oralarda savaşmak için atlı askerler kullanılmalıdır. Piyade ile onlara karşı koyarsak, katiyen zafer elde edemeyiz. Şimdi Üge (Kagan'ın) dayandı-

ğı kimse, (T'ai-ho) Konçuy'dur. Eğer cesur askerlerimizi beklenmiyen bir zamanda çıkararak Konçuy'u elde edersek, barbarlar kendi kendine mağlup olacaklardır."

İmparator bu teklifi kabul etti. Hemen (Li) Tê-yü'nün bu olay için tedbir almasını emretti. Fa-pei[25]伐北 bölgelerinin ordularının stratejik olan yerleri muhafaza etmelerini söyledi.

j) HTS,142B:2b

Bu sırada, (Üge) Kagan Yu-chou bölgesine taarruz etti. Liu Mi en de ona karşı savaşta ve onu mağlup etti.

İmparatorun T'ien-tê şehrinin geçici olarak verilmesini kabul etmemesinden dolayı, (Üge) Kagan çok kızdı ve Ta-t'ung-ch'uan nehrine kadar gitti. Biraz sonra da Yün-chou şehrine taarruz etti. Fakat (Yün-chou şehrinin) Ts'i-shih'si olan Ying Pi[26]嬰壁, onlara karşı savaş etmeye cesareti yoktu ve kendi şehrine sığındı. Bunun üzerine İmparator, bütün bölgelerin ordularının T'ai-yüan bölgesinin kuzeyinde ordugâh kurmalarını emretti.

5) Eylûl ayı olayları

a) TFYK,987:7b

Orduları ile T'ai-yüan bölgesinde toplanmak üzere, Liu Mien , Hui-hu nan-mien chao-t'ao-shih[27]廻鶻南面招討使 ünvanlı memurluğa; Chang Chung-wu, Hui-hu(Uygur) tung-mien chao-t'ao-shih[28] 廻鶻東面招討使 ünvanlı memurluğa; Li Ssu-chung (yani Ormudz Tegin) da Ho-hsi Tang-hsiang tu-chiang (yani Ho-hsi bölgesindeki Tangutları idare eden generallik) ünvanlı memurluk ile Hui-hu hsi - nan-mien chao-t'ao-shih (yani Güney-batı bölgelerindeki Uygurların inzibat memurluğu) rütbeli memurluğa getirildiler.

Bundan başka İmparator, T'ai-yüan bölgesinden itibaren Shih-wei 室韋 kabilesiile Şato'lardan üç kabilenin ve bütün T'u-hun[29]吐渾 kabilesinin (general) Shih Hsiung 石雄'un idaresi altına girerek öncü olmalarını emretti. Ayrıca İmparator, Ch'i-pi T'ung ile Ho Ch'ing-ho iki memuruna Şato ve T'u-hun kabilelerinden 6,000 atlı asker alarak T'ien-tê bölgesine[30] gidip, (Li Ssu-chung'un idaresi altına girmelerini) emretti.

b) TFYK,987:8b

Başlangıçta Hsi ve Kitan kabilelerinde Uygurlar tarafından gönderilen kontrol memurları vardı. (Bunlar) her yıl vergi ve hediyeleri kontrol ediyorlar ve Çin'i de gizlice gözetliyorlardı. Bu zamana gelince (Chang) Chung-wu da Shên-chiang[31] 神將 rütbesini taşıyan memur Shih Kung-hsü 石公緒 v.s.yi göndererek maksadını anlattı ve oralardaki 800 den fazla Uygur'u öldürdü. Bundan başka Uygurlar evvelce Hsüan-mên chiang-chün 宣門將軍 v.s. 47 kişiyi göndererek oralardaki durumu gözetletiyorlardı. Çeşitli hayvanları da oralardan sürüp uzaklaştıracaklardı. Fakat onlar Uygurların elçilerinin hareketlerini geciktirdiler ve (böylece) Uygurların ordularının hareket tarihini geriye bıraktırmış oldular. Uygurlardan bir kısım halk ile atlar hastalanıp öldüler. Bundan ötürü bu işi gerçekleştiremediler.

c) TFYK,994:4a

Ayrıca T'ai-yüan chieh-tu-shih'si Liu Mien, Hui-hu nan-mien chao-t'ao-shih (yani güney bölgelerindeki Uygurların inzibat memurluğu) ünvanlı memurluğa getirildi. Chang Chung-wu da Yu-chou ile Lu lung chieh-tu-shih'liği ile Chien-chiao kung-pu shang-shu 簡較工部尚書 ünvanını taşıyan memurluğa tayin edildi. Fazla olarak kendisine Lan-ling chün-wang 蘭陵郡王 ünvanı da verildi. Bu suretle Hui-hu tung-nan(?)-mien chao-t'ao-shih[32] 廻鶻東南(?)面招討使 ünvanlı memurluğa getirildi. Li Ssu-chung da Ho-hsi Tang-hsiang tu-chiang (yani Ho-hsi bölgelerindeki Tangutları idare eden generallik) ünvanlı memurluğa ve Hui-hu hsi-nan chao-t'ao-shih (yani güney- batı bölgelerindeki Uygurların inzibat memurluğu) ünvanlı memurluğa tayin edildi. Onların bütün ordularının T'ai-yüan bölgesinde toplanmaları emredildi.

d) TFYK,994:5a

Bundan başka İmparator, Liu Mien'i (aşağıdaki) fermanla Uygurları himaye etmekle görevlendirdi:

"- Eskiden Tung-han 東漢 (M.s.25-220) hanedanında iken, Çin'in memleketinin içi sakin oldu. Fakat Hunlar biraz açlık ve kıtlıkta bulundular. (Çin) sınır muhafız generalleri, kendi ordularının sınır dışına seferber edilmesini, başarılarının taşa vurulmasını(İmparatordan) istirhamda bulundular. Fakat, İmparator Kuang-wu 光武

(M.s.25-57) şöyle dedi:

"- Yumuşaklık, sertliği yenebilir. Zayıflık, kuvvetliliği de yenebilir. Büyük bir haydudu mahvetmektense, halkımızı istirahata kavuşturmamız daha iyi olur."

Ben, bu eski tarihimizi okudukça, iç çekmekten kendimi alamadım. Bundan başka, büyük (İmparator) Yü 禹(M.ö.2205-2198) de faziletle hareket ettiği için,(güneydeki) Miao[33] 苗 kabilesi bile Çin'e tabi oldu. Chou-mu 周穆(M.ö.1001-947) ise her tarafı himaye ettiği için,uzaklardaki kabileler bile Çin'e hediyede bulundular. Onların hepsini sulh ve sükûn içinde yaşatarak isyanları önlemeye çalıştılar.

"Uygurlara gelince, onlar önceleri kendi memleketlerinde iken açlık ve kıtlık içinde idiler. Halkı da hükümdarlarına karşı isyan halinde idi. Bu sırada Ho-yü-ssu(yani Kırgızlar)紇于斯, onların tehlike ve karışıklık içinde bulundukları bir zamanda fırsat bilerek zayıf düşmüş devletlerini yıktılar. Atalarından miras kalan yurtlarını yakıp Kaganın soyundan kim varsa hepsini öldürdüler. Bu sebeple Kagan,ta uzaklardan gelip sınırımıza sığındı.

"Ben de, onlara akrabamız olduklarını söyledim ve bize karşı yaptıkları büyük yararlığı düşünerek eskiden Hu-han[34] 呼韓ile Meichih 美志 'in yaptıklarını ve Han sülâlesinden bırakılan eski örnekleri anlattım. Yabancı kabilelerin Çin'i rahatsız etmemeleri, memleketimiz için en önemli bir prensiptir. Şimdi en iyisi, (Uygurların) askerlerine yiyecek vererek yorgun düşmüş insanlarını kurtaralım. Önce onlar Han-nan[35] 漢南 bölgelerine geri dönsünler. Ondan sonra onlara karşı nasıl yardım edeceğimizi müzakere edelim.

"Uygur Kaganı çoktan beri bir hastalığa tutuldu. Maiyeti (de) muhalefet edip onu dinlemediler. Gerçi hayvan yetiştiren (otlakların bulunduğu) ovalara doğru hareket ettiler; fakat daima kuvvetlerine dayanarak Çin sınırlarını ihmal ettiler. Artık ittifakımızın eski gücü kalmadı. Bundan dolayı, sınır generallerimiz ve muhafız memurlarımız, onları cezalandırmak için birkaç defa raporlar sundular. Yabancı kabilelerin hepsi de onları kovup mahvetmeyi dilediler.

"Bana gelince, doğru bir ordu daima kusursuz olmak şartıyla zafer kazanır. Eskiden Hunlar haksız bir harekete geçmiş ve (fakat)

Chia-lou 葛邏 onlara iyi davranmıştı. Ma-i[36] 馬巵 , kendi yerinde bir idare kurmuş ve Chieh-wang 戒王 ise onu ordunun başına getir - mişti. Böyle samimiyet ile başkasının yaptığı saygısızlığa taham - mül eden hareket, artık o zamanda en mükemmel bir hareket olmuştu. Ayrıca, kuzey sınırlarında donma derecesine varan bir soğuk hüküm sürdüğü için, insan derisinin çatlama tehlikesi vardır. Aynı zaman da Yin-shan 陰山 dağının yolu çok karışık olduğu için onu geçmek çok zordur. Bu itibarla, en iyisi şefkat göstererek Uygurları hima ye edelim. Artık ordumuzun seferber edilmesi lüzumu kalmamıştır.

"Bundan başka, sen çoktan beri çöl bölgesinde kaldığın için barbarların durumlarını iyi bilirsin. Şimdi ordunu sevkedersen, bar bar kabileler muhakkak kaçarlar. Önce onlara maksadımı bildirin , sonra da onların iyi hareket etmelerini bekleyin. Sana esas vazife sinden başka, Uygurların asayiş memurluğu da verilebilir. Buna rağ men kötü hareketlerini düzeltmemekte ısrar ederlerse, o zaman onla rı kovup (sınırlarımızdan) dışarı atalım."

Bundan başka İmparator, Chang Chung-wu'yu doğu bölgelerindeki Uygurların asayiş memurluğuna getirdi ve kendisine gönderdiği bir fermanda:

"- Atalarımız dediler ki: "-Asker demek, fazilet yapmak ve kötülüğü ortadan kaldırmak demektir."

Eğer fazileti dışarıda gösterirse, talih tabiî olarak içeri- de yaratılır. Ben her zaman savaş işlerini düşündükçe, yaşayanları himaye etmeyi isterim. Uzağı gören bir plan yaptık ve ona göre u- zun vâdeli bir çare aradık.

"Uygur Kaganı, sınırlarımıza sığınarak oralarda yaşadı ve ken di memleketine dönmedi. Son zamanlarda kendi elçisini Chi-mên 鉏門 'i göndermek suretiyle samimiyet ve sadakatını göstermiş oldu. Sung-jên 宋人, eskiden olduğu gibi, içinde bulunduğu güç durumu Tzu-fan 子反 'a açıkça söylemişti. Chao-hsien (yani Kore) 朝鮮 de (general) Lou Ch'uan 樓船 'a içten tabi olmuştu. Şimdi benim kendi lerine güvenilebilir maiyetim de aynı başarıyı elde ettiler.

"Bunun için Yu-chou ile Lu-lung-chün chieh-tu-shih'liğinin muavinini yükselterek chieh-tu-shih'liğe getiraim. Bu suretle, o, Hsi ve Kitan kabilelerini teftiş etmek ve Lu-lung ordusunu idare etmekle görevlendirildi. Ayrıca, Yin-ch'ing kuang-lu ta-fu[37] 銀青

光祿大夫 ve Chien-chiao kung-pu shang-shu olan ünvanlarına, ayrıca Yu-chou ta-tu-tu-fu chang-shih[38] 幽州大都督府長史 ve shih ta-fu ile Lan-ling chün-wang ünvanları ilâve edildi. Ona bağışlanan topraklar, 3,000 aileyi içine alıyordu.

"Sen Chang Chung-wu, samimî bir kalble, neşe ve memnuniyet ile hizmet ettin. Generalliğe yükseltildikten sonra, ilk işin,deli barbarların mızrak ve oklarını kırmak oldu. Birkaç kere işittim ki, onlara taarruza geçtiğin zaman, müsadere ettiğin sığır ile atların miktarı haddinden ziyade imiş. Bundan, senin barbarları iyice tepelediğin anlaşılır. Onlar, senin üzerlerine gideceğini duyunca, yalnız cesaretlerini kaybetmekle kalmazlar; verdiğin korkudan dolayı kalblerindeki doğruluk duygusunu da yitirirler.

"Az önce ivedilikle sunduğun rapora göre, tam istediğim gibi hareket etmişsin. Onlar bize tabi olmak maksadıyla sığınırlarsa , onları himaye etmeyi unutma. Barbarların gidiş ve gelişleri esen yel gibidir. Çölün kumlu sahası da alabildiğine geniştir ve arasında dağ ile nehir gibi coğrafî unsurlar bulunur. Onun için, düşmana karşı tedbir alırken onun stratejisini iyi bilmek, ona göre tedbir almak gerekir. Eskiden Wei (Ch'ing)衛(青) ile Huo (Ch'üping)霍(去病) adlarındaki iki (Çin) generali, yırtıcı Yün[39] 狁 kabilelerine taarruz etmek için ayrı ayrı yollardan hareket etmişidiler. Hsin (Ch'i-chi)辛(棄疾) ile Chao (Ch'ung-kuo)趙(充國) adlarındaki iki general de vahşi Ch'iang 羌 kabilelerine hücum etmek için ayrı ayrı plan yaptılar. Ch'êng-tzu 成子 'nun zafere ulaşan siyasetine de kabiliyetli maiyetine olan güveni müessir olmuştur. Bunlardan faydalandıktan sonra, sen de yırtıcı bir doğan gibi yükseklerde uçarak Uygurların kurnaz bir kurt gibi etrafa baka baka hareket etmelerini önleyebilirsin.

"Bu anda barbarların isyanları bastırılmak üzere, kötü hareketleri yüzünden zaten yedi defa yakalanmaya[40] bile lâyık oluyorlar. Fakat, sen (Çin) generali olarak tavır ve hareketlerinde yine de (general) Wu Li 五利(將軍) 'nin yaptığını unutmamalısın. Şimdi, sana Hsia-kuan[41] 夏官 rütbeli vazifeyi ve yönetim hakkını veriyorum. Sen de bütün kalbinle bu işler için çalış. Bu maksatla Chien-chiao ping-pu shang-shu[42] 簡較兵部尚書 ve ayrıca doğu bölgelerindeki Uygurların asayiş memurluğuna tayin ediliyorsun.Bu

bölgelerdeki Hsing-ying ping-ma-shih[43]行營兵馬使 rütbesini taşıyan askerî memurlar ile Kitan ve Shih-wei kabilelerini de idaren altına alabilsin. Diğer işler değiştirilmedi. Hareketini duruma göre ayarla."

e) TCTC,246:2439a

Eylûl ayında Liu Mien, Chao-fu hui-hu-shih (yani Uygurlarla ilgili asayişi temin eden memurluk) ünvanlı memurluğa getirildi. Eğer Uygurların taarruzlarının püskürtülmesi icap ediyorsa, Liu Mien'in bu bölgelerdeki askerleri idare etme salâhiyetine sahip olması istendi. Ayrıca Chang Chung-wu da,Tung-mien chao-fu hui-hu-shih (yani doğu bölgelerindeki Uygurların asayiş memurluğu) ünvanlı memurluğa getirildi. O, kendi bölgesinde askerleri idare edecekti;ayrıca Hsi, Kitan ve Shih-wei v.s. gibi kabilelerin ordularını da idare edecekti. Bundan başka, Li Ssu-chung da Ho-hsi Tang-hsiang tu chiang (yani Ho-hsi bölgelerindeki Tangutları idare eden memurluk) ünvanlı memurluğa ve Hui-hu hsi-nan-mien chao-t'ao-shih (yani güney-batı bölgelerindeki Uygurların inzibat memurluğu) ünvanlı memurluğa tayin edildi. Onların ordularının hepsi de T'ai-yüan bölgesinde toplanacaktı. Aynı zamanda İmparator, Liu Mien'e Ying-mên 門 adlı geçitte ordugâh kurmasını emretti.

Başlangıçta, Hsi ve Kitan kabileleri Uygurlara tabi idiler. (Uygurlar) her iki kabileyi kontrol etmek için birer Chien-shih[44]監使 gönderdiler. Bu kontrol memurları her sene iki kabileden getirilen bâçları kontrol ederlerdi. Ayrıca, T'ang hanedanının durumunu gözetlerlerdi. Ondan sonra Chang Chung-wu, kendi yardımcı generali olan Shih Kung-hsü石公緒'yü gönderip Chieh-shih v.s. sekiz yüz kişinin hepsini öldürdü. Chang Chung-wu, Nâhid Çur'u mağlup etti ve Shih-wei kabilesinin reisinin karısını da elde etti. Shih-wei'ler de altın, ipek, koyun, at v.s. gibi fidyeler vererek reisinin karısını esaretten kurtarmak istediler. Fakat Chang Chung-wu , bunu kabul etmedi ve şöyle dedi:

"- Eğer Uygurların sizi kontrol eden Chien-shih memurlarını öldürürseniz, eşinizi size geri veririz."

Aynı ayda Li Tê-yü ve diğer memurlar İmparatora şöyle dediler:

"- Ho-tung bölgesindeki Chou-shih-kuan[45]奏事官 memuru olan Sun Ch'ou孫儔, henüz bize geldi ve dedi ki:

"- Uygurlar, ordugâhlarını güneye doğru kırk mil mesafedeki bir yere taşıdılar. Bu olayın üzerine Liu Mien öyle zannetti ki, Uygurlar belki Kitan kabilesi ile iyi anlaşmadılar ve bu sebeple Kitan kabilesi tarafından hücum edilmelerinden korktukları için ordugâhlarını taşıdılar. Bu duruma göre, Uygurları püskürtmek için en iyi fırsat şimdi gelmiştir."

Biz de Sun Ch'ou'ya devamlı olarak sorduk ve dedik ki:

"- Eğer Yu-chou ordusu ile birleştirerek Uygurları çıkarmak istersek, daha ne kadar askere lüzum vardır?"

Sun Ch'ou buna cevap vererek şöyle dedi:

"- Askerlerin daha fazla çoğaltılmasına lüzum yoktur. Yalnizca Ta-t'ung bölgesinde kalan askerlerin sayısı azdır. Eğer 1,000 asker ile yardım edersek, o halde bu ordu bu işe kâfi gelir."

İmparator bu teklifi tamamiyle kabul etti. Bunun üzerine Ho tung, Yu-chou, Chên-wu ile T'ien-tê bölgelerindeki büyük orduların çıkarılıp kamplarının biraz daha ilerletilerek yerlerinin değiştirilmelerini emretti. Bu şekilde Uygurlara karşı baskı yapmalarını da emretti.

f) TCTC,246:2439b

Li Ssu-chung (yani Ormudz Tegin), kendi ordusunun Ch'i-pi , Şato ve T'u-yü-hun v.s. kabilelerin 6,000 süvarilik ordusuyla birleşip Uygurlara karşı hücum etmesini (İmparatordan) diledi.

Aynı ayda, Yin-chou ts'i-shih'si olan Ho Ch'ing-ch'ao ve Wei-chou ts'i-shih'si olan Ch'i-pi T'ung,hep beraber Ho-tung bölgesinde bulunan barbarların askerlerini bölerek idare ettiler.Ondan sonra, Chên-wu şehrine gidip, Li Ssu-chung'un emri altına girdiler.

g) CTS,18A:10a

Ayrıca, T'ai-yüan chieh-tu-shih'si Liu Mien, Hui-ho nan-mien chao-t'ao-shih (yani güney bölgelerindeki Uygurların inzibat memurluğu) ünvanlı memurluğa getirildi. Chang Chung-wu da Yu-chou chieh-tu-shih'liğine ve Chien-chiao kung-pu shang-shu rütbeli memurluğa tayin edildi. Ayrıca kendisine Lan-ling chün-wang ünvanı verildi ve bu suretle Hui-ho tung-mien chao-t'ao-shih (yani doğu bölgelerindeki Uygurların inzibat memurluğu) ünvanlı memurluğa getirildi. Bundan başka, Li Ssu-chung da Ho-hsi Tang-hsi

ang tu-chiang (yani Ho-hsi bölgelerindeki Tangutları idare eden generallik) ile Hui-ho hsi-nan-mien chao-t'ao-shih (yani güney -batı bölgelerindeki Uygurların inzibat memurluğu) ünvanlı memurluğa tayin edildi. Onların kendi ordularını idare ederek T'ai-yüan bölgesinde toplanmaları da emredildi.

h) CTS,145:13b

Ayrıca, Ho-tung chieh-tu-shih'si Liu Mien de, Hui-hu nan-mien chao-t'ao-shih (yani güney bölgelerindeki Uygurların inzibat memurluğu) ünvanlı memurluğa getirildi. Yu-chou chieh-tu-shih'si Chang Chung-wu ise, Hui-hu tung-mien chao-t'ao-shih (yani doğu bölgelerindeki Uygurların inzibat memurluğu) rütbeli memurluğa tayin edildi.

i) HTS,8:15a

Eylûl ayında Liu Mien, Hui-hu nan-mien chao-fu-shih (yani güney bölgelerindeki Uygurların asayişini temin eden memurluk) ünvanlı memurluğa getirildi. Ayrıca, Yu-chou ve Lu-lung chieh-tu-shih'si olan Chang Chung-wu da Hui-hu tung-mien chad-fu-shih (yani doğu bölgelerindeki Uygurların asayişini temin eden memurluk) rütbeli memurluğa tayin edildi.

j) HTS,142B:2b

Bundan başka, Liu Mien, Hui-hu nan-mien chao-fu-shih (yani güney bölgelerindeki Uygurların asayişini temin eden memurluk) ünvanlı memurluğa getirildi. Chang Chung-wu da, Hui-hu tung-mien chao - fu-shih (yani doğu bölgelerindeki Uygurların asayişini temin eden memurluk) rütbeli memurluğa tayin edildi. Li Ssu-chung ise, Ho-hsi Tang-hsiang tu-chiang (yani Ho-hsi bölgelerindeki Tangutları idare eden generallik) ve ayrıca Hui-hu hsi-nan-mien chao-fu-shih (yani güney-batı bölğelerindeki Uygurların asayisini temin eden memurluk) ünvanlı memurluğa getirildi.

Liu Mien, Ying-mên adlı yerde ordugâhını kurdu. Ayrıca İmparator da, Yin-chou ts'i-shih'si olan Ho Ch'ing-ch'ao ile Wei-chou ts'i-shih'si olan Ch'i-pi T'ung'a barbarların ordularını idare ederek Chên-wu bölgesine gitmelerini emretti. Bu suretle Liu Mien ve Chang Chung-wu ile birlikte biraz Uygurları bastırabildiler. (Li) Ssu-chung da birkaç defa eski tabilerini teslim almak için (Uygurların) içerisine kadar gitti.

Liu Hien, Şato kabilesinin askerlerini göndererek Li Ssu-chung'a yardım etti. Ho-chung[46] 河中 ordusu da 500 süvari göndererek (Ai) Hung-shun (愛)弘順'a yardım etti. Liu Hien, bizzat Yün-chou bölgesine gitti. Li Ssu-chung da Pao-ta-cha yerinde ordugâhını kurdu ve Ho-chung ordusu tarafından Ch'ên 陳 ve Hsü 許 askerlerini idare ederek Uygurlarla savaştı. Nihayet, Uygurları ağır bir yenilgiye uğrattı.

6) Kasım ayı olayları

a) HCİPC, 5:5a

T'ai-ho Konçuy'a gönderilen ferman

Direktif: İmparator Wu-tsung tarafından

Yazan: Başbakan Li Tê-yü

Saygılı halam (Uygur Kağanı ile) evlenerek uzak bir memlekete gittiniz. Siz gideli yirmi seneden fazla oldu. Bu zaman zarfında çok tehlike ve güçlüklerle karşılaştığınız muhakkaktır. Tabii göçebe bir hayatın yorgunluk ve ıstıraplarına da katlanmak zorunda kaldınız. Her zaman bunları düşünüyor ve çok üzülüyorum. Büyük babamın ve büyük annemin yaşları artık ilerledi. Fakat onların size karşı olan şefkat ve merhametleri hiç eksilmedi. Onlar, gelip kendilerini ziyaret etmenizi, sizinle görüşüp konuşmayı pek isterler.

Sene sonu ne de çabuk geldi! Tabii bundan haberiniz bile yoktur! Zannederim ki, halam kendi asıl vatanının şehirlerini görünce kendinden geçer ve Çin generallerinin ordu bayrağını görünce de muhakkak ki sevinç gözyaşları döker. Şimdi (burada) kuzeyden şiddetli rüzgârlar esmektedir. Sulu sepken kar da yağmağa başladı. Bulunduğunuz memleket tamamiyle ıssız ve perişan durumdadır. Oralarda uzun zaman kalmak muhakkak ki çok güçtür. Keçeden yapılan duvar ve kürkten yapılan çatı ile kendinizi soğuktan nasıl koruyabilirsiniz? Etli pilâv ve yayık ayranı bile olsa nasıl hoşunuza gidebilir?

Ben, bütün memleketleri idare ederek onların bütün halklarını iyi beslemeğe çalışıyorum. Eğer bir şey tam yapılmaz ise, bir türlü huzur içinde olamıyorum. Bilhassa, sabit bir konutu yıllarca şurada burada dolaşıp duran siz halamı nasıl unutabilirim?

Şüphesizdir ki, halam çok akıllı ve kabiliyetli bir kadındır. Her şeyi iyi bilir. Halam atalarımızın talihi olmaları sayesinde İmparator ailesinin en yakını, akrabası oldu. Geçmiş saltanat devresinde sizi kalblerinden ayırıp (Uygurların) İ-ning 義寧(Kağanı ile) evlendirdiler. Çünkü Uygurların (tecavüzlerinden) kendilerini koruyabilmek için onların (Çin) sınırlarında teskin edilmeleri düşünülmüş olsa gerektir. Bu gerçekleşirse sınırlarımızda oturan halk, babadan oğula nesillerce bir daha savaş yüzü görmiyecektir. Hayvan avcıları da bir daha batıya dönecekler ve böylece artık Hsien-yüan chih-t'ai[47] 軒轅之臺'ye tehdit etmiyeceklerdir.

Fakat, bu gerçekleşmedi. Şimdi Uygurların yaptıkları hareket çok haksız oluyor. Barbarlar benim tebaamdırlar. Halk, sığır ile koyun, hepsi memleketimize aittir. Onlar Çin toprakları üzerinde yaşayıp gelişiyorlar. Fakat Uygurlar sırf öç almak için, hiç çekinmeden başkalarına rahat yüzü vermeyip yağma hareketlerine girıştiler. Onların atları da başlarını daima güneye (yani Çin'e)doğru çevirir! Eğer Kao-tsu 高祖(M.s.618-626) ve T'ai-tsung 太宗 (M.s.627-649) gibi İmparatorların haşmetli ruhlarından korkmasalar; sınırlarımıza bile taarruz ederek yağma hareketlerine girıştiler. Fakat hiç olmazsa, büyük babamın ve büyük annemin onlara karşı gösterdikleri merhamet ve şefkatın tıpkı onların memleketlerinin bir annesi gibi onları etkiliyebileceklerini hiç düşünmezler mi?

Eğer Uygurlar ebeveyne itaat edemiyorlarsa, artık bundan sonra bizimle olan akrabalık bağlarını kesiyorlar demektir. O takdirde de, siz halam öne sürülerek bizden bir şey isteyemezler. Yok eğer bir akrabanın bir akrabaya davranışı gibi davranırlar ve siz halamın da sözlerinden dışarı çıkmazlarsa, bu takdirde de (hareketlerine) bir çekidüzen vermelidirler. Böylece eskiden mevcut olan iyi akrabalık münasebetlerimize yine devam edebiliriz. Umuyorum ki, halam bu fermanı (alır almaz) onların general ve nazırlarına (durumu) anlatacak, hareketlerine bir çekidüzen vermelerini isteyecek ve sınırlarımızın dışında kötü bir hareket yapmamalarını kendilerine öğreteceksiniz.

Şimdi, hava çok soğuk, oralarda ipek de yoktur. Kendim, kürken yapılmış güzel bir elbiseyi her giyişimde daima elbisenizin a

cınacak durumunu düşünürüm. Uygurların bizi aldatıp baskın yapmalarına rağmen, sizinle olan akrabalık sevgimizi nasıl unutabiliriz? Şimdi size birkaç kışlık elbise gönderiyoruz. Gönderilen elbise miktarı başka bir listede yazılıdır.

b) TCTC,246:2439b

Kasım ayında, Chao-i chieh-tu-shih 昭義節度使'si Liu Ts'ung-chien劉從諫 İmparatora şöyle dedi:

"- Uygurları cezalandırmak için 5,000 askeri seferber etmenizi dilerim."

Fakat İmparator bunu kabul etmedi.

Daha sonra, İmparator, T'ai-ho Konçuy'a kışlık elbiseleri hediye etmek için bir elçi gönderdi. Ayrıca Li Tê-yü'nün Konçuy'a bir ferman yazmasını emretti. Yazılan bu fermanda şöyle deniyordu:

"- Daha önceki Çin hanedanı, sizi kalblerinden ayırıp (Uygurların) İ-ning (Kagan'ı ile) evlendirdi. Bu suretle (Kaganın) ailesi ve memleketi ile akraba olduk. Çünkü Uygurların kendilerini muhakkak koruyabilip, sınırlarımızı da teskin edebileceklerini zannediyordu. Fakat, şimdi Uygurlar daima haksız hareketlere teşebbüs ediyorlar. Atlarının başlarını daima güneye (yani Çin'e) doğru çeviriyorlar. Artık (İmparator) Kao-tsu ve T'ai-tsung'un haşmet ve ruhlarından korkmayarak, sınırlarımıza taarruz etmek yolu ile bizi rahatsız ediyorlar. İmparatorun büyük babasının ve büyük annesinin onlara karşı gösterdikleri merhamet ve şefkatlerin, tıpkı onların memleketlerinin bir anne sevgisi gibi olduğunu hiç düşünmüyorlar mı? Bu şefkati iyi anlamak suretiyle kendi memleketlerini idare edebilirler. Eğer Uygurlar ebeveynlerine itaat etmek istemiyorlarsa, artık bizimle olan akrabalık bağlarını bırakıyorlar demektir. Böylece, bundan sonra bize halazade diyemiyeceklerdir."

Kasım ayının sonunda Liu Mien ve Chang Chung-wu ısrar ederek (İmparatora) dediler ki:

"- Halen hava çok soğuktur. Bu sebeple askerlerimizi sefere göndermemeliyiz. Gelecek senenin başına kadar bekliyerek, ondan sonra onları göndermemize razı olmanızı diliyoruz."

Fakat, Li Chung-shun ise yalnız olarak Li Ssu-chung ile beraber askerlerini ilerletmesini (İmparatordan) diliyordu.

2) Aralık ayı olayları

a) TFYK,987:7b

Li Ssu-chung da, Uygurlar ve Tangutlardan mürekkep ordusunu alarak Pao-ta-cha 保大柵 yerinde ordugâhını kurdu.

b) TCTC,246:2440a

Aralık ayında, Li Tê-yü (İmparatora) şöyle dedi:

"- Li Ssu-chung'u gönderip, Pao-ta-cha seddinde ordugâhını kurmasını ve orasını korumasını emretmenizi diliyorum."

İmparator bu teklifi kabul etti.

Aynı ayda, Li Chung-shun, Uygurlara taarruz etti ve onları mağlup etti.

843 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ocak ayı olayları

a) TFYK,994:2b

843 senesinin ocak ayında, Liu Mien'in duruma göre tedbir alması da bildirildi. Buna göre, Liu Mien ve büyük general Shih Hsiung'un (Uygur Üge) Kagan'ına ani olarak taarruz etmeleri emredildi. Onlar, Sha-hu-shan 殺胡山 dağında Kaganı mağlup ettiler.

b) TCTC,247:2441a

843 senesinin ocak ayında, Uygurların Üge Kagan'ı kendi halkını idare ederek Chên-wu şehrine hücum etti. Bunun üzerine Liu Mien de, Lin-chou ts'i-shih 麟州刺史'si Shih Hsiung ve Tu-chih ping-ma-shih[48] 都知兵馬使'si Wang Fêng 王逢'i göndererek Şato kabilesinin şefi Chu-yeh ch'ih-hsin 朱邪赤心'in idaresi altında bulunan üç kolunun halkı ile Ch'i-pi 契苾, T'o-pa[49] (Toba) 拓拔 kabilelerinin 3,000 süvarisini emirlerine almalarını ve Uygurların otağına taarruz etmelerini emretti. Liu Mien de, bizzat esas büyük orduyu emrine alarak onların arkalarından yürüdü.

Shih Hsiung, Chên-wu şehrine geldi ve Uygurların halkının sayısını öğrenmek için şehrin kalesine çıktı. Bir çok halı ile süslenmiş arabalar gördü. Bütün hizmetçileri, kinliler gibi parlak ve

kırmızı renkli elbiseler giymişlerdi. Shih Hsiung, bunun sebebini iyi öğrenmek için bir casus gönderdi. Bu casus bir haber getirdi ve öğrendi ki, bu araba (T'ai-ho) Konçuy'un oturduğu otağdır. Daha sonra Shih Hsiung, Konçuy'a haber vermek için tekrar bir casus gönderdi ve (Konçuy'a) şöyle haber gönderdi:

"- Sayın Konçuy, buraya kadar gelmişsiniz. Burası artık kendi evinizdir. Evinize dönmek için iyi bir yol aradığınız da muhakkaktır. Şimdi, Kagana taarruz etmek üzere ordularımızı hareket ettireceğiz. Konçuy'un da dikkat ederek hizmetçileriniz ile beraber aynı yerde kalıp kendinizi korumanızı diliyoruz. Siz, arabanızda kalınız ve başka bir yere gitmeyiniz."

Biraz sonra Shih Hsiung, kalenin duvarlarından 10 dan fazla delik açtırdı. Kendisi de geceleyin ordusunu idare ederek dışarıya çıktı ve doğruca Kaganın bulunduğu otağa taarruz etti. Ancak otağın yanına geldiği zaman, Uygurlar hareketini keşfettiler.(Üge) Kagan bu âni baskından dolayı büyük bir korku ile ne yapacağını bilemedi ve bütün ağırlıklarını bırakarak kaçtı. Shih Hsiung da onları takip ederek taarruz etti.

Daha sonra Shih Hsiung, Uygurları Sha-hu-shan dağında ağır bir mağlubiyete uğrattı. Uygurların Kaganı savaşta yaralandı ve birkaç yüz süvari ile kaçıp gitti. Bu sırada Shih Hsiung, T'ai-ho Konçuy'un Çin'e dönmesi için onu karşıladı. Bu savaşta on binlerce Uygurların başı kesildi. Teslim olan Uygurların sayısı 20,000 den fazla idi.

Aynı ayda Liu Hien'in kazandığı zaferlerin haberi de İmparatora geldi.

Ocak ayının sonunda Shih Hsiung, Fêng-chou tu-fang-yü-hih[50] 豐州都防禦使 ünvanlı memurluğa getirildi.

Üge Kagan savaştan kaçarak Hei-ch'ê-tzu 黑車子 kabilelerine gitti. Onun etrafa dağılan askerlerinin büyük bir ekseriyeti Yu-chou bölgesine geldiler ve teslim oldular.

c) CTS,145:14a

843 senesinde Shang-shu ünvanını taşıyan Bugu t 僕固繹,Yu-chou bölgesine geldi ve T'ai-ho Konçuy'un Yu-chou'ya geleceğini bildirdi. Bu sırada Üge (Kagan) da Yu-chou sınırına 80 mil mesafede ordugâhını kurdu. Onun yakın maiyeti ve kardeşi gibi inandığı

Mani (rahibi) Chih-ching 志淨 v.s.den müteşekkil dört kişilik heyet, daha önce Hsiung-wu-chün 雄武軍 ordusuna gelmişlerdi. O gece Ho-tung (chieh-tu-shih'si) Liu Mien, kendi askerlerini idare ederek ansızın Üge (Kagan'ın) karargâhına yürüdü. Üge, âni olarak korku ile hemen kuzey-doğu tarafına 400 mil mesafedeki bir yere kaçtı ve orada (Çin ile) sulh yapmak dileğinde bulundu. Ayrıca, Shih-wei kabilelerinde ordugâhını tekrar kurdu. Fakat acelesinde T'ai-ho Konçuy'u beraber götüremedi. Bu sırada Fêng-chou ts'i-shih'si[51] olan Shih Hsiung'un ordusu, T'ai-ho Konçuy'un otağı ile karşılaştı. Bunun için de Konçuy'u alarak Çin'e berabor döndü.

d) HTS,8:15

843 senesinin ocak ayında, T'ien-tê ordusunun muavin komutanı olan Shih Hsiung, Uygurlarla Sha-hu-shan dağında savaştı ve Uygurları ağır bir yenilgiye uğrattı.

e) HTS,142B:3a

Ertesi sene (M.s.843), Uygurlar tekrar (Ai) Hung-shun tarafından mağlup edildiler. Liu Mien ile T'ien-tê ordusunun muavin komutanı Shih Hsiung, düşmanlarının stratejilerini iyice tahmin ettiler. Onlar, Şato ve Ch'i-pi v.s. kabileleri ile beraber geceleyin Yün-chou bölgesine çıkıp Ma-i[52] 馬邑 şehrine uğrayarak An-chung-sai 安塞 yerine kadar geldiler. Biraz sonra barbarlarla karşılaşıp savaştılar ve barbarları yenilgiye uğrattılar.

Bu sırada Üge Kagan, Chên-wu şehrine taarruz ediyordu. Shih Hsiung geceleyin (Kaganın) otağına ansızın gitti ve birkaç defa ona taarruz etti. Üge, böyle âni bir hücumdan çok korktu ve kaçtı. Shih Hsiung da kuzeydeki Sha-hu-shan dağına kadar onu takip etti. Nihayet, Üge mağlup oldu ve perişan bir şekilde kaçtı. Shih Hsiung da (T'ai-ho) Konçuy'u karşıladı ve onu Çin'e getirdi. Ayrıca, Tegin'i başta bulunduğu on binlerce Uygurların halkını teslim etti ve bütün ağırlıklar ile (Çin İmparatoru tarafından Uygurlara) verilen fermanları da aldı.

Bundan sonra (Üge) Kagan, diğer geri kalan halkı toplayarak Hei-ch'ê-tzu kabilelerine tabi olmak için gitti. Fakat İmparator, yine (Ai) Hung-shun ve (Ho) Ch'ing-ch'ao'ya Uygurları son dereceye kadar takip etmelerini emretti. Hung-shun da, Hei-ch'ê-tzu kabilelerine taarruz etti ve onları yendi. Üge (kagan'ı) öldürmek i

çin onlardan çok faydalandı.

2) Şubat ayı olayları

a) HCIFC, 3:2b

Uygurları cezalandırma fermanı

Direktif: İmparator Wu-tsung tarafından

Yazan: Başbakan Li Tê-yü

Gökten atılmış olan şeyleri yeniden mahvolmaktan kurtarmak için çalışmak suretiyle minnettarlığımızı Tanrıya karşı göstermek mümkün değildir. İnsandan gayrı şeyler ise, muhakkak ki ölmeğe mahkûmdur. Ben, her zaman eskiden okuduğum dersleri düşündükçe , bunlar gibi ata sözlerini hatırlarım ve onları nasıl unutabilirim Uygurlar ise, kuvvetli ordularına dayanarak çoktan beri merhametsiz yırtıcı doğan gibi hareket etmeğe başladılar. Bütün bölgelere baskın yaptılar ve yakın komşularına da düşmanlık gösterdiler. Fakat ondan sonra, Kırgızlar gizlice ordularını sevkederek (Uygurların) oturdukları çadırlara taarruz ettiler ve onları oralardan kovdular. Bu yüzden yıkılan ve etrafa dağıtılan kabilelerin çoğu bozkırlarda telef oldu. Nihayet, dikenli ağaçların üzerine düşmüş gibi çok güç bir durumda kaldılar.

Şimdi, onların Kağanı da kaçıp gitti ve kendi memleketini de kaybetti. Hakkı olmayan bir ünvanı gaspederek tahta çıktı. Uzaklardan gelip çölü geçti ve sınırlarımıza sığınarak oralarda yaşadı. Ben, onun böyle zayıflamasını derinden düşunerek acılarını hafifletmek için hemen yardıma koştum. Fakat, onun bize sunduğu her mektup daima yalan ve komplimanlı sözler ile dolu idi. Bizim elçilerimizi her karşılayışında, eski refahlı günlerinde olduğu gibi masraflı merasimler yaptırdı. Artık yaralanan bir kuşun yaptığı gibi hiç bir ağlama ve bağırma niyeti görülmedi. Tersine, (tıpkı) hapsedilmiş vahsî bir hayvan gibi, kurtulmak için mücadele dolu bir kalbe sahip oldu. Geçen sene, onlar gizlice Shuo-ch'uan 朔州 bölgelerine sokulup oralarda büyük miktarda at ve sığır yağma ettiler. Bu ilkbaharda da, gizlece Chên-wu bölgesine taarruz ettiler ve şehirlerimize yaklaşarak oralara baskın yaptılar. Bütün bu olayları, Kağanları bizzat askerlerinin başında bulunmak sure

tiyle, haydut başı sıfatı ile yaptı. O, artık mağlup olmasından hiç utanmadı ve bizimle olan akrabalığına da hiç önem vermedi.

Bunun için Ho-tung chieh-tu-shih'si Liu Hsien, düşmanın taktiğini güzelce inceledi ve fırsat bulunca düşmana hemen taarruza geçerek zafer kazandı. Liu Hsien, barbar kavimlerin süvarilerini öncü olarak gönderdi. Tavuk kuşu resimleri ile süslenmiş kendi ordusunun bayrağını sınırlarımıza kadar dalgalandırarak oralarda Uygurları cezalandırdı. Uygur (Kağanının) otağının yakınında göğüs göğüse şiddetle savaştılar. Baş suçlu da kendi kabuğu içinde döviildü. Daha ziyade, haydutlar her tarafa dağıtıldıktan sonra, yanında yalnızca bir tugay kadar halkı kaldı ve bütün biriktirilen erzak artık eser kalmadı. Şimdi, onları en yakın bir günde yakalıyabileceğiz.

T'ai-ho Konçuy'un oturduğu yer, bizden ayrı tarafta kaldı. Bizden rica ettiği şefkat ve muhabbet çoktan beri kesildi. Yalnızca esas memleketini hatırlıyarak burayı sık sık düşünürdü. Turna gibi büyük ötücü kuşun sesini duydukça, daima kendi tahtını nasıl kaybettiğini düşünür ve üzülürdü. Bu tahtan mahrum olduğu için ıstırabını içine atmaya çalışırdı. Ben de onun daima yabancı memlekette kalmakla duyduğu kederi düşünürdüm ve bunun için de kalbim onunla dolu idi. Şimdi o artık tıpkı bir kurda benziyen barbarlardan kaçmış ve tekrar Sarayımıza dönmüştü. Böylece, hem atalarımızın nesillerden beri gelen kinleri silinmiş, hem de büyük babam ve büyük annemin derin şefkatları yerine gelmiş oldu. Artık bundan sonra ebedî olarak bize döndü ve bizi çok sevindirdi.

Uygurlar ise, evvelce mağlup olmuşlardı. Muhakkak olarak onlar en son kişiye kadar imha edilmelidirler. Bütün bölgelerin Ping-mashih 兵馬使 rütbeli askerî memurlarının hep birlikte onları cezalandırmalarını emretmem en iyi hareket olur. Ho-tung bölgesinin başarı gösteren general ve subaylarına çok iyi mükâfatlar vermiştim. Onlar, başkentin dış kısımındaki mahallelerde ve Tung-tu[53] (yani doğu başkenti) 東都 şehrinde iyi bir şekilde yeniden yetiştirilsinler.

Uygurlara gelince, (tanınmaları için) belirli bir şapka giyip kuşak takarak bütün bölgelerde ayrı ayrı disiplin altına alınsınlar. Ayrıca, Uygurların ve Mani (mabetlerinin) tarla, bina, para, eşya v.s. şeyleri Kung-tê-shih 功德使, Yü-shih-t'ai[54] 御史臺 ve

Ching-ch'ao-fu[55] 京兆府 'lar tarafından kontrol edilsin. Her memurluktan kabiliyetli birer memur gönderilerek bu şeyleri listeye göre birer birer kontrol edip alsınlar. Hepsi kontrol altında bulunan Sê-jên[56] 色人denilen yabancılarla sokaktaki zengin adamların bu şeylere sahip olmaları kabul edilemez. Eğer bir kimse kanuna karşı gelirse, kendisi en ağır cezalar ile cezalandırılacaktır. Bütün para ve eşyalar hükümetimize teslim edilecektir. Mani rahipleri ise, Chung-shu mên-hsia[57] 中書門下 memurluğunun kontrol altına konacaklardır. Bunların neticeleri her zaman (bir) raporla sunulmalıdır.

Eskiden Han Hsüan-ti 漢宣帝 (M.ö.73-49) saltanat devresinde iken, Hunların memleketlerinde karışıklık çıktı. Zayıf kimse çabucak mahvoldu; kuvvetliler ise dayandılar. Bu sırada (hükümdar) Huhan(-yeh) shan-yü 呼韓(邪)單于 vatandaşlarını getirerek Çin'e tabi oldu ve Saraya gelip sınırlarımızı korumağa çalıştı. Bunun için Han İmparatorluğu, ona karşı çok şefkat gösterdi. Bilâkis, (diğer hükümdarı) Chih-chih shan-yü 郅支單于 ise, edeb ve terbiyeye aykırı hareketlerde bulunarak (Han İmparatorluğunun) itibarını kırdı. Bu hareket, Han hanedanı tarihçisinin onun cezalandırılmaya lâyık olan suçlarını açıklamasına sebep oldu. Bu iki barbarın felâketi ve talihi, hepsi kendi hareketlerinin birer sonucudur. Her taraftaki yabancı ve barbarlar, bunlar gibi derslerini dikkatle bilmelidirler. Bu fermanı memleketimizin içinde ve dışında bulunan herkese bildirelim. Benim maksadımı, gayemi iyice anlasınlar ve ona göre doğru yolda hareket etsinler.

b) TFYK,987:7b

843 senesinin şubat ayında Liu Wen, İmparatora bir rapor sundu. Bu raporda şöyle yazılıyordu:

"- Bütün generaller Uygurları Sha-hu-shan adlı dağda büyük bir yenilgiye uğrattılar. T'ai-ho Konçuy'u da düşmanların elinden kurtardılar. (Uygur) Üge Kagan savaşta yaralanarak kaçtı. Şimdi, onu tamamiyle yoketmeyi düşünüyoruz."

Bunun üzerine İmparator bir ferman gönderip şöyle dedi:

"- Uygurlar artık yıkılıp mağlup oldular. Artık tamamiyle ortadan kaldırılmaları gerektir. (Bu maksadı gerçekleştirmek üzere) bütün bölgelerin orduları birlikte harekete geçsinler."

Bu sırada Uygurların başbakanı Ch'ih-hsin'in[58] başında bulunduğu bir kabile doğuya doğru (ilerleyip) Yü-yang[59] 漁陽 şehrini tâciz ediyordu. Bunun üzerine Chang Chung-wu kendi maiyetinden 30000 kişilik kuvvetli bir birlik ayırarak amcasının oğlu Kung-su 公素 ile birlikte onları ağır bir yenilgiye uğrattı ve asilzadeler gibi 1,000 den fazla ileri gelen şahıs ile halktan 30,000 den fazla kişiyi teslim aldı. İğtinam edilen sığır, at, deve, keçi, çadır v.s. nin ise haddi hesabı yoktu. Daha sonra Ts'ung-shih[60] 從事 rütbesini taşıyan Li Chou-t'ung 李周暹 ile general yardımcısı Kuo Ts'ung ch'i 國從圮 de savaş için gönderildiler ve arka arkaya zafer kazandılar.

Uygurların Üge Kagan'ı mağlup olduğu için Çin sınırına yaklaştı. Ondan sonra K'ang-chü[61] 康居 'ye sığınarak orada yaşamayı rica etti. Bu şekilde kendisini, halkı ile birlikte Hei-ch'ê-tzu kabilesine bağladı. Bundan sonra, Chang Chung-wu'nun şöhreti kuzey tarafında bulunan bütün kabileler arasında yayıldı.

c) TCTC,247:2441a

Şubat ayında T'ai-ho Konçuy, Çin başkentine geldi. İmparator, ona An-ting ta-chang-kung-chu[62] 安定大長公主 ünvanını yeniden verdi. Ayrıca başbakanın, bütün yüksek memurları idare ederek Chang ching-ssu 章敬寺 mabedinin önünde Konçuy'u karşılamasını emretti. Konçuy da (mabedin) Kuang-shun-mên 光順門 kapısına kadar vardı. Ondan sonra kendisinin giydiği büyük resmî elbisesini çıkarıp, saçlarındaki çiçekleri ve kulaklarındaki küpeleri de çıkardı. Çin devletinin Uygurlara karşı çok iyilikler yapıp ve onlarla akrabalık kurduğu için teşekkür etti. Bundan başka, Uygurların Çin'e karşı yaptıkları nezaketsiz hareketler için de Çin'den af diledi. İmparator da, Chung-shih ünvanlı bir memuru göndererek Konçuy'u teselli etti. Biraz sonra Konçuy Sarayın içine girdi. Fakat bu sırada Yang-an Konçuy 陽安公主 v.s. gibi altı prenses onu karşılamak ve selâm vermek için gelmediler. Bunun üzerine An-ting (ta-chang) kung-chu (yani T'ai-ho Konçuy), onların gelmemelerine kızarak herbirine para ve ince ipekli kumaş gibi şeyler vermek suretiyle cezalandırdı.

d) CTS,18A:12a

843 senesinin şubat ayında Liu Mien, İmparatora bir rapor sundu ve raporda şöyle dedi:

"- Dün bütün bölgelerin ordularını idare ederek, Ta-t'ung bölgesine geldim. Shih Hsiung'u göndererek Uygurların (Kaganlık) otağına âni olarak taarruz ettirdim. (Shih) Hsiung, Uygurları Sha-hu-shan dağında ağır bir mağlubiyete uğrattı. (Uygurların) Üge Kagani yaralanıp kaçtı. T'ai-ho Konçuy da karşılanarak Yün-chou 雲州 şehrine getirildi."

O gün İmparator, bizzat Hsüan-chêng-tien[63] 宣政殿 Sarayına geldi. (Liu Mien'in kazandığı zaferlerden dolayı) bütün memurlar İmparatoru tebrik ettiler. İmparator da bir ferman çıkardı ve bu fermanda şöyle yazılıyordu:

"- Gök tarafından artık terkedilmiş şeyleri, mahvolmaktan kurtarmak için çalışarak Tanrıya karşı minnettarlığımızı göstermak mümkün değildir. İnsanlardan geriye kalan şeyler ise, muhakkak olarak ölmeğe mahkûmdur. Ben, her zaman eskiden okuduğum dersleri düşündükçe, bunlar gibi ata sözlerini hatırlarım ve bunları nasıl unutabilirim?

"Uygurlar ise, kendi kuvvetli ordularına dayanarak, çoktan beri merhametsiz yırtıcı kuşlar gibi hareket etmeğe başladılar. Bütün bölgelere baskın yaptılar ve yakın komşularına da düşmanlık gösterdiler. Kırgızlar da gizlice ordularını idareleri altına alarak (Uygurların) oturdukları yerlere taarruz ettiler ve onları ortadan kaldırdılar. Bu yüzden yıkılan ve etrafa dağıtılan (Uygur) kabilelerinin çoğu bozkırlarda öldüler. Nihayet, dikenli ağaçların üzerine düşmüş gibi, çok zor bir durumda kaldılar.

"Halen, Kagan da kaçıp gitti ve kendi memleketini kaybetti. Kendi kendine, hakkı olmadığı halde bir ünvan gaspederek tahta çıktı. Uzaklardan gelip çölü geçti ve sınırlarımıza sığınarak oralarda yaşadı. Ben, onun böyle zayıfladığını görüp düşünerek onun acılarını halifletmek için hemen ona yardım ettim. Fakat, onun bize sunduğu her mektup daima yalan ve kompliманlı sözlerle dolu idi. Bizim elçilerimizi her karşılayışında çok zengin ve gelişmiş olduğu eski günler gibi bol merasimler yaptırdı. Artık yaralı bir kuşun yaptığı gibi, onda ağlamak ve bağırmak için hiç bir niyet görülmüyordu. Bilâkis, hapsedilmiş vahşî bir hayvan gibi kurtulmak için mücadele ile dolu bir kalbe sahip idi. Geçen sene, Kagan gizlice Shuo-ch'uan bölgelerine gidip oralarda büyük miktarda at ve sı-

ğırı yağma etti. Bu ilkbaharda da, yine Chôn-wu bölgesine taarruz etti ve şehirlerimize yaklaşarak oralara baskın yaptı. Bütün bu o layları, Kagan bizzat askerlerini idare ederek ve haydutların başı olarak yaptı. O, artık mağlup olmaktan hiç utanmadı ve bizimle olan akrabalığına da önem vermedi.

"Bunun için, Ho-tung chieh-tu-shih'si Liu Mien, düşmanın taktiğini güzelce inceledi ve fırsat bulunca da hemen düşmana taarruza geçerek zafer kazandı. Liu Mien, barbar kavimlerin süvarilerini öncü olarak gönderdi. Tavuk resimleri ile süslenmiş kendi ordusunun bayrağını sınırlarımıza kadar çıkararak, oralarda Uygurları cezalandırdı. Uygurların otağının altında, göğüs göğüse şiddetle savaştılar. Baş suçlu da kendi kabuğu içinde gömüldü. Haydutlar her tarafa dağıldıktan sonra, onun yanında yalnızca bir tugay kadar halkı kaldı ve bütün biriktirilen ve toplanan erzaklar da artık bitirilmişti. Şimdi, onları en yakın bir günde yakalıyabileceğiz.

"T'ai-ho Konçuy'un oturduğu yer, bizden uzaklarda kaldı. Bizden rica ettiği şefkat ve muhabbet çoktan beri kesildi. Yalnızca esas memleketini hatırlayarak burayı sık sık düşünürdü. Turna gibi büyük ve öten kuşun sesini duydukça, daima kendi tahtını nasıl kaybettiğini düşünür ve kendi kendine üzülürdü. Bu tahttan mahrum kaldığı için yalnızca içini çekmekle ıstırabını atmak isterdi.Ben de onun daima yabancı memlekette kalmakla duyduğu kederi düşünür ve bunun için de kalbim onunla dolu idi. Şimdi, o artık tıpkı bir kurda benziyen barbarlardan kaçmış ve tekrar Sarayımıza dönmüştür. Böylece, hem atalarımızın nesillerden beri gelen kinleri silindi, hem de büyük babam ve büyük annemin derin şefkatları yerine gelmiş oldu. Artık bundan sonra ebedî olarak bize döndü ve bunun için bizi çok sevindirdi.

"Uygurlar ise, evvelce mağlup olmuşlardı. Onlar, muhakkak olarak en son kişiye kadar imha edilmelidirler. En iyisi, bütün bölgelerin Ping-ma-shih rütbeli askerî memurlarının hep birlikte onları cezalandırmaları için harekete geçmelerini emretmem olacaktır. Ho-tung bölgesinin başarı gösteren general ve subaylarına çok iyi mükâfatlar vermiştim. Şimdi, onları yeniden düzeltmek için tekrar bir ferman çıkarıyorum. Onlar, başkentin dış kısmında-

ki mahallelerde ve Tung-tu (yani Doğu başkenti Lo-yang 洛陽) şehrinde iyi bir şekilde yetiştirilsinler.

"Uygurlar ise, (tanınmaları için) belirli şapka giydirilip kuşak takarak bütün bölgelerde ayrı ayrı disiplin altına alınsınlar. Ayrıca, Uygurların Mani mabetlerinin tarla, bina, para, eşya v.s. gibi şeyleri Kung-tê-shih memurluğunun kontrolu altına girsin. Yü-shih-t'ai ve Ching-ch'ao-fu tarafından gönderilecek memurlar, bu şeyleri listeye göre birer birer kontrol ederek almalıdırlar. Bütün Sê-jên (yani renkli insanlar) denilen yabancıların bu gibi şeylere sahip olmaları kabul edilemez. Eğer bir kimse kanuna karşı gelirse, kendisi en ağır cezalarla cezalandırılacaktır. (Uygurlardan alınan) bütün para ve eşyalar hükümetimize teslim edilecektir. Mani mabetlerinin rahipleri ise, Chung-shu mên-hsia memurluğunun kontrolu altına konulacaktır. Ayrıca bunların sonuçları hakkında bir rapor sunulacaktır."

Aynı ayda, Lin-chou ts'i-shih'si ve T'ien-tê ordusunun muavin komutanı olan Shih Hsiung, yeniden Yin-ch'ing kuang-lu ta-fu 銀青光祿大夫 ve Chien-chiao tso-san-ch'i ch'ang-shih 檢校左散騎常侍 memuriyetlerine getirildi. Ayrıca. Yai-chou[64] ts'i-shih 崖州刺史'si ve Yü-shih ta-fu ile Fêng-chou bölgesinin batı ve orta şehirlerindeki Tu-fang-yü pên-kuang ya-lo-shih[65] 都防禦本管押落使 gibi ünvanlar da ilâve olarak verildi. Bundan başka, Liu Mien de Chien-chiao shang-shu tso-p'u-shê[66] 檢校尚書左僕射 memurluğuna; Chang Chung-wu ise, Chien-chiao shang-shu yu-p'u-shê[67] memuriyetine getirildiler. Diğer memurlara gelince, yine de aynı vazifeyi görüyorlardı.

Mart ayında[68] T'ai-ho Konçuy, Çin başkentine kadar geldi. Saraydaki bütün yüksek memurlar, Chang-ching-ssu mabedinin önünde dizildiler ve onu karşıladılar. Bundan başka, İmparator vazifeli bir memurun da, rahmetli iki eski İmparator Hsien-tsung 憲宗 (M.s.806-820) ve Mu-tsung 穆宗 (821-825)'un ailelerine bu haberi vermesini emretti.

3) Mart ayı olayları

a) TCTC, 247:2441b

Mart ayında Liu Mien, İmparatora bir rapor sundu ve dedi ki:

"- Uygurların Yu-chou bölgesine teslim olmak için arka arkaya gelenleri 30,000 den fazla kişi idi. Onlar da bütün bölgelere dağıtılıp bize bağlandılar."

4) Nisan ayı olayları

a) TCTC,247:2442a

Yazın, nisan ayında İmparator, Chê(-chou)[69] 澤(州) ve Lu(-chou)[70] 潞(州) bölgelerindeki isyan olayları hakkında başbakanına sordu. Başbakan da şöyle cevap verdi:

"- Uygurların Çin'de kalanları, son kalıntılarına kadar kaybolmadılar. Sınırlarımızda yine uyanık olarak hazırlanmamız lâzımdır. Eğer Chê-chou ve Lu-chou bölgelerinde olayları hemen cezalandıracak olursak, belki memleketimizin kudreti bu harekete dayanamıyacaktır. Bunun için (isyancıların lideri) Liu Chên 劉稹'i asker yüksek bir memuriyete tayin etmenizi diliyoruz."

İmparatora fikirlerini söyliyen diğer müfettiş ve memurlar da şöyle düşünüyorlardı. Yalnızca Li Tê-yü başka bir fikirde bulunuyordu. O, bir ders vermek için Liu Chên'in cezalandırılmağa lâyık olduğunu söyledi. Ayrıca, Chê-chou ve Lu-chou'nun durumlarını anlatarak Liu Chên'in yalnız kalacağını ve yakalanacağını da açıkladı. Bunun için İmparator, onun teklifini kabul etti.

b) TCTC,247:2443b

Nisan ayında İmparator, Chang Chung-wu'ya bir ferman verdi Bu fermanda şöyle deniyordu:

"- Şimdi Çin'de kalan Uygurlar son neferlerine kadar kaybolmadılar. Yine de sınırlarımızda bir çok hadiseler çıkarabilecekler. Bu sebeple onlara karşı sınırlarımızı iyice korumak lâzımdır.

5) Temmuz ayı olayları

a) TCTC,247:2445b

Sonbaharın temmuz ayında, İmparator Ho-pei 河北'in üç bölgesindeki halkı yatıştırmak için Hsing-pu shih-lang[71] 刑部侍郎 ve ayrıca Yü-shih chung-ch'êng 御史中丞 ünvanlarını taşıyan Li Hui 李回'yi görevlendirdi. Hem de Yu-chou ordusunun sonbaharda

bir fırsat bularak Uygurları erkence baskı altına almasını emretti.

b) CTS,18A:14b

843 senesinin sonbaharının temmuz ayında, Başbakan(Li Tê-yü) İmparatora şöyle dedi:

"- Artık sonbahar geldi. Ordumuzun Yu-chou bölgesinde hareke te geçirilmesi için bir toplantı yaparak bir karar verelim. Vakit geçmeden Uygurların asayişini temin etmeliyiz..."

6) Eylûl ayı olayları

a) HCİPC,6:8a

Shih Hsiung ve ordusuna gönderilen ferman
Direktif: İmparator Wu-tsung tarafından
Yazan: Başbakan Li Tê-yü

Chin-chiang 晋绛 bölgesine pek yakın olan İmparatorun topra-ğı son derece mühim bir yerdir. Sen, general ve askerler v.s. hep birlikte bu mühim noktayı muhafaza ettiniz ve cesaretiniz bütün diğer ordularımıza da yayıldı. Orayı müdafaa etmek için savaşmakla memleketimizin (önemli) bir destek kuvveti oldunuz. Düşmanları mız her zaman memleketimizin içine derinlemesine girmeğe çalışırlardı. Fakat daima tarafınızdan püskürtüldüler. Siz, düşmanların kuvvetini parçalayarak zayıf düşmelerini sağladınız ve hem de dağılan askerlerini teslim aldınız. Bu büyük başarılardan ebediyen bahsedilecek ve kalblerde hiç unutulmuyacaktır.

Eskiden Shang 商 (M.ö.1766-1123) hanedanı zamanında, Kuei - fang[72] 鬼方 cezalandırılmış ve üç sene geçtikten sonra öyle başarılar elde edilebilmişti. (Chou hanedanı zamanında M.ö.1122-255,) Chou Kung 周公, doğuya seferber etmişti ve üç seneye yakın bir zaman dönmemişti. (İmparator) Hsien-tsung 憲宗 (M.s.806-820) da Huai-hsi[73] 淮西 bölgelerindeki (isyanları) bastırmağa çalışmıştı. Wên-tsung 文宗 (827-840) ise, Ts'ang-hai[74] 滄海 bölgelerini sükûnete kavuşturmağa gayret etmişti. Onların orduları üç veya dört sene müddetle ellerinden silâhlarını bırakmamışlardı. Zannederim ki, sizler çoktandır ordunun seferler yapmasını beklemekte ve bu

savaşa katılmayı arzu etmektesiniz.

Zaten askerî hayatın gayesi başarı ve şöhret kazanmaktır. Bir asker daima doğruluğu tutarak askerlik yaptırır ve şehit olmak bile şerefli bir şeydir. Sulh zamanlarında ebeveynine iyi ikramda bulunur ve büyüyünce kendi oğlu ile torununa bakar. Bu da milletine hizmet sayılır. Savaş çıkınca da hemen elbiseyi değiştirerek herkesten önce silâh başı yapması gerekir.

Şimdiye kadar aradan altı ay geçti. Ordunuzun fazla yorgun olmamasına rağmen, gene de işleriniz muvaffakiyetle bitirilecektir Artık her gittiğiniz yerde hep zaferler elde ediyorsunuz. Bundan sonra da ordunuzun bütün mensupları daha fazla gayret göstererek bu ünlü başarıyı elde ediniz. Böylece, dışarıdan gelen tecavüz tehlikesi de ortadan kaldırılacak ve dünyada artık üzüntülü bir şey kalmıyacaktır.

b) TCTC,247:2447b

Eylûl ayında Shih Hsiung, Li Yen-tso 李彦佐'nun yerine Chin chiang chieh-tu-shih'liğine getirildi ve bu bölgeyi korumak için de emredildi.

7) Ekim ayı olayları

a) TCTC,247:2447b

Başlangıçta Liu Mien, Uygurları mağlup edip T'ai-ho Konçuy'u elde etmişti. Fakat Chang Chung-wu, onun başarılarına çok gıpta etti. Bundan sonra onların arasında bir anlaşmamazlık çıktı. Bu sebeple İmparator, ikisini anlaştırmak için Li Hui 李回'nin Yu-chou şehrine gitmesini emretti. Fakat, Chang Chung-wu'nun dargınlığı yine sona ermedi. İmparator da onların bu mücadelesinden müteessir oldu ve belki bütün işler bu yüzden bozulacak diye üzüldü. Bunun üzerine Liu Mien, I-ch'êng chieh-tu-shih 義成節度使'liğine yeniden tayin edildi. Ayrıca, eski Ching-nan chieh-tu-shih[75] 荊南節度使'si Li Shih 李石 de Ho-tung chieh-tu-shih'liğine getirildi.

8) Kasım ayı olayları

a) TCTC,247:2448b

843 senesinin kasım ayında Liu Mien, Uygurları mağlubiyete uğrattı ve 3,000 askerini bırakarak Hêng-shui-cha[76] 橫水柵 seddini korudu. Ondan sonra Ho-tung ordusunun Ping-ma-shih 兵馬使'si olan Wang Fêng 王逢, İmparatora bir rapor sundu ve dedi ki:

"- Yü-shê[77] 振社 ordusunun askerlerinin artırılmasını dilerim."

Bunun üzerine İmparator, Ho-tung bölgesinden 2,000 askeri göndermeyi emretti. Bu sırada, Ho-tung ordusunun askeri de az idi. Bunun için ordudan depoya bakanlar ve ırgat gibi amelelerin bile hepsi gönderildi. Ayrıca, Li Shih de Hêng-shui-cha seddindeki muhafız gücünden 1,500 askeri çağırarak Tu-chiang 都將 ünvanlı general Yang Pien 楊弁 'in idaresi altına giriıp, nep birlikte (Wang) Fêng'e gitmelerini emretti. Daha sonra, bu askerler T'ai-yüan şehrine geldiler.

Önce, asker ve subaylardan savaşa gidenlere adam başına ikişer parça ince ipekli kumaş verildi. Fakat, Liu Mien vazifesinden ayrıldığı zaman, bütün depodaki şeyleri alarak gitti. Bu sebeple Li Shih bu bölgeye gelince, ordunun kullanılan malzemesi az oldu. Li Shih de bizzat kendisi özel ince ipekli kumaş çıkarıp verdi. Buna rağmen, savasa iştirak edenlere yalnız birer parça ince ipekli kumaş verilebildi. Tam senenin sonu idi. Asker ve subaylar yılbaşı bayramını kutlamak için bir şeyler almak istediler. Fakat Hsing-chien-chün[78] 行監軍 ünvanlı ordu müfettişi olan Lü İ-chung 呂義忠, birkaç defa ilân etmek suretiyle askerleri çok ayıpladı. Bu anda, general Yang Pien de bütün askerlerin çok kızgın olduklarını ve şehrin içinin de boş kaldığını iyice bildiği için, isyanı körükledi.

844 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ocak ayı olayları

a) TCTC,247:2449b

844 senesinin ocak ayında İmparator, T'ai-yüan olayı hakkında

kendi başbakanı ile görüştü. (Başbakan) Li Tê-yü dedi ki:

"- Şimdi, T'ai-yüan şehrinin askerlerinin hepsi başka bir yere gittiler. (Orada) isyan edenler yalnızca 1,000 kişiden fazla - dırlar. Diğer bölgelerden onlara katılarak yardım eden kimse katî olarak bulunamaz. Artık en yakın bir zamanda isyanı bastırabileceğiz. Yalnızca, Wang Fêng'e ordusunu şehrin altına kadar ilerletmesini emretmeniz lâzımdır. Orada muhakkak bir şey çıkacaktır."

İmparator da şöyle dedi:

"- (Chang) Chung-wu, Chên(-chou)[79] 鎮(州) ve Wei(-chou)[80] 魏(州) ordularının, Chê ve Lu olaylarını bastırarak başarı kazanmalarını görünce muhakkak onlara gıpta edecektir. Bunun için ona acaba bu T'ai-yüan olayını bastırmasını emredersek, olur mu?"

(Li) Tê-yü de buna cevap verdi:

"- Chên-chou bölgesi, T'ai-yüan şehrine gitmek için en kolay ve yakın bir yoldur. (Chang) Chung-wu, geçen sene Uygurları cezalandırmak ve başarılar elde etmek maksadıyla T'ai-yüan ile iddiaya girişmişti. Bu sefer eğer (T'ai-yüan'a kızarak) askerlerini de kontrol altına almazsa, oradaki halk artık çok zarar görecektir."

Bunun üzerine İmparator kendi düşüncesinden vazgeçti.

2) Mart ayı olayları

a) TCTC,247:2450a

Çin Sarayındaki memurlar, Uygurların oldukça zayıfladıklarını ve Tibet'lilerin de içlerinde çok karışıklık bulunduğunu gözönünde tutarak, Ho-huang[81] 河湟 v.s. gibi dört bölge ile on sekiz chou 州 'yu Çin'e geri almak için müzakerede bulundular. Bunun üzerine Chi-shih-chung[82] 給事中 memuru Liu Mêng 劉濛 sınır bölgeleri müfettişliğine tayin edildi. O da ilk önce silâh ve yiyecekler hazırlamak ve Tibet'lilerin nöbetçi askerlerinin sayısını gizlice gözetlemek için görevlendirildi.

Bundan başka İmparator, T'ien-tê, Chên-wu ve Ho-tung bölgelerinin ordularının daha iyi bir disiplin altına alınmalarını emretti. Ayrıca, bu sonbaharda Kırgızların Uygurlara taarruz edecekleri zaman, Çin ordularının da Uygurların etrafa dağıtılan askerle-

rini yakalamalarını emretti. Bu sırada, (Liu) Mêng ile Chieh-tu t'uan-lien-shih[83] 節度團練使 olan bir memur, güneye gelen Uygurlar ile uğraşmaları ve bunun neticesini bir raporla İmparatora sunmaları da emredildiler.

b) HTS,142B:13a

Bunun üzerine, İmparator, Chi-shih-chung rütbeli Liu Mêng'i sınır bölgelerinin müfettişliğine getirdi. Saraydaki memurlar da şöyle düşündüler:

"- Ho-lung[84] 河隴 bölgelerinde dört chên 鎮 ile on sekiz chou, çoktan beri Jung 戎 ve Tih 狄 gibi barbarlarının eline düştü. Şimdi ne iyi ki, Uygurlar düşmanları tarafından mağlup edildikle rinden zayıfladılar. Tibet'liler de ülkelerinde karışıklık çıktığı için birbirlerini yemekle meşguller. Onların bu zayıf durumlarından faydalanarak (hemen) harekete geçelim."

3) Eylûl ayı olayları

a) TCTC,248:2456b

844 senesinin eylûl ayında Li Tê-yü, İmparatora şöyle dedi:

"- Yu-chou tsou-shih-kuan[85] 幽州奏事官 memuru tarafından sunulan rapora göre, Uygurların hükümdarı ile halkı arasında bir anlaşmamazlık meydana gelmiştir. Kagan, bütün kabilelerinin Anhsi bölgesine göçmelerini istemişti. Fakat, onun halkı Kagana demiş ki:

"- Bizim akrabalarımızın hepsi Çin'de kalıyorlar. Biz de en iyisi Çin'e tabi olmak için oraya gideceğiz."

Öte yandan Uygurlar, Shih-wei kabileleri ile de iyi münasebetlerini karşılıklı olarak kaybettiler. Bu duruma göre, Uygurlar ya çok yakın bir zamanda bize teslim olmak için gelecekler ; veyahut da kendi kendilerini katledeceklerdir. Şimdi, bu durumu iyi bilen, bir Chung-shih 中使 olan elçi (Chang) Chung-wu'ya göndermenizi diliyorum. Bu elçi de Chung-wu'ya desin ki:

"- Chên(-chou) ve Wei(-chou) bölgelerinin orduları, Chao-i 昭義 olayını bastırdılar. Yalnızca Uygurlar henüz mağlup olmadılar. Şimdi, sen yine Çin'in kuzeyinde bulunan barbarların asayişini temin eden bir memursun. En iyisi, şimdiden hemen başarılar elde etmek için düşünüp çalışmalısın."

845 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Temmuz ayı olayları

a) TFYK,994:10b

845 senesinin temmuz ayında İmparator, Shan-yü tu-hu 單于都護 isminin An-pei chih-tu-hu 安北置都護 olarak yeniden değiştirilmesini emretti. Bu olayın başlangıcında başbakan (Li Tê-yü) İmparatora şöyle dedi:

"- Sınırlarımızın kuzeyinde bulunan barbar kabilelerin hepsi Chên-wu bölgesinin esasen (Hunların hükümdarı) Shan-yü'nün eski memleketi olduğunu sanmışlardır. Biz de onların dikkatlerini daha fazla çekmemek için (Shan-yü) ismini bır daha kullanmamalıyız.

"Bendeniz ve benim gibiler, memleketimizin tarihini dikkatle okuduk ve öğrendik ki, Wu-tê 武德 saltanat devresinin 4. senesinde (M.s.621), T'u-chüeh (yani Göktürkler) bastırıldıktan sonra Chên-wu'da bir Yün-chou tu-tu(tudun) 雲州都督 idaresi kurulmuştu. Ertesi sene da Shan-yü ta-tu-tu(tudun) olarak onu yeniden adlandırmışlardı. Shêng-li 聖曆 saltanat devresinin ilk senesinde (M.s.698), yeniden adını An-pei tu-hu olarak değiştirmişlerdi. K'ai-yüan 開成 saltanat devresinin 8. senesinde (720), tekrar onu Shan-yü tu-hu olarak isimlendirmişler. An-pei tu-hu ise, zaten T'ien-tê'de kurulmuş. Chên-kuan saltanat devresinin 20. senesinden (646) sonra, bu idare tekrar Kan-chou bölgesine taşınmış. Bu taşınma birkaç defa tekrar edilmiş. (Bundan dolayı), şimdiki Shan yü tu-hu'yu An-pei chih-tu-hu olarak yeniden adlandırabiliriz.Böylece, barbar kabilelerin dikkatlerini çekmiyeceğiz..."

847 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Şubat ayı olayları

a) TCTC,248:2460a

847 senesinin şubat ayında İmparator, Lu-lung chieh-tu-shih'si Chang Chung-wu'nun bir kaç defa Uygurları mağlup etmesi için , ayrıca kendisine T'ung-p'ing chang-shih 同平章事 ünvanını verdi..

Notlar

[1]T'ien-tê-chün tu-fang-yü fu-shih 天德軍都防禦副使: T'ien-tê ordusunun muhafız komutanlığının yardımcısıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.673.

[2]Chê-hsi 浙西, bugünkü Chê-chiang eyaletindeki batı bölgesidir. T'ang sülâlesi orada bir idare teşkilâtı kurdu.

[3]Hsüan-chou 宣州, bugünkü An-hui eyâletindeki Hsüan-ch'êng 宣城 şehridir.

[4]T'uan-lien fu-shih 團練副使, bir bölgenin muhafız komutanlığında disiplin işlerine bakan bir memur yardımcısının ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.673.

[5]Pai-chou 白州, bugünkü Kuang-hsi eyâletindeki Po-pai 博白 bölgesidir.

[6]Ana kaynaklara göre, 842 senesinin ocak ayında Chang Chung-wu, Lu-lung chieh-tu-shih'liğine getirilmiştir. CTS'da yanlış olarak Yu-chou chieh-tu-shih'liğinde görevli olduğu yazılmıştır.

[7]Bk. not 6.

[8]Krşl. Pa-t'ou-fêng 杷頭烽, bk. TCTC,246:2438a; Ch'i-lai-fêng 杞賴峰, bk. CTS,18A:9b.

[9]Ying-mên 鷹門, bir dağın adıdır. Shan-hsi eyâletindeki Tai-hsien 代縣 şehrinin kuzey-batısında bulunur. Eskiden beri çok mühim bir stratejik geçit idi.

[10]Tso-wu-wei chiang-chün t'ung-chêng 左武衛將軍同正: Sol taraftaki muhafız birliğine ait generalliğin ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.507.

[11]Shao-shih 少師, eskiden İmparatora yardım eden yüksek bir memuriyetti. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.571.

[12]Niu Sêng-ju 牛僧孺, Li Tê-yü ve babasının rakibidir.

[13]Ana kaynaklara göre, 842 senesinin ağustos ayında Uygurlar, Tung-ching 東涇 şehrinin kuzey bölgelerini yağma etmişlerdi. TFYK'de bu olayın yanlış olarak ekim ayında olduğu yazılmıştır.

[14]Ping-chou 并州, T'ang sülâlesi zamanındaki Ping-chou bölgesi, bugünkü Shan-hsi eyâletindeki eski T'ai-yüan-fu 太原府'nun toprağındadır.

[15]Hsiao-shan 崤山, bugünkü Ho-nan eyâletindeki Lo-ning 洛寧 şehrinin kuzeyindedir.

[16]Hsiang-yang 襄陽, bugünkü Hu-pei 湖北 eyâletindeki Hsiang-yang şehridir.

[17]Krşl. TFYK ve CTS'da Hsü 許, Ts ai 蔡, Pien 汴, Hua 滑 gibi altı bölgenin ordularının seferber edildiği yazılmıştır.

[18]Ana kaynaklara göre, Uygurlar Ho-ku-ssu(yani Kırgız)紇扢斯 taraf-ından mağlup edilmişlerdir. TCTC'de Ho-ku-ssu yerine yanlış o-

larak Ho-oh'ih(?)-asu 紇乞吃(?)斯 kaydedilmiştir.

[19]Bk. not 18.

[20]Ho-shuo 河朔, Sarı nehrin kuzey bölgesi demektir.

[21]Krşl. Pa-t'ou-fêng 杷頭烽, bk. TCTC,246:2438a; Pa-t'ou-fêng 把頭峰, bk.TFYK,987:7b; 994:2b; 994:3b.

[22]Yu-wang 幽王, Yu-chou bölgesinin idarecisi demektir.

[23]Krşl. Tung-ching 東涇, bk.TFYK,994:4b.

[24]Ana kaynaklara göre Uygurlar, 842 senesinin ağustos ayında Ta t'ung-ch'uan'a taarruz etmişlerdir. HTS'da bu olayın yanlış olarak temmuz ayında olduğu aksettirilmiştir.

[25]Tai-pei 代北 bölgesinin yerine yanlış olarak Fa-pei 伐北 yazılmış olması muhtemeldir.

[26]Ana kaynaklara göre, Chang Hsien-chieh 張獻節 Yün-chou ts'i-shih'si olmuştur. Fakat HTS'da Ying Pi 嬰碧 olarak yazılmıştır.

[27]Hui-hu nan-mien chao-t'ao-shih 廻鶻南面招討使, güney bölgesindeki Uygurların inzibat memurluğu demektir.

[28]Hui-hu tung-mien chao-t'ao-shih 廻鶻東面招討使, doğu bölgesindeki Uygurların inzibat memurluğu demektir.

[29]Krşl. T'u-yü-hun 吐谷渾, T'ui-hun 退渾.

[30]Ana kaynaklardaki Chên-wu bölgesi, TFYK'de T'ien-tê bölgesi olarak yazılmıştır.

[31]Shên-chiang 神將, kudretli general anlamına gelen bir ünvandır.

[32]Ana kaynaklara göre Chang Chung-wu, güney bölgesindeki Uygurların inzibat memurluğuna getirilmiştir. TFYK'de yanlış olarak Tung - nan-mien, yani güney-doğu bölgesindeki Uygurların inzibat memurluğuna getirildiği aksettirilmiştir.

[33]Miao 苗, bir kabilenin adıdır. Güney Çin'deki eyâletlerde bulunur.

[34]Krşl. Hu-han-yeh shan-yü.

[35]Ana kaynaklara göre Uygurların Mo-nan'a, yani çölün güneyine geri dönmeleri istendiği yazılmıştır. TFYK'de bu bölge yanlış olarak Han-nan 漢南, yani güney Çin şeklinde yazılmıştır.

[36]Ma-i 馬邑, bugünkü Shan-hsi eyâletindeki Shuo-hsien 朔縣 şehrinin kuzey-batısında bulunur.

[37]Bk. Kuang-lu-ch'ing, not.

[38]Ch'ang-shih 長史, bir bölge memurlarının şefidir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.509,522,668.

[39]Yün 狁, Çinliler tarafından Hunlara verilen isimlerden birisidir.

[40]Yedi defa yakalama, Çin tarihindeki olaylardan birisidir.Çin' in Shu-han 蜀漢 (M.s.221-263) sülâlesi zamanında güney tarafındaki ka

bilelerin reisi Mêng Huo 孟獲 sık sık Çin sınırına taarruz etti.Çin başbakanı Chu Ko-liang 諸葛亮 bizzat orduyu idare ederek onu yedi defa yakaladı ve yedi defa serbest bıraktı. Ondan sonra, bu kabilelerin reisi Çin'e taarruz etmekten vazgeçti.

[41] Hsia-kuan 夏官, T'ang sülâlesi zamanında yaz dönemi işlerine bakan bir memurun ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.108,213.

[42] Chien-chiao ping-pu shang-shu 簡較兵部尚書, bugünkü savunma bakanı karşıtı bir memuriyettir. Ayrıca bk.Rotours,Traité des fonctionnaires.., s.3,32,96-113.

[43] Hsiang-ying ping-ma-shih 行營兵馬使, ordunun asker ve at işlerine bakan bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.646,716,822.

[44] Chien-shih 監使, kontrol memuru anlamına gelen bir memuriyettir.

[45] Chou-shih-kuan 奏事官, bulunduğu bölgenin haberlerini Saraya bildiren bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.25,277.

[46] Ho-chung 河中, bugünkü Shan-hsi eyâletindeki Yung-chi şehridir. Sarı Nehir ile Fên-ho 汾河 nehri arasında bulunur.

[47] Hsien-yüan chih-t'ai 軒轅之臺: Yazılmış eski hikâyelere göre, Çin'in batısında kutsal Hsien-yüan-t'ai vardır. Bunun için avcılar batıya doğru ok atamazlar.

[48] Tu-chih ping-ma-shih 都知兵馬使, savunma işleri ile ilgilenen bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.646,822.

[49] T'o-pa 拓拔, bir kabilenin adı olup "Tuba" veya "Tupa" demektir. Çin'in Pei-wei 北魏(M.s.386-534) sülâlesini teşkil etti.Ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.45,219; F.W.K.Müller, Mahrnamag, s.32; L.Ligeti, Mots de civilisation de Haute Asie, Acta Or., 1-1, 1950, s.174,175; Hamilton, Les Ouïghours.., s.1.

[50] Fêng-chou tu-fang-yü-shih 豐州都防禦使, Fêng-chou bölgesinin savunma işleri ile meşgul olan memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.666.

[51] Ana kaynaklara göre, Shih Hsiung önce Lin-chou ts'i-shih'si olmuştur. Sonra da Fêng-chou tu-fang-yü-shih'liğine getirilmiştir. Fakat CTS'da yanlış olarak Shih Hsiung'un Fêng-chou ts'i-shih'si olduğu kaydedilmiştir.

[52] Bk. not 36.

[53] Tung-tu 東都 : T'ang sülâlesi zamanında Doğu ve Batı başkentleri vardı. Tung-tu, Doğu başkenti olan Lo-yang 洛陽 şehri demektir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.680.

[54] Bk. Yü-shih te-fu not.

[55] Ching-ch'ao-fu 京兆府, Eskiden Çin başkentini idare eden bir memurluk idi. Bugünkü başkent belediyesi gibi. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.302.

56Sê-jên 色人, renkli insanlar, yani yabancılar demektir.

57Chung-shu mên-hsia 中書門下, Çin İmparatorunun baş kâtibi olup devlet işleri ile ilgili memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.7.

58Ana kaynaklara göre, Uygurların başbakanı Ch'ih-hsin (ve Bugu) 842 senesinin mart ayında Ormudz Tegin tarafından öldürülmüşlerdir. TFYK'de ise, 843 senesinin şubat ayında da zamanın başbakanı olarak yine Ch'ih-hsin gösterilmektedir ki bunun yanlış olması kuvvetle muhtemeldir.

59Yü-yang 漁陽, bugünkü Pekin şehrinin doğusundaki bölgedir.

60Ts'ung-shih 從事, bir bölgenin idarecisinin yardımcısıdır.

.'ang-chü 康居, Batı Türkistanın eski adıdır.

62An-ting ta-chang-kung-chu 安定大長公主, yatıştıran ve sağlamlaştıran büyük Konçuy anlamındadır.

63Hsüan-chêng-tien 宣政殿, emir bildiren Saray demektir.

64Yai-chou 崖州, bugünkü Kuang-tung eyâletindeki Ch'iung-shan şehrinin güney-doğusundaki bölgedir.

65Tu-fang-yü pên-kuang ya-lo-shih 都防禦本管押落使, savunma işlerini idare eden ve bir bölgeyi kontrol altında tutan memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.714.

56Chien-chiao shang-shu tso-p'u-shê 檢校尚書左僕射:T'ang sülâlesinin başlangıcında (M.s.618), başvezirin ünvanı Shang-shu-ling 尚書令 idi. İmparator T'ai-tsung (627-649) tahta çıkmadan önce bu vazifede görevlendirilmişti. Bu sebeple ondan sonra bu ünvanı hiç kimse taşımağa cesaret edemedi ve ünvan ortadan kaldırıldı. Yerine Shang-shu tso(sol)左 -p'u-shê ve yu(sağ)右 -p'u-shê ünvanları kondu. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.4,27,32.

67Bk. not 66.

68Ana kaynaklara göre, T'ai-ho Konçuy 843 senesinin şubat ayında Çin'e dönmüştür. CTS'da yanlış olarak bu olayın mart ayında olduğu intikal etmektedir.

69Chê-chou 澤州, bugünkü Shan-hsi eyâletindeki Chin-chêng 晉城 şehridir.

70Lu-chou 潞州, bugünkü Shan-hsi eyâletindeki Ch'ang-chih 長治 şehridir.

71Hsing-pu shih-lang 刑部侍郎, ceza işlerine bakan bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s. 32,71, 113-123.

72Kuei-fang 鬼方, bugünkü Kuei-chou 貴州 eyâletidir.

73Huai-hsi 淮西, Huai-shui 淮水 nehrinin batısındaki bölgedir

74Ts'ang-hai 滄海, bugünkü Güney Kore toprağı denilmiştir.

75Ching-nan 荊南, bugünkü Chiang-su eyâletindeki I-hsing 宜興 şehridir. Ching-hsi 荊溪 adlı bir nehrin güneyinde bulunur.

[76]Hêng-shui-cha 橫水柵, bir geçidin ismidir. Chiang-hsi eyâletindeki Ts'ung-i 崇義 şehrinin doğusunda bulunur. Bu geçidin güneyinde ise çok dağ vardır.

[77]Yü-shê 榆社, bugünkü Shan-hsi eyâletindeki Chi-ning 冀寧 de bulunan bir yerdir.

[78]Hsing-chien-chün 行監軍, ordu müfettişi olan bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.360.

[79]Chôn-chou 鎭州, bugünkü Ho-pei eyâletindeki Chêng-ting 正定 şehrinin yakınında bulunan bir yerdir.

[80]Wei-chou 魏州, bugünkü Ho-pei eyâletindeki Tá-ming 大名 dedir.

[81]Ho-huang 河湟, Sarı Nehir ile Huang-shui 湟水 nehri demektir. Huang-shui nehri Ch'ing-hai eyâletinin kuzey-doğusundaki dağlardan güney-doğuya akarak Kan-su eyâletindeki Sarı Nehir ile birleşir.

[82]Chi-shih-chung 給事中, bir memur ünvanıdır. T'ang sülâlesi zamanında Sarayda doğru olmayan fermanlar üzerinde tenkitte bulunan bir memuriyettir.

[83]Chieh-tu t'uan-lien-shih 節度團練使, bir bölgenin chieh tu-shih'si yardımcısı olup askerlere eğitim yaptıran memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.656,717.

[84]Ho-lung 河隴, Sarı Nehir ile Lung-shan 隴山 dağı arasındaki bölgedir. Krşl. Ho-huang.

[85]Bk. not 45.

7) Kırgızların Uygurlara karşı gelmeleri

842 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ekim ayı olayları

a) TCTC,246:2439b

Kışın ekim ayında Kırgızlar, ordu generallerinden T'a-pu Ho-tsu 踏布合祖 v.s.yi (Çin'in) T'ien-tê ordusuna gönderdiler ve dediler ki:

"- Daha önce, (T'ai-ho) Konçuy'u büyük T'ang devletinize teslim etmek için (Tarkan) Tu-lü shih-ho 都呂施合 v.s.yi göndermiştik. Fakat, şimdiye kadar onlardan hiç bir haber gelmedi. Onlar Sarayınıza kadar varabildiler mi? Yoksa, kötü adamlar tarafından yakalandılar mı? Bunun hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. Şimdi biz orduларımızı göndererek onları aramağa çalışıyoruz. İster göğe çıkmış olsunlar, isterse yerin dibine girmiş olsunlar, biz onları muhakkak arayıp bulacağız.

"Bundan başka, biz Ho-lo-ch'uan[1] 合羅川 nehrine göçüp Uygurların eski memleketlerinde oturacağız. Ayrıca, onların hâkimiyetleri altına giren An-hsi 安西 , Pei-t'ing (Beşbalık) 北庭, Tatar 達靼 v.s. gibi beş kabilenin yerlerini elde edeceğiz."

843 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Şubat ayı olayları

a) HCİPC,2:7b

... Başlangıçta, Jên-shêng wen-wu chih-shên ta-hsiao huang-ti[2] (yani İmparator Wu-tsung) 仁聖文武至神大孝皇帝 tahta çıktıktan sonra 4. senesinde (M.s.843)[3], gök alâmeti çok parlak ve adalet yolu da çok aydın idi. Dünyada beş asıl elemanın[4] hepsi iyice kullanıldı ve altı dizgin de hafifce sürüldü[5]. Valiler, hükümdarın emirlerini halka iyi göstererek Tanrı gibi İmparatorun itibarı

nı daha da artırdılar. Kuzey kırlarında orduya seferler yaptırarak şan ve şevketiyle iftihar ettiler. Bu sebeple gök bulutsuz olarak açıktı ve güneş ortalığı ışığa boğuyordu. Tarlalarda böcek ve tırtıl yoktu ve bu sebepten mükemmel hasat yapıldı.

Memleket içinde (idareden halk) hoşnut olduğundan bütün yaban cı memleketlerden (elçiler) Çin Sarayına geldiler. Bunlardan Kırgızların reisi, elçi Chu-wu ho-su[6] 注吾合素 v.s.yi bir mektup ve iki meşhur at ile birlikte Çin'e gönderdi. Onlar büyük çölü geçe - rek hediye getirmekle (bize) bağlılıklarını ispat etmişlerdi. O kadar çok gelip gittiler ki, çölü adeta aşındırdılar. (İmparatorun) gösterdiği büyük şefkattan memnun kalmamış olsalardı, bu mükemmel başarı nasıl elde edilebilirdi? Bununla, İmparator sandı ki, öndeki İmparator bayrağını taşıyan at en meşhur ve değerlidir, yalnızca davul taşıyan bir arabaya çalıştırılan at ise o kadar kıymetli değildir. Bu sebeple İmparator (Kırgız) elçisine (bilhassa değer vererek) kendisi ile İç Sarayda görüşmeyi kabul etti. Ona çok güzel yemek ikram etti ve yazılı eserler hediye olarak verdi.

Şimdi, ölmüş başvezirlerden sayın Wei Ku-tan 魏貢舣'ın yazdığından anlaşılıyor ki, eskiden ve bugün Kırgız demek esasen Chien-k'un 堅昆 demektir. Chên-kuan 貞觀 saltanat devresinin 21. senesinde (M.s.647), onların reisi bizzat Sarayımıza geldi. İmparator da ona generallik mühürü verdi. Ayrıca Chien-k'un tu-tu(tudun) ünvanını da hediye etti. Ondan sonra ta T'ien-pao 天寶 saltanat devresinin sonuna (M.s.755) kadar durmadan Çin'e hediye göndererler. Daha sonra, Çin'de sık sık karışıklık çıktı. Uygurlar da (Kırgızları) Çin'den ayırdılar. Bu sebeple Kırgızlar, (Uygurların) zalim ve anud olmalarına çok kızdılar. Onların kuraklıktan ıstırap çektikleri zamanı fırsat bilerek Kaganlık otağına baskın yaptılar ve çadır v.s. (ne bulduklarsa hepsini) yaktılar. O kadar ki binlerce mil genişliğindeki saha ıssız bir çöl haline geldi. Artık oralarda insandan eser kalmadı. O anda, Kırgızlar kat kat yeraltından çıkabilip beyaz güneşi tekrar görebildiler. Sisleri aralıyarak mavi göğe tekrar bakabildiler.

Sonra da (Çin'e) tabi olmayı dilediler. İmparator T'ai-tsung 太宗 bu istek üzerine memurlara sordu:

"- Güneyden ve batıdan olmak üzere niçin bize (ayrı ayrı) böl

gelerden geliyorlar?"

Başbakan Fang Hsüan-ling 房玄齡 şöyle cevap verdi:

"- Onların ayrı ayrı bölgelerden Sarayımıza gelmelerinin sebebi, Çin'in uzun zaman bayındır olması ve İmparatorumuzun şefkatından uzaklarda bulunanların bile faydalanmasıdır."

(İmparator) T'ai-tsung tekrar sordu:

"- Eğer Çin sulh ve sükûn içinde olmazsa, onlar da hangi sebeple Çin'e gelirler? Bunu düşündükçe bu mesele benim de dikkatımı çekiyor. Niçin? Çünkü eskiden Ch'in Shih-huang 秦始皇(M.ö. 221-210) altı memleketi buyruğu altına aldığı gibi, Han Wu-ti 漢武帝(M.ö.140-87) de Jung 戎 ve Tih 狄 gibi kabileleri kontrol altına almıştı. Şimdiki durum da dört bir tarafta bulunan çeşitli kabileler, ne kadar uzakta olurlarsa olsunlar, yine de onları etkiliyoruz. Başarılarımız Ch'in ve Han hanedanlarındaki ile mukayese edilirse, arada fazla bir fark bulunmadığı anlaşılır.

"Bu durumu bizden sonra gelecek nesillerimizin de devam ettirmelerini isteriz. Fakat, Ch'in ve Han her iki hanedanın İmparatorlarının akibetlerini düşündükçe, kendi kendime ben de dikkatsiz olmamalıyım, derim."

Ben de kendi kendime şöyle düşünür ve derim ki:

"- Eskiden T'ai-tsung'un dikkatli olması, bizim T'ang hanedanımızın yüzlerce nesil zenginliğine sebeb olmuştur. Bu kutsal atamızın düşüncesinin çok derin olduğunu söyliyebiliriz. Bu da T'ai-tsung'un ebedî olarak şöhretini muhafaza etmesine ve Tanrının dileğiyle ünlü bir İmparator olabilmesine yol açmıştır. Ayrıca, bu da haşmetlûmuzun hükümdarlık mirasını alarak yeniden yükselme devrini açan bir İmparator olmasına sebeb olmuştur. Şimdi, niçin fakir ve şefillere yardım etmiyoruz?...."

b) TFYK,994:1b

843 senesinin şubat ayında Chao Fan 趙蕃, İmparatora bir rapor sundu ve dedi ki:

"- Kırgızlar, An-hsi ile Pei-t'ing(Beşbalık) Tu-hu-fu 都護府'larına taarruz ettiler. En iyisi orduyu ileri yürüyüşe geçirerek onlara yardım etmemiz olur."

Li Tê-yü şöyle dedi:

"- Coğrafya bakımından An-hsi, başkentimize 7,100 mil mesafe

de bulunur. Beşbalık ise, başkentimize 5,200 mil mesafededir. Sulh zamanında batıya gitmek için Ho-hsi bölgelerinin Lung-yu[7]隴右 adlı yerinden itibaren Yü-mên-kuan[8] 玉門關 geçidinden çıkıncaya kadar -ki bütün buraları memleketimizin chou州 ve hsien縣 yerleridir - oraların her yerinde takviye ordusu konulurdu. Bilhassa An-hsi ile Beşbalık bölgelerinin mühim orduları yakında bulunduğu için daha kolayca seferber edilebilir. Çünkü Chien-nan劍難 şehrinden itibaren bütün Ho-lung河隴 bölgeleri Tibet'lilerden zaptedilmiştir. Eğer An-hsi ve Beşbalık bölgelerine gitmek istersek, mutlaka Uygurlardan geçmemiz gerekir. Fakat şimdi Uygurlar düşmanları tarafından yıkılıp mahvoldular. Onlar gerçekten Kırgızların kontrolu altında mıdırlar; yoksa tabi değiller midir? Henüz öğrenmedik.

Her ne hal ise, eğer onları düşmanlarından kurtarabilirsek, oralarda bir Tu-hu idaresini yeniden kurmamız gerekir. Oraları da Çinli askerler ile muhafaza etmeliyiz ve her yerdeki askerin sayısı 10,000 kişiden aşağı olmamalıdır. Bu askeri nereden toplayabileceğiz? Onlara verilen yiyecekleri de hangi yoldan gönderebileceğiz? Halen T'ien-tê ile Chên-wu bölgeleri, başkentimize pek yakındır ve askerî kuvvet yine de yetmediği için üzülüyoruz. Bir hadise çıkmadığı zaman bile üç sene müddet ile erzak zorlukla bulunabildi ve hükümetimiz de onlara yardım olarak hiç bir şey yapamadı. Bu,7,000 mil uzaklığında bulunan An-hsi'yi uzun müddet nasıl koruyabiliriz?

Bendeniz zannederim ki, oraları elde edersek bile fazla bir istifademiz olamaz. Eskiden Han Hsüan-ti 漢宣帝 (M.ö.73-49) saltanat devresinde Wei Hsiang 魏相 da Ch'ê-shih 車師 'in toprağının (Çin ülkesinden) bırakılmasını İmparatordan dilemişti. Han Yüan-ti 漢元帝 (M.ö.48-33) saltanat devresinde (memuru) Ku Chüan 貢捐 ise Chu-yai[9] 珠崖 memleketini (Çin İmparatorluğuna almaktan) vazgeçmeyi dilemişti. Ayrıca nazır Ti Jên-chieh 狄仁傑 de Szu-chên[10] 四鎮 bölgelerinin bırakılmasını ve oralarda Hu-sê-lo 斛瑟羅 'nun Kagan olarak tahta çıkarılmasını dilemişti. Bundan başka kendisi de An-tung[11] 安東 bölgesinin bırakılmasını ve orada Kao-shih 高氏 'in tahta getirilmesini de arzu etmişti. Ondan sonra memleketin dışından hırsla toprak istememiş, yurt içinde fakir kalmak ve böylece halkın takatini tüketmek istememişti. Yukarıda adlarını geçen üç memur, toprağa sahip oldukları zamanda bile o toprağı bırakarak

Çin'i daha zenginleştirmek istemişlerdi. Bize gelince, 10,000 mil uzaklığındaki topraktan nasıl faydalanabiliriz?

Bendeniz öyle üzülüyorum ki, barbarlar daima kurnazca planlar yaparak memleketimizin kuvvetinin onlara yetişemediğini bilip, geçici bir zaman için yalancıktan bizim hâkimiyetimizi kabul edeceklerdir. Bu suretle Çin'den altın, kumaş gibi hediyeler istiyecek - lerdir. Siz hiç bir zaman onların tuzaklarına düşmeyiniz. Yoksa , pek çok masrafla lüzumsuz bir iş yapmış olacağız. Belki de Uygur - lar yok olacak, fakat bu sefer başka bir düşman meydana çıkabilecektir. Bu bakımdan, ordumuzu sevketmek yerinde bir tedbir olmıyacaktır."

Bunun üzerine İmparator orduyu harekete geçirmekten vazgeçti.

c) TCTC,247:244la

Şubat ayında Kırgızlar, Çin İmparatoruna iki meşhur at hediye etmek için Chu-wu ho-so[12] 注吾合索 adlı bir elçi gönderdiler. İmparator da T'ai-p'u-ch'ing[13] 太僕卿 ünvanlı Chao Fan 趙蕃'ın ona şarap gibi şeylerle iyi ikramda bulunmasını emretti.

Ondan sonra İmparator,(yabancı elçilerin resmî ziyaretlerinin) kabul merasiminde,(Kırgız elçisinin) Po-hai[14] 勃海 memleketinin elçisinden daha iyi bir yerde durmasını istedi. Ayrıca İmparator da, Chao Fan'a,Kırgızların isteklerine yanaşarak An-hsi ile Beşbalık gibi bölgelerin yerlerini onlar için almasını emretmek istiyordu . Fakat Li Tê-yü gibi memurlar İmparatora şöyle dediler:

"- An-hsi ile başkentimiz arasında 7,000 millik bir mesafe[15] vardır. Beşbalık ise bizden 5,000 mil[16] uzaklıktadır. Eğer onları alırsak, muhakkak olarak oralarda yeniden birer Tu-hu idaresini kurmamız ve oraları korumak için 10,000 kadar Çinli askeri göndermemiz lâzımdır. Fakat, bu askerler nereden bulunacaklar? Bunu bilmiyoruz. Ayrıca, (eğer askerler bulunabilse bile) onlara yiyecekleri hangi yoldan gönderebileceğiz? Böylece, artık lüzumsuz bir şöhret kazanmak için pek çok masraf yapacağız. Bu, pek iyi bir yol değildir."

İmparator bu teklifi kabul ederek kendi isteğinden vazgeçti.

Kırgızlar. İmparatordan kendilerini tanımak için resmi bir emirnâme göndermesini dilediler. Bunun üzerine Li Tê-yü, İmparatora şöyle dedi:

"- En iyisi, Kırgızlarla iyi bir dostluk kuralım. Kendi elçilerini öldüren suçluları aramak ve ayrıca Hei-ch'ê-tzu kabilesini cezalandırmak için, kendi kendilerine ordularını idare ederek bu işi yapsınlar."

Fakat, İmparator öyle zennediyordu ki, belki Kırgızlar Çinden onların Kaganlığını tanıyan bir emirnâme aldıktan sonra, Çin'e karşı memurluk hizmetlerini göstermiyecek ve belki de Uygurların eskiden yaptıkları gibi her sene Çin'den para v.s. gibi hediyeler istiyecek, ayrıca karşılığında Çin'e atlarını satmak istiyeceklerdir. Bu sebeple İmparator karar veremedi. Li Tê-yü bunun üzerine dedi ki:

"- Kırgızlar çoktan kendi kendilerine Kagan ünvanını vermiş - lerdir. Şimdi, onların kendi kudretlerini bizim için kullanmak istiyoruz. Onlara bir Kaganlık emirnâmesi vermemek için cimriliğe lüzum yoktur. Çünkü Uygurlar, eskiden An ve Shih[17] 安史 'in Çin'e karşı isyanlarını bastırmak için çok başarı gösterdiler. Bunun için Uygurlara her sene 20,000 parça ince ipekli kumaş hediye olarak verdik. Ayrıca onlarla da ticaret yaptık. Buna mukabil, Kırgızlar Çin devleti için hiç bir başarı göstermediler. Bizden para v. s. gibi hediyeleri istemeğe, nasıl cesaret edebilecekler? Eğer Kırgızların bize karşı tabilik hizmetini göstermemelerinden üzülüyorsanız, onlarla bir anlaşma yapabiliriz. Muhakkak olarak onlar da Uygurlar gibi bize karşı tabilik hizmetini yaptıktan sonra, onlara Kaganlığını tanıyan bir emirnâme verebileceğiz. Bundan başka, bizimle samimî olabilmek için bizim gibi aynı soyadımızı da kullan - sınlar. Bize karşı oğlumuz ve torunumuz gibi saygılı olsunlar."

İmparator bunu kabul etti.

d) CTS,18A:13b

Kırgızlardan gönderilen elçi Chu-wu ho-so, hediye olarak iki meşhur atı (Çin) Sarayına kadar getirerek dedi ki:

"- Bizim Kaganımız, Uygurları mağlubiyete uğrattı ve T'ai-ho Konçuy'u elde etti. Ondan sonra Konçuy'u Çin'e teslim etmek için , birkaç kişi ile birlikte gönderdi. Fakat, Uygurların kurtulan halkı tarafından yollarda onun kaçırılması ihtimalini düşünerek çok üzüldü."

Bunun üzerine İmparator, Chung-shih rütbeli bir elçi göndere-

rek (Kırgız elçisi) Chu-wu ho-so'yu T'ai-yüan şehrine kadar yollamasını ve orada (T'ai-ho) Konçuy'u karşılamasını emretti. Bu sırada Uygurların Üge Kagan'ı (Liu Mien tarafından yapılan âni bir hücumda) bir ok ile yaralandı ve Hei-ch'ê-tzu kabilelerine sığınmak için kaçtı. İmparator da Kırgızların ordularını çıkararak ona taarruz etmelerini emretti.

e) HTS,142B:12b

Huei-ch'ang saltanat devresinin (M.s.841-846) ortasında, A-jê evvelce gönderdiği elçilerin (yolda) öldürülmeleri sebebiyle, Çin Sarayına ulaşamadıklarını düşünerek tekrar maiyetinden Chu-wu ho-su'yu bir mektupla beraber (Çin'e) gönderdi. Chu-wu kelimesi barbarların soyadı idi."Ho",cesur; "Su", sol demektir. Bütün olarak çok cesur ve sol tarafından çok ok atabilen bir adam demektir.

Bu elçi üç sene sonra Çin başkentine varabildi. İmparator Wu-tsung 武宗 (M.s.841-846), onun geldiğini duyunca çok sevindi, ve Po-hai elçileri arasında ziyaretini kabul etti. İmparator da uzaklardan gelip tabilik vazifesini iyi yapabildiği için, buna karşılık olarak, T'ai-p'u-ch'ing rütbeli Chao Fan'a bir fermanla memleketine gidip (Kırgız reisi A-jê'yi) himaye etmesini emretti.

Bundan başka İmparator, başbakanının Hung-lu-ssu adlı mabette elçiyi kabul etmesini ve (Kırgız) memleketinin coğrafyası ile adetleri hakkında kendisinden bilgi almasını emretti. Bunun üzerine başbakan Li Tê-yü şöyle dedi:

"- Chên-kuan 貞觀 saltanat devresinde (M.s.627-649), uzak - larda bulunan memleketlerin elçilerinin hepsi Çin'e gelmişlerdi. Bu sırada Chung-shu shih-lang[18] 中書侍郎 rütbesini taşıyan Yen Shih-ku 顏師古, İmparatora şöyle bir teklifte bulunmuştu:

"- Biz de Chou 周 (M.ö.1122-255) sülâlesinin tarihçi memurunun yaptığı gibi dört taraftan gelen elçilerin Çin İmparatorunu ziyaret edip hediye sunduklarına dair olayları toplayarak, "Kral toplantısı" adlı bir yazı meydana getirelim."

"Şimdi, Kırgızlar da Çin'e gelip münasebet kurdular. (Bu itibarla) biz de "Kral toplantısı"nı yazarak gelecek nesillerimize göstermemiz en iyi bir hareket olur."

Bunun üzerine İmparator, Hung-lu-ssu mabedinde yapılan mera

sim ile resim yerine bir nakış işlemeyi emretti. Ayrıca A-jê'nin Çin'e tabilik ile ilgili temasının.yazılmasını da emretti.

2) Mart ayı olayları

a) HCİPC,6:1a

Ho-ku-ssu(Kırgız) Kaganına gönderilen ferman
Direktif: İmparator Wu-tsung tarafından
Yazan: Başbakan Li Tê-yü

Şimdi ilkbahar mevsimindeyiz. Sizin sağlık ve esenlik içinde olmanızı dilerim.

Ben, bütün memleketleri idare ediyorum ve bütün varlığı iyi yaşatmağa çalışıyorum. Memleketimizi huzur ve sükûna kavuşturmak için gayret sarfediyorum. Generallerinizden T'a-pu ho-tsu 踏布合祖 v.s. bize geldiler. Onların sundukları mektubunuzdan öğrendim ki., siz Kagan,kuzey kutbuna (yakın) bir memlekette doğmuş ve soğuk çiğle kaplı kırlarda yaşamışsınız. Aklınız ve düşünceniz çok sağlam, mahir ve cesur. Kabiliyet ve ihtirasınız da çok ciddî ve kuvvetli. Kudretiniz bütün yabancı kabilelerini korkutmuş, şöhretiniz ta Hsiang-wei[19] 象魏'ye kadar gelmiştir. Büyük başarınızdan bahsedilirken, ben de heyecan duydum.

Bizim İmparatorlarımızdan T'ai-tsung (M.s.627-649)'un kutlu vasiyetine her İmparator uymakla mükelleftir.Onun üstün kabiliyeti ile de kimse boy ölçüşememiştir. Onun devresinde içte, Çin dahil bütün memleketleri sulh ve sükûna kavuşturduğu gibi.dışta da, bütün kabileleri buyruğu altına aldı. Chên-kuan saltanat devresinin 4. senesinde (M.s.630), kuzey-batı bölgelerinde bulunan yabancı kabilelerin şefi (Çin) Sarayına geldi ve İmparatorun önünde alnını yere kadar eğerek kendisine şerefli bir ünvan olarak T'ien Kagan[20] 天可汗 ünvanının verilmesini diledi. Bundan sonra ferman verilirken, kuzey-batı bölgelerindeki kabilelerin şeflerinin hepsini, Çin İmparatoru T'ien Kagan (yani Gök Kagan) ünvanı ile çağırdı. Böylece, memleketimizin her tarafında bulunan kabileleri buyruğumuz altına almağa başladık.

Chên-kuan saltanat devresinin 6. senesinde (M.s.632), İmpara

tor T'ai-tsung kendi maiyetinden Wang İ-hung 王義宏'u elçi olarak asıl memleketinize gönderdi ve halkınızı himaye etmesini emretti. Chên-kuan saltanat devresinin 21. senesinde (647), memleketinizin hükümdarı bizzat Sarayımıza geldi. İmparator T'ai-tsung, ona Tso-t'un-wei chiang-chün 左屯衛將軍 ve ayrıca Chien-k'un tu-tu(tudun) 堅昆都督 ünvanlarını verdi. Ondan sonra ta T'ien-pao 天寶 saltanat devresinin sonuna (M.s.755) kadar durmadan Çine hediye gönderdi. Böylece atalarınız artık memleketimizin minnettarı oldular. Belki ihtiyar devlet adamlarınızdan bazıları, bunları bilmekte ve bu husus nesilden nesile söylene gelmektedir.

Bana gelince, tahta çıktıktan sonra yine sizinle olan eski iyi münasebete devam etmek isterim. Fakat biraz sonra işittim ki, T'ien-pao saltanat devresinden sonra Uygurlar sizi bizden zorla ayırmışlar. Çoktan beri sizin bize karşı samimî tabilik göstermenize mani olmuşlar. Uygurlar kendilerini, gök gibi, yüksek gördüler ve gurura kapıldılar. Artık merhamet ve doğruluğa hiç önem vermediler. Kimseyi dinlemeden zulüm yaptılar ve bütün kabilelere karşı baskın hareketlerine giriştiler. Anladım ki, siz nesillerce onlara karşı düşman olmuşsunuz. Eğer onlardan intikam alarak memleketlerini ve şehirlerini mahvedebilirseniz ve sonra yeni bir hükümdarı tahta çıkararak bütün hain şefleri çölün dışına atabilirseniz, o zaman sizin büyük meziyet ve kuvvetiniz artık yakın tarihimizde bulunamaz olur.

Uygurlar ise, Çin devleti dahilindeki isyanların bastırılmasında bize önemli yardımlarda bulundular; büyük yararlık gösterdiler. Onun için geçmiş İmparatorlarımız, onların bu büyük hizmetlerini daima takdir ettiler; birkaç defa da (prenseslerimizi Kaganları ile evlendirerek) akrabalık kurdular. Şimdi, onlar asıl yurtlarını elden çıkarıp sınırlarımızda sığıntı halinde yaşıyorlar. Esasen bize hemen mektup gönderip kendilerini yatıştırmamızı dilemeleri gerekir iken, bunun tam tersine yırtıcı bir doğan gibi şiddetli ve insafsız bir surette harekete geçtiler ve oldukça kurnaz bir kurt gibi etrafa baka baka gizlice hareket ettiler. Yin-shan 陰山 adlı dağın dışında küçük kabileleri kendilerine çekerek bize daima beklemediğimiz bir zamanda saldırdılar; korkusuzca sınırlarımıza baskınlar yaptılar. Şimdiye kadar dört sene müddetle kö-

tülük yaptılar.

Onlara karşı, ben de büyük miktarda ordularımızı toplayarak harekete geçmek ve onları mahvetmek istedim. Bu maksatla, önce Yu-chou ve T'ai-yüan bölgelerinin chieh-tu-shih'lerinin (Uygurların) asayişini temin etmelerini emrettim. Bu suretle şefkatımı göstererek kendi kendilerine tövbekâr olmalarını bekledim. Fakat yine de benim merhametimi kötüye kullanarak (T'ai-ho) Konçuy'um şerefine bile dokundular. Geri kalan halk ile sınırlarımızdaki şehirlere akınlar yaptılar ve hattâ yağmaya bile cür'et ettiler.

Onların yaptıkları bu kötülükler son zamanlarda T'ai- yüan chieh-tu-shih'si olan Liu Mien'in sabırını taşırdı. Onların saldırgan oldukları bir zamanda yardımcı ordusunu gizlice harekete geçirerek Kaganlık otağına taarruz etti. Bu yüzden barbarların halkı dağıtıldı ve çadırların hemen hepsi yakıldı. Asıl suçlu da yaralandı ve ancak gizlice kaçmak suretiyle kendisini kurtarabildi. Liu Mien de T'ai-ho Konçuy'u kurtardı ve kendisini Sarayımıza gönderdi. Uygurların geriye kalan askerlerinin mevcudu 1,000 kişden aşağıya düştü ve dağların vâdilerinde dağıldı. Her halde on gün içinde hepsi de yakalanacaktır.

(Bu suretle) tekrar (T'ai-ho) Konçuy'u gördüm ve çok sevindim. Siz (Uygurlara) karşı düşmansınız ve onlardan nefret ediyorsunuz. Onun için, son ferdine varıncaya kadar onları muhakkak olarak yok etmeniz gerekir. Onlardan bir kişi bile hayatta kalırsa, küllenmiş ateş gibi yine felâket getirir. Sanırım ki, sizler memleketinizden çok uzakta kazanılan bu zaferi duyunca çok sevineceksiniz.

Ayrıca öğrenmiş bulunuyorum ki, (atalarınızdan) Kagan Shou-shih-chih 可汗受氏之aslen Çinli imiş. Han漢 hanedanı zamanında kendisi Pei-p'ing T'ai-shou[21] 北平太守 ünvanlı memurluğa atanmış idi. Onun kabiliyeti ve ihtirası artık dünyaca eşsiz idi. O, (Çin) sınırlarını sadakatla müdafaa etmeğe çalıştı. Her zaman yay sicimlerini iyice kontrol etmek ve taşları birleştirmek suretiyle tetikte bulunuyordu. Bundan sonra haleflerinin çoğu da askerî tabiyeyi öğrenmeğe başladılar ve nesilden nesile general oldular. Onun torunlarından Tu-wei 都尉 rütbesini taşıyan birisi, 5,000 seçkin askerini idare ederek büyük çöle daldı. Bu sırada,

(Hunların hükümdarlarından) Shan-yü 單于 bütün memleketinin ordu sunu idare ederek onunla karşılaştı. Fakat onun bu kuvveti karşısında savaşmağa cesaret edemedi. Gerçi (Tu-wei) öldü, fakat şöhreti güney ve kuzey tarafında bulunan bütün barbar memleketlerini sarstı. Ondan sonra, sizden Pei-p'ing T'ai-shou memurluğunu geri aldık ve Kaganınızı yeniden Tu-wei rütbeli memurluğa getirdik . Onların halefleri bu şekilde milletimizle birleştirilse, hangisinin büyük ve hangisinin de küçük olduğu hemen hemen bilinebilir.

Dün işittim ki, T'ai-ho Konçuy (evvelce) askerleriniz tarafından elde edilmiş. Siz de bizimle aynı soyadına sahip bir memleket olduğunuz için kendi elçilerinizi Konçuy'u bize teslim etmek maksadıyla göndermiştiniz. Müaşeret adabına tapan bir kalbiniz ve akrabanız olan komşuya karşı hayırhah davranışınız, hepsi açıkça görülebiliyor. Buna çok mütehassis oldum ki, gözlerim yaşlandı. Fakat yine işittim ki, (T'ai-ho) Konçuy daha sonra Uygurlar tarafından yakalanmış ve bunun için memleketine dönmemiş. Onunla beraber gönderilen elçilerinizin hepsi de öldürülmüş. Bunu duyunca çok üzüldüm ve şimdiye kadar hiç unutamadım. Dün gönderdiğiniz mektubu okudum ve (T'ai-ho) Konçuy'u aramak istediğinizi anladım. Mektubunuzdan, Konçuy ister göğe çıkmış olsun, isterse yerin dibine girmiş olsun, muhakkak onu arayıp bulacağınız anlaşılıyor.

Şimdi, sınır muhafız generallerimiz (Uygurlara) çok kızmış ve onlara karşı fevkalâde başarılar kazanmışlardır. Suçlu olan Uygurlar pek yakın bir zamanda yakalanacaklardır. O zaman hemen onları öldürmek suretiyle size karşı olan minnettarlığımızı göstermiş olacağız. Uygurlar böylece yokedilince, kendi ırk ve milletleri de ortadan kaldırılmış olacaktır. O zaman sizinle engelsiz, gerçekten komşu (iki) ülke olabileceğiz. Her ikimiz de kendimize ait olan eski memleketlerimizi koruyabiliriz. İyi dostluk münasebetlerimize devam ederek halklarımızı sulh ve sükûna kavuşturalım. Aynı bir vücutmuşuz gibi hareket edelim; işbirliği yapalım. Bundan sonra sınırlarımız tecavüz tehlikesinden kurtarılıp yay ile oklar muhafaza çantasına konulabilecektir. Böylece, bütün kabileler bize itaat edecekler, saygı besleyecekler ve her iki memleketimizin ebedî müttefik olduğunu bileceklerdir.

Zannederim ki, siz Kagan üstün akıllı bir insansınız ve bu iş hakkında tedbirlisiniz. Bu maksatla, T'ai-p'u-ch'ing ve ayrıca Yü-shih chung-ch'êng ünvanlarını taşıyan Chao Fan'ı elçi olarak fermanla size gönderiyorum. Bu suretle derin samimiyetinize cevap veriyorum. Tanrı tanık olsun; verdiğimiz sözlerde duralım. Sözüm söz dür; buna inanarak çalışalım.

Ayrıca, öteden beri her yabancı devlet Çin'den gönderilen bir emirnâmeye dayanarak bir başkasını kendi buyruğu altına alabilir . Şimdi de sizin Kaganlığınızı tanımak için bir emirnâme vermek ve sizi ayrıca bir ünvan ile isimlendirmek istiyorum. Fakat sizin gerçek niyetinizi henüz iyice öğrenemedik. Bundan dolayı, geçici olarak şefkatli bir mektup gönderiyorum. (Elçimiz) Chao Fan döndükten sonra, başka bir elçi daha göndererek muhteşem bir merasim yaptıracağım. Böylece, dostluğumuz daha da pekleştirilmiş olacaktır.

Mektubuma istemiyerek son verirken, oradaki general ve nazırlarınıza da selâmlarımı söyleyiniz.

b) TFYK,999:8a

Chên-kuan saltanat devresinin 20. senesinin (M.s.646) şubat ayında, Chieh-ku(Kırgız)結骨 kabilelerini içine alan Chien-k'un tu tu(tudun)-fu 堅昆都督府 kuruldu ve Yen-jan tu-hu 燕然都護'nun yönetimi altına konuldu. (Kabilelerin şefi) Hou(?)-li-fa[22] shih-po ch'ü a-chan 侯(?)利發失鉢屈阿棧 da Tso-t'un-wei ta-chiang - chün 左屯衛大將軍 ünvanlı memurluğa ve ayrıca Chien-k'un tu-tu (tudun)'luğuna getirildi.

Başlangıçta, Chien-k'un(Kırgız) kabileleri Çin ile münasebet hiç kurmadı. (Fakat) sonra Töliş v.s. kabilelerin hepsinin Çin'e tabi olduklarını duyunca, hemen bir elçi (Çin'e) gönderdi. Bu elçi Çin İmparatorunun önünde alnını yere kadar eğildi ve Çin'e tabi oldu. Bu elçi (aynı zamanda) İmparatora pek değerli yerli ürünler de sundu. Daha sonra, onların reisi bizzat Çin Sarayına gelerek İmparatoru ziyaret etti. (İmparator) T'ai-tsung da T'ien-ch'êng-tien 天成殿 adlı bir Sarayda kendisine şerefli bir yemek verdi. Yemekte İmparator bütün memurlarına şöyle dedi:

"- Eskiden Wei-ch'iao 渭橋 yerinde üç Göktürk şahsını yakalayıp hemen öldürmüş ve çok başarı elde ettiği kendi kendine söylenmişti. Şimdi, bu adamı bile yemeğe davet ettik ve (bu) hiç tu -

haf bir hareket olmadı. Artık alıştığımız söylenebilir."

Bu sırada Chieh-ku (Kırgız) reisi şarap içerek sarhoş oldu ve pek neşelendi; şöyle dedi:

"- Bendeniz tek kalb ile memleketinize tabi olmağa geldim.Bun dan dolayı, bana memleketinizin bir memuru olarak vazife vermenizi arzu ediyorum. Tayinim yapılmış olarak memleketimize dönmek istiyo rum."

Bunun üzerine İmparator, kendisini yukarıdaki ünvanlı memurlu ğa getirdi. Ayrıca ona ipekli kumaş v.s. hediyeler verdi.

c) TCTC,217:2441b

Mart ayında T'ai-p'u-ch'ing rütbeli Chao Fan, An-fu Hsia-cnia ssu-shih[23]安撫黠戛斯使ünvanlı memurluğa getirildi. Ayrıca İm parator da, Li Tê-yü'nün Kırgızların Kaganına bir ferman yazmasını emretti. Bu fermanda şöyle deniyordu:

"- Chên-kuan saltanat devresinin 21. senesinde (M.s.647), Kır gızların atalarından birisi bizzat ayağı ile Çin Sarayına gelmişti. Çin İmparatoru da, onu Tso-t'un-wei chiang-chün generalliğine ve ayrıca Chien-k'un tu-tu(tudun) ünvanlı memurluğa getirdi. Ondan sonra, ta T'ien-pao saltanat devresine (M.s.742-755) kadar durma - dan Çin'e hediye sunuşunda bulundular. Daha sonra, Uygurlar sizle- ri Çin'den ayırdılar ve diğer kabileleri de baskınları altına aldı lar. Yalnızca siz Kagan, onlardan intikam almak ve kalbinizdeki nefretleri temizlemek için çalışabildiniz. Sizin gibi büyük mezi - yet ve kuvvetli iffete sahip olan insan, bu yakın tarihimizde bir daha bulunamaz.

"Şimdi, Uygurların etrafa dağılan askerlerinin sayısı 1,000 den aşağıya düştü. Onlar, bütün dağlar ve vadilerin arasında dağı- lıp sığındılar. Halen siz de Uygurların düşmanı oldunuz. Onları son sayılarına kadar imha etmelisiniz. Eğer onlardan birkaç kişi bile bırakılsa, muhakkak olarak sonra bir ateşin koru gibi zamanla felâket çıkaracaklardır.

"Bundan başka duyuyoruz ki, eskiden Kagan Shou-shih-chih za- ten bizimle aynı nesilden gelen bir aile idi. Ondan sonra kendisi Pei-p'ing T'ai-shou vazifesine getirildi ve ondan itibaren onun hâ fidleri de Tu-wei gibi bir asılzade olarak kabul edildi. Bu ba- kımdan milletlerimiz birleştirilirse, hangisinin üstün ve hangisi-

nin aşağı olduğu hemen hemen anlaşılabilir.

"Şimdi, sizin Kaganlığınızı tanımak için bir emirnâme vermek istiyoruz ve sizi ayrıca güzel bir isim ile isimlendiriyoruz. Fakat şimdilik sizin hâkikî ülkünüzü henüz iyi bilmediğimiz için, geçici olarak yalnız şefkatli bir mektup gönderiyoruz. (Elçimiz) Chao Fan'ın sizden Çin'e döndüğü gün, başka bir elçi göndererek sizin için muhteşem bir merasim yaptıracağız."

Uygurlar (Çin) sınırlarına geldikten sonra, Kırgızlar da Çin'e hediye getirdiler. İmparator, onlara lûtufkâr bir ferman yazmak istediği zaman, bu fermanları daima Li Tê-yü'nün bizzat yazmasını istedi. Li Tê-yü de, bazan fermanların Han-lin hsüeh-shih[24] 翰林學士 bilginleri tarafından yazılmasını diledi. Fakat İmparator, daima Li Tê-yü'ye şöyle dedi:

"- (Han-lin) hsüeh-shih bilginleri bu işi tam benim istediğim gibi yapamazlar. Bunun için her fermanı bizzat kendin yazmalısın."

3) Haziran ayı olayları

a) HCİPC,6:3a

Kırgız Kaganına gönderilen ferma.

Direktif: İmparator Wu-tsung tarafından

Yazan: Başbakan Li Tê-yü

(Çin) İmparatoru olarak siz Kırgız Kaganına selâm ve saygılarımı sunarım.

Generallerinizden Wên-wu-ho 溫仵合 bize geldi. Mektubunuzla birlikte hediye olarak gönderilen 100 at ve 10 atmacanın hepsini aldım. Sizin mümtaz bir yaratılışınız ve çok cesur bir tabiatınız vardır. Bu hasletleriniz dolayısiyle yabancı memleketler üzerinde bir üstünlük sağlamış bulunuyorsunuz. Uygurların çadırlarına hücum etmek suretiyle onlardan intikam aldınız ve doğruca (T'ai-ho) Konçuy'un çadırına (koşarak) onu korudunuz. Böylece, büyüklere karşı saygılı davranmış oldunuz. Ayrıca, maiyetinizdeki asılzade ve akrabalarınızdan mürekkep bir heyeti hediyelerle birlikte yola çıkardınız. Bu heyet kuzey çölünü aşıp hediyelik at ve kuşlarla birlikte bize vasıl oldu. Böylelikle aynı soyadına sahip o

lan memleketlerimizin akrabalığını kuvvetlendirmiş oldunuz. Hem de şefkatımın gayesine yanaştınız. Başarılarınız beni de derecesiz sevindirdi.

Ben, tahta çıktıktan sonra bütün memleketlerin halkını iyi yaşatmak için çalıştım. Fakat, yoktan varetmeyi daha ümid etmedim. (Eski İmparator) Yin T'ang 殷湯 (M.ö.1766-1754)'ın haleflerine müreffeh bir vatan bırakması gibi fevkalâde başarılar da beklemeyi arzu etmedim. Yalnızca şefkatımın her tarafa yayılmasına dikkat ettim ve (İmparator) Han Hsüan-ti 漢宣帝 (M.ö.73-49)'nin büyük bir başarı ile uyguladığı her tarafı yatıştırma siyaseti gibi bir siyasete gayret ettim.

Bundan başka, devletlerimizin yurtları ayrı ayrı bulunmaktadır. Yalnızca yıl başı bayramlarında birbirimize hediyeler gönderiyoruz. Artık idarenize de karışmıyoruz. Fakat şimdi aramızda akrabalık da bulunduğu için atalarınızın şöhretini korumanız gerekir. Hem de sizin uzakları hedef tutan plânınızı gerçekleştirmek için düşmanınızı mahvetmeniz gerekir. Bunun için eski ve yakın tarihimizdeki felâketli ve talihli olayları anlatarak gerçek maksat ve gayemi açıklıyalım. Eskiden Hu-han-yeh shan-yü 呼韓邪單于, (kendi hükümdarı olan) Chih-chih (shan-yü) 郅支(單于)'nün yine mevcut olmasına rağmen, memleketinin içinde bulunduğu kargaşalığın bir türlü önü alınamadığı için kendini hükümdar ilân edip tahta çıktı ve Çin'e tabi oldu. Onun talihi oğluna ve torunlarına da tesir etti. Hou-han 後漢 (M.s.25-220) hanedanı zamanında (Hunların hükümdarı) shan-yü de, dedesinin Çin'e tabi olması sayesinde, iyi yaşayabildi. Kendisi, dedesinin ünvanının mirasına kondu ve sınırlarımıza kadar gelerek bir mektup sundu. Kendi memleketinin arazisinin ebedî olarak çölün güneyine dayanmasını açıkladı. Bu sebeple, kuzey sınırlarımız sükûn bularak savaş olayları görülmedi.

Fakat, son zamanlarda Uygurlar diğer memleketin yardımına dayanarak kuzeyde bulunan kabilelere karşı üstünlük sağladılar. Bütün kabileler de onlara itaat ettiler ve kendilerine karşı gelmeğe cesaret edemediler. Böylece 100 seneyi aşan bir zaman içinde rahatça yaşadılar. Bu iş açıkça anlaşılabildi ve kendiniz de bunu gördünüz. Fakat şimdi Uygurlar tamamiyle mahvolmadılar. On-

lar, yabancı kabileleri ile Çin arasında oturdular. Hei-ch'ê-tzu 黑車子 kabileleri ise, çoktan beri onların tehditlerinden korkutu ve umumiyetle emirlerine itaat etti. Çünkü onların tekrar kuvvetlenmelerinden korkarak, daima iki yüzlü bir siyaset takip etti. Fakat, küçük kabileler bile benim samimî şefkatımı da bilmelidir.

Siz, Uygurlarla olan münasebeti kesmek suretiyle hakikî bir dostluğumuzu belirtmiş oldunuz. Bize tabi olup andlaşma yaptığınız için, bütün hain ve kurnaz plânlar artık çaresiz olarak size karşı kullanılamazdı. Bu sebeple bilhassa açıkça Kaganlığınızı tanımak ve her tarafa göstermek istedim. Ayrıca, Uygurların Têngli Kagan 登里可汗 denilen eski ünvanı, birkaç sene önce memleketimiz tarafından hediye edilen bir ünvandı. Kendi kendilerine verilen bir ünvan değildi. Şimdi, Uygurların memleketleri yıkılıp mahvoldu. Artık bu ünvanı taşımamaları gerekir.

Bence, eskiden atalarınızdan birisi, Chên-kuan saltanat devresi zamanında (M.s.627-649) Sarayımıza gelmişti. İmparator T'ai tsung da, kendisini Tso-(t'un)-wei chiang-chün 左(屯)衛將軍 ve Chien-k'un tu-tu(tudun) ünvanlarını taşıyan memurluğa getirmiş idi. Ben de (İmparator) T'ai-tsung'un örneğine devam etmek istedim. Sizin de atalarınızın sadakatını takip etmeniz gerekir. Bu sebeple yine memleketinizi Chien-k'un ile isimlendirerek size verilen emirnâmede bu ismi yazdırdım. Ayrıca güzel bir ünvan da eklenmiştir. (Bu da) samimî akrabalık işareti olsun. Fazla olarak, Chien 堅 demek, hiç çökmemek; K'un 昆 ise, sonsuz halef olmak demektir. Bu iki kelime, atalarımızı unutmamak manasına gelir; güzel değil mi?

Dün Li-pu shang-shu[25] 禮部尚書 ünvanını taşıyan Chêng Su 鄭肅'ya elçiniz ile görüşerek kendisine böyle büyük bir plân anlatmasını emrettim...

Mektubuma istemiyerek son verirken, sizin sağlık, esenlik içinde olmanızı dilerim ve ayrıca (oradaki) general ve nazırlarınızdan başka herkese de selâmlarımı sunarım.

Not: (Sayın İmparatorumuz,)
Kırgız Kaganına gönderilmek üzere yazdığım bu ferman da Chien-k'un kelimesini ilâve edip yazmamı emrettiniz. Fakat, Kırgızların gerçekten Chien-k'un'un halefleri olup olmadıkları iyice incelenmediği için bu hususu kesin olarak bilemiyorum. Açıkça yazmıyarak bu hususu müphem bırakmamız (daha doğru) olur. Fakat, şimdi emrinize göre bu fermanda ilâve ve (ona göre) düzeltme yaptım. Manası iyi anlaşılmıyan yerlerde de yeniden eklenmeler yaptım. Bendeniz ilim bakımından zayıfım. Yazım da sığ ve alçaktır. Size sunmak için çok dikkat ettim. Şimdi, saygılarımla size sundum.

(Memurunuz
Li Tê-yü)

b) TCTC,247:2445a

Haziran ayında Kırgızların Kaganı, Çin'e hediye getirmek için general Wên-wu-ho 溫仵合'yu gönderdi. Çin İmparatoru da onlara bir ferman verdi. Bu fermanda şöyle yazılıyordu

"- Uygurları ve Hei-ch'ê-tzu kabilelerini bastırırsanız, size bir elçi göndererek sizin Kaganlığınızı tanıyan bir emirnâme vereceğiz."

844 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Mart ayı olayları

a) HCİPC,6:6a

Kırgızlara verilen ferman

Direktif: İmparator Wu-tsung tarafından
Yazan: Basbakan Li Tê-yü

(Çin) İmparatoru olarak Kırgızların Kaganına selâmlarımı sunarım.

Generallerinizden Ti-tê i-ssu-nan-chu (Tirek İnanç?)諦德伊斯難珠bize geldi. Mektubunuzu, iki beyaz atı, hepsini aldım. Siz Kagan, şimal kutbu tarafında bir yıldız gibi parlak olarak yaşadınız. Çölün kuzeyindeki memleketlere karşı üstünlük sağladınız. Siz, Süreyya'nın parlaklığını taşıyarak, gök sahasını bölerek devlet kurdunuz. Bilhassa kahraman tabiatlı olarak eski-

den beri sayılı bir liderlik kabiliyetine sahip oldunuz. Böyle mü kemmelliğinizi düşününce, size çok hürmet ettim.

Mektubunuzda şöyle deniliyordu:

"- General Wên-wu-ho memleketimize döndü. Fakat karşılıklı o larak bize Çin elçisi gelmedi."

Wên-wu-ho memleketinize döndüğü gün, kendisine bir mektup da verdim. Mektubumda yazıldığı üzere bize hemen haber gönderirseniz, biz muhakkak yüksek ünvanlı bir memur göndererek Kaganlığınızı tanıyacağız. Fakat, siz bu maksadımı iyi anlamadınız ve bize cevabı geç verdiniz. Onun için biz hemen bir elçi gönderemedik. Bu işi siz kendiniz geciktirdiniz.

Ayrıca, mektubunuzda şunlar yazılı:

"- Şimdi Chin-shih-lu 金石路 adlı yol kapanmıştır."

(Bahsettiğiniz) dağ ve nehir gibi yerler uzakta olduğundan o raları belki elde edemeyiz. Fakat, sizinle komşu olarak ayrı ayrı ülkelerde bulunmamıza rağmen, aramızdaki dostlukta bir ayrılma yoktur. Zannederim ki, siz akıllı ve kabiliyetli bir adamsınız. Bu nun için bir daha süphelenmezsiniz.

Mektubunuzda bir de şunlar yazılı:

"- Ayrı ayrı iki yerden mektuplaşmak suretiyle birbirimize kavuşamayız. Mektupta her şey yazılamadığı gibi sözlerdeki maksat tam olarak anlatılamaz. Bundan başka, yabancı lisan ile Çince arasında tercüme farkı da vardır."

Fakat maksadımız yalnızca bağlılığımızı göstermek ve akrabalık, dostluğumuzu ebedî olarak muhafaza etmektir. Çok süslü yazılar ile birbirimizi sevindirmemize ne lüzum var? Bizim size karşı eskiden beri beslemekte olduğumuz minnet ve şefkat duyguları düşünülürse, bizden şüphelenmenize mahal kalmaz. (Buna karşılık siz de bize) samimiyet ve bağlılık gösteriniz.

Bundan başka, mektubunuzda deniliyor ki:

"- İki direk arasındaki kötü dikeni ortadan kaldırmak istiyoruz."

Bu, gerçekten fevkalâde bir tekliftir. Çünkü Uygurlar kuzey taraflarında üstünlük sağlıyarak nesillerce baş oldular. Bütün kabileler 100 yılı aşan uzun bir zaman onların idaresi altında kaldı. Şimdi siz büyük bir kinle onların oturduğu çadırları temizliyerek

utançlarınızı sildiniz. Bu başarılarınız eski başarılardan daha parlak oldu. Şöhretiniz de kuzey memleketlerini sardı. Bu sırada muhakkak, teşebbüslerimizde daha ileri gitmeliyiz. Onlardan bir tek kişi bile kalsa, bu nasıl olabilir?

Hei-ch'ê-tzu kabileleri fazilet ve kendi kuvvetlerini düşünmeden haydutları korumağa bile cesaret ettiler. Böylece, size tabi olmamak suretiyle sizi alçaltmış oldular. Eğer bu harekete tahammül edilebilirse, artık hangi şeylere tahammül edilmez? Siz evvelden bize bir çok defalar bildirmiş idiniz ki, (T'ai-ho) Konçuy ister göğe çıkmış olsun, isterse yerin altına geçmiş olsun, onu arayacak ve muhakkak bulacaksınız. Eğer şimdi bu iş üzerinde durmazsanız, bizi nasıl inandırabilirsiniz? Zannederim ki, siz bu sonbahar mevsimini fırsat bilerek seçkin süvarilerinizi seferber edeceksiniz. Bu suretle Uygurların işledikleri (T'ai-ho Konçuy'u) kaçırma suçunu ve Hei-ch'ê-tzu kabilelerinin itaat etmeme cinayetini cezalandırabileceksiniz. Çöp toplamak gibi son ferdine kadar onları toplayınız ki, bir daha kötülük yapamasınlar. Ancak ondan sonradır ki, memleketlerimiz sakin olabilir. Böylece çok güzel olacak, değil mi?

Mektubunuzun bir yerinde şöyle deniliyor:

"- (T'ai-ho) Konçuy'u size teslim ettik. Fakat bunun hakkında hiç bir şey söylenmedi."

Zaten (T'ai-ho) Konçuy sizden ayrıldıktan sonra, beş gün geçti geçmedi hemen Uygurlar tarafından yakalanıp kaçırıldı. Gönderdiğiniz elçilerin hepsi öldürüldü veya yaralandı. Konçuy da, iki sene içinde çölde gezip dolaştı. Bu iş çok eski olduğu için size bir daha bahsetmedik. Fakat (elçimiz) Chao Fan 趙蕃 size gittiği zaman, size minnet dolu bir kalbe sahip olmuştu. Böyleoe, samimî bir duygu izhar etmek kâfi geldi. Ayrıca duydum ki, bu sonbaharda Uygurların (eski) oturdukları otağa taşınacaksınız. Bence, bu büyük memleketi mahvederek eski otağlarını işgâl ederseniz, bütün kabileler artık sizden korkacak ve Uygurlar da ümitsizlik içinde kalacaklardır. Bunu gerçekleştirmek için sınırlarımıza biraz yaklaşmanız iyi bir çare olabilir.

Bundan başka, mektubunuzda şöyle yazılıyor:

"- Ordumuzun hareket edeceği zamanı ve (sizinle) buluşacağı-

mız yeri göstermenizi diliyorum."

Hei-ch'ô-tzu kabileleri, Çin sınırına 1,000 mil mesafedeki çöl ün içinde bulunuyorlar. Eskiden beri Çin ordusu oraya kadar gidememiştir. Onlar Uygurların gerçek maksatlarını kavradıkça, daima An-hsi bölgesine gelmek istediler. Bu sonbahara kadar bekleyelim. O zaman ben, Yu-chou, T'ai-yüan, Chên-wu ile T'ien-tê v.s. sınırımıza yakın dört bölgenin mühim yollarından ordunun harekete geçmesini emredeceğim. Bence siz,taarruza geçer geçmez Uygurlar muhakkak kaçacaklardır. O sırada onların dağılan askerlerinin durdurulmasını ordularımıza emredip onları yakalıyabileceğiz. Bu askerî hareket zamanı muhakkak anlaşmamıza uymalıdır. Zannederim ki siz Kagan da,bu büyük sadakatı gösterir ve (bu suretle) kalplerimiz birlikte çalışmış olur.

(Elçiniz) Ti-tê i-ssu-nan-chu (Tirek İnanç?), kendisi ile üçüncü Sarayımızda görüştüm ve ona yemek ile eğlence ikram ettim. Ondan sonra mektubunuz yazıldığı üzere, kendisi burada fazla kalmadı. Ben, devamlı olarak yüksek memur göndererek sizin Kaganlığınızı tanımak için bir emirnâme vereceğim. Bunun için evvelâ bu fermanı göndermek suretiyle bu hususu size açıkça bildiriyorum. Bir emirnâme vermek suretiyle Kaganlığınızı tanıma merasimini de eskiden Uygurlara yaptığımız şekilde yapacağız.

Siz Kagan, henüz tahta çıkarak bütün kabileleri idare etmeye başladınız. Komşu memleketlerinize şefkat ve akrabalık ittifaklarınıza bağlılık göstermelisiniz. Bu suretle memleketleri himaye ederseniz, itaat etmemeğe size kim cesaret edebilir? En iyisi benim maksadımı anlamanız olur; güzel yarınlar için elbirliği ile çalışalım.

İlkbaharda havalar ısınır. Zannederim ki siz Kagan,sağlık ve esenlik içindesinizdir. Bu fermana istemiyerek son verirken, oradaki general ve nazırlarınıza da selâmlarımı sunarım.

Not: (Sayın İmparatorumuz,)

Yukarıdaki fermanı yazmağa emredildim. Bendeniz, onların gönderdikleri mektubu iyice okudum ve teker teker cevap verdim, hiç birini cevapsız bırakmadım. Fermanı yazarken edebiyat yapmadım. Böylece onlar daha kolay anlıyabilirler. Bundan başka, birisine bir emirname verilirken, onun tâbilikte bulunması için şöyle demeliyiz:

"- Sizin Kaganlığınızı tanımak maksadıyla yapılacak emir

nâme verme töreni, eskiden bu maksatla Uygurlar için yaptığımız törenin aynı olacaktır. Eğer başka bir anlaşma yapılması gerekirse, göndereceğimiz elçiye başka bir ferman verebiliriz."

Belki böyle hareket daha iyi olur. Saygı ile bu fermanı sunuyorum ve bu fikrimin olup olmadığını da bilmiyorum.

(Hizmetçiniz
Li Tê-yü)

b) TFYK,980:19b

843 senesinin ağustos ayında[26] Kırgızlar, elçi Ti-tê i-ssu-nan-chu (Tirek İnanç?)'yu Çin'e gönderdiler. Eylûl ayında[27] İmparator, Kırgızlara bir ferman verdi. Bu fermanda şöyle yazılıyordu:

"- (Çin) İmparatoru olarak Kırgızların Kaganına selâmlarımı sunarım.

Generallerinizden Ti-tê i-ssu-nan-chu (Tirek İnanç?) bize geldi. Mektubunuzu, iki beyaz atı, hepsini aldım. Siz Kagan, şimal kutbu tarafında bir yıldız gibi parlak olarak yaşadınız. Çölün kuzayindeki memleketlere karşı üstünlük sağladınfz. Siz, Süreyya'nın parlaklığını taşıyarak, gök sahasını bölerek devlet kurdunuz. Bilhassa kahraman tabiatlı olarak eskiden beri sayılı bir liderlik kabiliyetine sahip oldunuz. Böyle mükemmelliğinizi düşününce, size çok hürmet ettim.

Mektubunuzda şöyle deniliyordu:

"- General Wên-wu-ho memleketimize döndü. Fakat karşılıklı olarak bize Çin elçisi gelmedi."

Wên-wu-ho memleketinize döndüğü gün, kendisine bir mektup verdim. Mektubumda yazıldığı üzere bize hemen haber gönderirseniz, biz muhakkak yüksek ünvanlı bir memur, göndererek Kaganlığınızı tanıyacağız. Fakat, siz bu maksadımı iyi anlamadınız ve bize cevap geç verdiniz. Onun için biz hemen bir elçi gönderemedik. Bu işi siz kendiniz geciktirdiniz.

Ayrıca, mektubunuzda şunlar yazılı:

"- Şimdi Chin-shih-lu adlı yol kapanmıştır."

(Bahsettiğiniz) dağ ve nehir gibi yerler uzakta olduğundan oraları belki elde edemeyiz. Fakat, sizinle komşu olarak ayrı ay

rı ülkelerde bulunmamıza rağmen, aramızdaki dostlukta bir ayrılma yoktur. Zannederim ki, siz akıllı ve kabiliyetli bir adamsınız. Bundan bir daha şüphelenmezsiniz.

Mektubunuzda bir de şunlar yazılı:

"- Ayrı ayrı iki yerden mektuplaşmak suretiyle birbirimize kavuşamayız. Mektupta her şey yazılamadığı gibi,sözlerde maksat tam olarak anlatılamaz. Bundan başka, yabancı lisan ile Çince arasında tercüme farkı da vardır."

Fakat maksadımız yalnızca bağlılığımızı göstermek ve akrabalık,dostluğumuzu ebedî olarak muhafaza etmektir. Çok süslü yazılar ile birbirimizi sevindirmemize ne lüzum var? Bizim size karşı eskiden beri beslemekte olduğumuz minnet ve şefkat duyguları düşünülürse, bizden şüphelenmenize mahal kalmaz. (Buna karşılık siz de bize) samimiyet ve bağlılık gösteriniz.

Bundan başka, mektubunuzda deniliyor ki:

"- İki direk arasındaki kötü dikeni ortadan kaldırmak istiyoruz."

Bu, gerçekten fevkalâde bir tekliftir. Çünkü Uygurlar kuzey tarafında üstünlük sağlıyarak nesillerce baş oldular. Bütün kabileler,100 yıl aşan uzun bir zaman,onların idaresi altında kaldı . Şimdi siz büyük bir kinle onların oturduğu çadırları temizliyerek utançlarınızı sildiniz. Bu başarılarınız eski başarılardan daha parlak oldu. Şöhretiniz de kuzey memleketlerini sarstı. Bu sırada muhakkak,teşebbüslerimizde daha ileri gitmeliyiz. Onlardan biritek kişi bile kalsa, bu nasıl olabilir?

"Hei-ch'ê-tzu kabileleri fazilet ve kendi kuvvetlerini düşünmeden,haydutları korumağa bile cesaret ettiler. Böylece, size tabi olmamak suretiyle sizi alçaltmış oldular. Eğer bu harekete tahammül edilebilirse, artık hangi şeylere tahammül edilmez? Siz eskiden bize bir çok defalar bildirmiş idiniz ki, (T'ai-ho) Konçuy ister göğe çıkmış olsun, isterse yerin altına geçmiş olsun, onu arayarak ve muhakkak bulacaksınız. Eğer şimdi bu iş üzerinde durmazsanız, bizi nasıl inandırabilirsiniz? Zannederim ki,siz bu son bahar mevsimini fırsat bilerek seçkin süvarilerinizi seferber edeceksiniz. Bu suretle Uygurların işledikleri (T'ai-ho Konçuy'u) kaçırma suçunu ve Hei-ch'ê-tzu kabilelerinin itaat etmeme cinayeti-

ni cezalandırabileceksiniz. Çöp toplamak gibi son ferdine kadar onları toplayınız ki, bir daha kötülük yapmasınlar. Ancak ondan sonradır ki, memleketlerimiz sakin olabilir. Böylece çok güzel olacak, değil mi?

Mektubunuzun bir yerinde şöyle deniliyor:

"- (T'ai-ho) Konçuy'u size teslim ettik.Fakat bunun hakkın da hiç bir şey söylenmedi."

Zaten (T'ai-ho) Konçuy sizden ayrıldıktan sonra,beş gün geçti geçmedi,hemen Uygurlar tarafından yakalanıp kaçırıldı. Gönderdiğiniz elçilerin hepsi öldürüldü veya yaralandı. Konçuy da, iki sene içinde çölde gezip dolaştı. Bu iş çok eski olduğu için, size bir daha bahsetmedik. Fakat (elçimiz) Chao Fan size gittiği zaman, size minnet dolu bir kalbe sahip olmuştu. Böylece, samimî bir duygu izhar etmek kâfi geldi. Ayrıca duydum ki, bu sonbaharda Uygurların (eski) oturdukları otağa taşınacaksınız. Bence, bu büyük memleketi mahvederek eski otağlarını işgâl ederseniz, bütün kabileler artık sizden korkacak ve Uygurlar da ümitsizlik içinde kalacaklardır. Bunu gerçekleştirmek için sınırlarımıza biraz yaklaşmanız,iyi bir çare olabilir.

Bundan başka, mektubunuzda şöyle yazılıyor:

"- Ordumuzun hareket edeceği zamanı ve (sizinle) buluşacağımız yeri göstermenizi diliyorum."

Hei-ch'ê-tzu kabileleri, Çin sınırına 1,000 mil mesafedeki çölün içinde bulunuyorlar. Eskiden beri Çin ordusu oraya kadar gidememiştir. Onlar Uygurların,gerçek maksatlarını kavradıkça, daima An-hsi bölgesine gelmek istediler. Bu sonbahara kadar bekleyelim. O zaman ben, Yu-chou, T'ai-yüan, Chên-wu ile T'ien-tê v.s. sınırımıza yakın dört bölgenin mühim yollarından, ordunun harekete geçmesini emredeceğim. Bence, siz taarruza geçer geçmez,Uygurlar muhakkak kaçacaklardır. O sırada onların dağılan askerlerinin durdurulmasını,ordularımıza emredip onları yakalıyabileceğiz. Bu askerî hareketin zamanı muhakkak anlaşmamıza uymalıdır. Zannederim ki, siz Kagan da bu büyük sadakatı gösterir ve (bu suretle) kalplerimiz birlikte çalışmış olur.

"(Elçiniz) Ti-tê i-ssu-nan-chu (Türek İnanç?) kendisi ile üçüncü Sarayımızda görüştüm ve ona yemek ile eğlence ikram et-

tim. Ondan sonra mektubunuzda yazıldığı üzere, kendisi burada fazla kalmadı. Ben, devamlı olarak yüksek memur göndererek sizin Kaganlığınızı tanımak için bir emirnâme vereceğim. Bunun için evvelâ bu fermanı göndermek suretiyle,bu hususu size açıkça bildiriyorum. Bir emirnâme vermek suretiyle,Kaganlığınızı tanıma merasimini de eskiden Uygurlara yaptığımız şekilde yapacağız.

"Siz Kagan, henüz tahta çıkarak bütün kabileleri idare etmeye başladınız. Komşu memleketlerinize şefkat ve akrabalık itti - faklarınıza bağlılık göstermelisiniz. Bu suretle memleketleri himaye ederseniz, itaat etmemeğe size kim cesaret edebilir? En iyisi benim maksadımı anlamanız olur; güzel yarınlar için elbirliği ile çalışalım.

"İlkbaharda havalar ısınır. Zannederim ki siz Kagan sağlık ve esenlik içindesinizdir. Bu fermana istemiyerek son verirken , oradaki general ve nazırlarınıza da selâmlar sunarım."

Kırgızların diğer adı Ho-ssu紇斯'dur. Eski çağlarda bunlara Chien-k'un堅昆 memleketi denirdi. Uygurların kuzey-batı tarafında kalıyorlar ve kendi kendilerine (Çin generali) Li Ling' in haleflerinden olduklarını söylüyorlardı. Uygurları mağlup ettikleri zaman, T'ai-ho Konçuy'u elde ettiler. Kendilerinin göktten gelen şerefli bir ırk olduklarını ve bir Çin soyadına sahip olduklarını düşünerek, 10 Tarkan'ın T'ai-ho Konçuy'u Çin sınırına kadar getirip teslim etmelerini emrettiler. Fakat yolda (Uygur Kaganı) Üge tarafından karşılanıp yakalandılar. Kırgızların bu elçileri öldürüldüler. Konçuy da Uygurlar tarafından zorla götürüldü. Bunun üzerine Kırgızlar mektup sunarak,(T'ai-ho) Konçuy'un nerede olduğunu ve gönderilen 10 elçinin ne olduklarını sordular. İmparator da bunu başveziriné sordu. (Başvezir de). İmparatora şöyle dedi:

"- Kırgızlar, Uygurların en sevmedikleri düşmanları idiler. Fakat bizim yine de Üge Kagan ile dostluk kurmamız lâzımdır. En iyisi (Kırgızlar),kendi ordularını idare ederek elçilerini öldüren suçluları arasınlar ve Hei-ch'ê-tzu kabilelerinin (Üge) Kagan'ın sığınmasını kabul eden cinayetini cezalandırsınlar."

Fakat İmparator bir karar veremedi ve şöyle dedi:

"- Uygurların yaptıkları hizmete göre, yani An Lu-shan 安祿山 'ın isyanını bastırdıktan sonra, her sene bizden 30,000 parça ince ipekli kumaş aldılar. Bu iş artık (devletimizde) belirli bir kaide haline geldi. Eğer Kırgızlar yeniden Kaganlık ünvanını alırlarsa, belki bize karşı tabilik vazifesini yapmıya caklardır."

Bunun üzerine başbakan şöyle dedi:

"- Şimdiki Kırgızların yaptıkları ile Uygurların eski durumu arasında bir fark vardır. Fakat onlar (Uygurlar gibi), Çin için büyük başarılar gösteremediler. Bizden nasıl menfaat bekliyebilirler? Eğer onlar da Uygurlar gibi bize tabi olmayı kabul ederlerse, hemen onların Kaganlığını da tanıyan bir emirnâme verelim; yoksa vermeyelim.Böylece memleketimizin menfaatına da zarar vermiyeceğiz.

"Ayrıca, onlara akrabalık münasebetimizin derecesini belirtelim ve üstün olduğumuza dayanarak onların aşağı derecede olan memleketine bir şeyler öğretelim. Bu suretle onların bize karşı oğullarımız ve torunlarımız gibi tabilik göstermelerini emredelim."

Bunun üzerine İmparator karar verebildi ve (yukarıdaki)fermanı çıkardı.

c) TFYK,994:8a

Eylûl ayında[28] İmparator, Kırgızlara bir ferman gönderdi . Bu fermanda şöyle dedi:

"- İmparator olarak Kırgızların Kaganına selâmlarımı sunarım.

Generallerinizden Ti-tê i-ssu-nan-chu (Tirek İnanç?) bize geldi. Mektubunuzu, bir beyaz atı[29] ve hepsini aldım.Siz Kagan şimal kutbu tarafında bir yıldız gibi parlak olarak yaşadınız. Çölün kuzeyindeki memleketlere karşı üstünlük sağladınız. Siz, Süreyya'nın parlaklığını taşıyarak, gök sahasına bölerek devlet kurdunuz. Bilhassa kahraman tabiatlı olarak eskiden beri sayılı bir liderlik kabiliyetine sahip oldunuz. Böyle mükemmelliğinizi düşününce, size çok hürmeţ ettim.

Mektubunuzda şöyle deniliyordu:

"- General Wên-wu-ho memleketimize döndü. Fakat karşılıklı

olarak bize Çin elçisi gelmedi."

Wên-wu-ho memlekotinize döndüğü gün, kendisine bir mektup verdim. Mektubumda yazıldığı üzere bize hemen haber gönderirseniz, biz muhakkak yüksek ünvanlı bir memur göndererek Kaganlığınızı tanıyacağız. Fakat, siz bu maksadımı iyi anlamadınız ve bize cevap geç verdiniz. Onun için biz hemen bir elçi gönderemedik. Bu işi siz kendiniz geciktirdiniz.

Ayrıca, mektubunuzda şunlar yazılı:

"- Şimdi Chin-shih-lu adlı yol kapanmıştır."

(Bahsettiğiniz) dağ ve nehir gibi yerler uzakta olduğundan oraları belki elde edemeyiz. Fakat, sizinle komşu olarak ayrı ayrı ülkelerde bulunmamıza rağmen, aramızdaki dostlukta bir ayrılma yoktur. Zannederim ki, siz akıllı ve kabiliyetli bir adamsınız. Bundan bir daha şüphelenmezsiniz.

Mektubunuzda bir de şunlar yazılı:

"- Ayrı ayrı iki yerden mektuplaşmak suretiyle birbirimize kavuşamayız. Mektupta her şey yazılamadığı gibi; sözlerde maksat tam olarak anlatılamaz. Bundan başka, yabancı lisan ile Çince arasında tercüme farkı da vardır."

Fakat maksadımız yalnızca bağlılığımızı göstermek ve akrabalık,dostluğumuzu ebedî olarak muhafaza etmektir. Çok süslü yazılar ile birbirimizi sevindirmemize ne lüzum var? Bizim size karşı eskiden beri beslemekte olduğumuz minnet ve şefkat duyguları düşünülürse, bizden şüphelenmenize mahal kalmaz. (Buna karşılık siz de bize) samimiyet ve bağlılık gösteriniz.

Bundan başka, mektubunuzda deniliyordu ki:

"- İki direk arasındaki kötü dikeni ortadan kaldırmak istiyoruz."

Bu, gerçekten fevkalâde bir tekliftir. Çünkü Uygurlar, kuzey tarafında üstünlük sağlıyarak nesillerce baş oldular. Bütün kabileler,100 yılı aşan uzun bir zaman,onların idaresi altında kaldı. Şimdi siz büyük bir kinle onların oturduğu çadırları temizliyerek utançlarınızı sildiniz. Bu başarılarınız eski başarılardan daha parlak oldu. Şöhretiniz de kuzey memleketlerini çok sarstı. Bu sırada muhakkak teşebbüslerimizde daha ileri gitmeliyiz. Onlardan birtek kişi bile kalsa, bu nasıl olabilir?

"Hei-ch'ê-tzu kabileleri fazilet ve kendi kuvvetlerini düşünmeden haydutları korumağa bile cesaret ettiler. Böylece, size tabi olmamak suretiyle sizi alçaltmış oldular. Eğer bu harekete tahammül edilebilirse, artık hangi şeylere tahammül edil - mez? Siz eskiden bize bir çok defalar bildirmiş idiniz ki,(T'ai ho) Konçuy ister göğe çıkmış olsun, isterse yerin altına geçmiş olsun, onu arayarak ve muhakkak bulacaksınız. Eğer şimdi bu iş üzerinde durmazsanız, bizi nasıl inandırabilirsiniz? Zannederim ki, siz bu sonbahar mevsimini fırsat bilerek seçkin süvarilerinizi seferber edeceksiniz. Bu suretle Uygurların işledikleri (T'ai-ho Konçuy'u) kaçırma suçunu ve Hei-ch'ê-tzu kabilelerinin itaat etmeme cinayetini cezalandırabileceksiniz. Çöp toplamak gibi son ferdine kadar onları toplayınız ki, bir daha kötülük yapmasınlar. Ancak ondan sonradır ki, memleketlerimiz sakin olabilir. Böylece çok güzel olacak, değil mi?

Mektubunuzun bir yerinde şöyle deniliyor:

"- (T'ai-ho) Konçuy'u size teslim ettik. Fakat bunun hakkında hiç bir şey söylenmedi."

Zaten (T'ai-ho) Konçuy sizden ayrıldıktan sonra,beş gün geçti geçmedi hemen Uygurlar tarafından yakalanıp kaçırıldı. Gönderdiğiniz elçilerin hepsi öldürüldü veya yaralandı. Konçuy da, iki sene içinde çölde gezip dolaştı. Bu iş çok eski olduğu için size bir daha bahsetmedik. Fakat (elçimiz) Chao Fan size gittiği zaman, size minnet dolu bir kalbe sahip olmuştu. Böylece, samimî bir duygu izhar etmek kâfi geldi. Ayrıca duydum ki, bu sonbaharda Uygurların (eski) oturdukları otağa taşınacaksınız. Bence, bu büyük memleketi mahvederek eski otağlarını işgâl ederseniz, bütün kabileler artık sizden korkacak ve Uygurlar da ümitsizlik içinde kalacaklardır. Bunu gerçekleştirmek için sınırlarımıza biraz yaklaşmanız iyi bir çare olabilir.

Bundan başka, mektubunuzda şöyle yazılıyor:

"- Ordumuzun hareket edeceği zamanı ve (sizinle) buluşacağımız yeri göstermenizi diliyorum."

Hei-ch'ê-tzu kabileleri, Çin sınırına 1,000 mil mesafedeki çölün içinde bulunuyorlar. Eskiden beri Çin ordusu oraya kadar gidememiştir. Onlar, Uygurların gerçek maksatlarını kavradıkça,

daima An-hsi bölgesine gelmek istediler. Bu sonbahara kadar bekliyelim. O zaman ben, Yu-chou, T'ai-yüan, Chên-wu ile T'ien-tê v.s. sınırımıza yakın dört bölgenin mühim yollarından ordunun harekete geçmesini emredeceğim. Bence, siz taarruza geçer geç - mez, Uygurlar muhakkak kaçacaklardır. O sırada onların dağılan askerlerinin durdurulmasını ordularımıza emredip onları yakalıyabileceğiz. Bu askerî hareket zamanı muhakkak anlaşmamıza uymalıdır. Zannederim ki, siz Kagan da bu büyük sadakatı gösterir , bu suretle kalpleriniz birlikte çalışmış olur.

"(Elçiniz) Ti-tê i-ssu-nan-chu (Tirek İnanç?) kendisi ile üçüncü Sarayımızda görüştüm ve ona yemek ile eğlence ikram ettim. Ondan sonra mektubunuzda yazıldığı üzere, kendisi burada fazla kalmadı. Ben devamlı olarak yüksek memur göndererek sizin Kaganlığınızı tanımak için bir emirnâme vereceğim. Bunun için evvelâ bu fermanı göndermek suretiyle bu hususu size açıkça bildiriyorum. Bir emirnâme vermek suretiyle, Kaganlığınızı tanıma merasimini de eskiden Uygurlara yaptığımız şekilde yapacağız.

"Siz Kagan, henüz tahta çıkarak bütün kabileleri idare etmeye başladınız. Komşu memleketlerinize şefkat ve akrabalık itifaklarınıza bağlılık göstermelisiniz. Bu suretle memleketleri himaye ederseniz, itaat etmemeğe size karşı kim cesaret edebilir? En iyisi benim maksadımı anlamanız olur; güzel yarınlar için elbirliği ile çalışalım.

"İlkbaharda havalar ısınır. Zannederim ki siz Kagan sağlık ve esenlik içindesinizdir. Bu fermana istemiyerek son verirken, oradaki general ve nazırlarınıza da selâmlar sunarım."

Kırgızların diğer adı Ho-ssu'dur. Eski çağlarda bunlara Chien-k'un memleketi denirdi. Uygurların kuzey-batı tarafında kalıyorlar ve kendi kendilerine (Çin generali) Li Ling'in hanlerinden olduklarını ve bir Çin soyadına sahip olduklarını düşünerek, 10 Tarkan'ın T'ai-ho Konçuy'u Çin sınırına kadar getirip teslim etmelerini emrettiler. Fakat yolda (Uygur Kagan ı) Üge tarafından karşılanıp yakalandılar. Kırgızların bu elçileri öldürüldüler. Konçuy da Uygurlar tarafından zorla götürüldü. Bunun üzerine Kırgızlar mektup sunarak (T'ai-ho) Konçuy'un nerede olduğunu ve gönderilen 10 elçinin ne olduklarını sordular. İmpa

rator da bunu başvezirine sordu. (Başvezir de) İmparatora şöyle dedi:

"- Kırgızlar, Uygurların en sevmedikleri düşmanları idiler. Fakat bizim yine de Üge Kagan ile dostluk kurmamız lâzımdır. En iyisi (Kırgızlar) kendi ordularını idare ederek elçilerini öldüren suçluları arasınlar ve Hei-ch'ê-tzu kabilelerinin (Üge) Kagan'ın sığınmasını kabul eden cinayetini cezalandırsınlar."

Fakat İmparator bir karar veremedi ve şöyle dedi:

"- Uygurların yaptıkları hizmete göre, yani An Lu-shan 'ın isyanını bastırdıktan sonra, her sene bizden 30,000 parça ince ipekli kumaş aldılar. Bu iş artık (devletimizde) belirli bir kaide haline geldi. Eğer Kırgızlar yeniden Kaganlık ünvanını alırlarsa, belki bize karşı tabilik vazifesini yapmıyacaklardır."

Bunun üzerine başbakan şöyle dedi:

"- Şimdiki Kırgızların yaptikları ile Uygurların eski duru mu arasında bir fark vardır. Fakat onlar (Uygurlar gibi), Çin için büyük başarılar gösteremediler. Bizden nasıl menfaat bekliyebilirler? Eğer onlar da Uygurlar gibi bize tabi olmayı kabul ederlerse, hemen onların Kaganlığını da tanıyan bir emirnâme verelim; yoksa vermeyelim.Böylece memleketimizin menfaatına da zarar vermeyeceğiz.

"Ayrıca, onlara akrabalık münasebetimizin derecesini belirtelim ve üstün olduğumuza dayanarak,onların aşağı derecede olan memleketine bir şeyler öğretelim. Bu suretle onların bize karşı oğullarımız ve torunlarımız gibi tabilik göstermelerini emredelim."

Bunun üzerine İmparator karar verebildi ve (yukarıdaki)fermanı çıkardı.

d) TCTC,247:2450a

844 senesinin mart ayında Kırgızlar, Çin'e hediye vermek için general Ti-tê i-ssu-nan-chu (Tirek İnanç?) v.s.yi gönderdiler ve (Çin) İmparatoruna dediler ki:

"- Biz, Uygurların (eski hükümdarlık) otağının yerine göçerek orada yerleşmek istiyoruz. Bu yüzden ordumuzun hareket edeceği zamanı ve birbirimizle buluşacağımız yeri göstermenizi diliyoruz."

İmparator, onlara bir ferman verdi ve bu fermanda şöyle yazıyordu:

"- Bu sonbaharda sizin Kaganınızın Uygurlara ve Hei-ch'ê-tzu kabilelerine taarruz edeceği zaman, biz de Yu-chou, T'ai-yüan, Chên-wu ile T'ien-tê v.s. gibi dört bölgedeki ordunun muhim yollardan hareket ederek (Uygurlar ve Hei-ch'ê-tzu kabileleri) tarafından etrafa dağıtılan askerlerini yakalamalarını emredeceğiz. Ayrıca, sizin Kaganlığınızı tanıyan bir emirnâme de vereceğiz ve eskiden Uygurlar için yaptığımız şekilde size de muamele yapacağız."

Bundan başka İmparator, T'ien-tê, Chên-wu ile Ho-tung bölgelerinin ordularının daha iyi bir disiplin altına alınmalarını emretti. Ayrıca, bu sonbaharda Kırgızların Uygurlara taarruz edecekleri zaman, Çin ordularının da Uygurların etrafa dağıtılan askerlerini yakalamalarını emretti. Bu sırada (Chi-shih-chung ünvanını taşıyan) Liu Hêng劉濛 ve Chieh-tu t'uan-lien-shih ünvanlı bir memurun, güneye gelen Uygurlar ile uğraşmalarını ve neticesini İmparatora bir raporla sunmalarını da emretti.

c) CTS,18:14b

Aynı ayın 16 sında, Kırgızların elçisi Ti-tê i-ssu-nan-chu (Tirek İnanç?) Çin Sarayına geldi.

f) HTS,142B:13a

Bu sırada (Uygurların) Üge Kagan'ı ile geri kalan halkı , Hei-ch'ê-tzu kabilelerine sığınıp yaşıyorlardı. (Kırgızların şefi) A-jê, sonbahar mevsiminde atların güçlennesini fırsat bilerek onlara taarruz etmek istedi. Bunun üzerine Çin İmparatoruna bir rapor vererek sefer tarihinin tesbitini diledi. İmparator da Chi-shih-chung rütbesini taşıyan Liu Hêng'i sınır bölgelerinin müfettişliğine getirdi.

845 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Nisan ayı olayları

a) TCTC,248:2457b

Nisan ayında İmparator, Shen-kuo[30] kuan-ch'a-shih[31] 陝虢

觀察使 ünvanını taşıyan Li Shih 李栻'e, Kırgızların Kaganlığını tanıyan bir emirnâmeyi götüren elçi olmasını emretti. Kırgızların Kaganlığı (bu emirnâme ile) Çin İmparatoru tarafından Tsung-ying hsiung-wu ch'êng-ming Kagan[32] ismi altında tanınacaktı.

b) HTS,142B:13a

Bunun için Yu-san-ch'i ch'ang-shih[33] 右散騎常侍 rütbesini taşıyan Li Shih, Kırgızlara elçi olarak gönderildi; (vazifesi) reislerine Tsung-ying hsiung-wu ch'êng-ming Kagan ünvanını vermekti.

Fakat, Li Shih daha yola çıkmadan, İmparator Wu-tsung (H.s. 841-846) öldü. Yerine geçen İmparator Hsüan-tsung 宣宗 (H.s.847-859), Wu-tsung'un maksadını gerçekleştirmek istiyordu.

846 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Eylûl ayı olayları

a) TCTC,248:2459b

Eylûl ayında, Kırgızların Kaganlığını tanıyan resmî emirnâmeyi götürecek olan elçi (Li Shih) şöyle dedi:

"- Rahmetli İmparatorumuzun henüz ölüm töreni bile yapılmadı[34]. Uzaklarda bulunan ve küçük bir memleket olan Kırgızlar, artık bizimle boy ölçüşemezler. Ayrıca Uygurların işledikleri olaylar daha bastırılmadı. Bu sebeple Kırgızlara birdenbire yeni bir ünvan veremeyiz."

Bunun üzerine İmparator, Saraydaki bütün memurların bu konu için toplanarak müzakere etmelerini emretti. Nihayet, Kırgızların Kaganlığını tanımak işi geriye bırakıldı.

b) HTS,142B:13a

Saraydaki memurlardan bazıları, Kırgızlar küçük bir kabile olduklarından Çin ile boy ölçüşemiyeceklerini düşündüler. Bu sebeple İmparator, başbakan ile T'ai-shêng[35] 臺省 ünvanının 4. sınıfından yüksek bütün memurların bu konu üzerinde bir toplantı yapmalarını emretti. Toplantıya katılanların hepsi şöyle dediler:

"- Eskiden Uygurlar kuvvetli oldukları zamanlarda,bizden ün van aldılar. Şimdi ise, bitkin bir hale geldiler. (Bu sebeple) şimdi de Kırgızlara ünvan verirsek, ileride bundan çok daha bü - yük zararlara uğrayabiliriz."

Bunun üzerine İmparator, Kırgızlara ünvan vermekten vazgeç ti.

847 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Haziran ayı olayları

a) TFYK,965:15a

İmparator Hsüan-tsung 宣宗 'un Ta-chung 大中 saltanat devre sinin ilk senesinin (M.s.847) nisan ayında[36] İmparator, Kırgızla rın reislerine Ying-wu ch'êng-ming Kagan[37] 英武誠明可汗 ünva nını vermek istedi. Onların memleketlerini de Chien-k'un 堅昆 olarak isimlendirmek istedi. Bu maksatla Hung-lu-ch'ing 鴻臚卿 ünvanını taşıyan Li Yeh 李業 'i elçi olarak gönderdi.

b) TCTC,248:246la

Haziran ayında, Hung-lu-ch'ing rütbeli Li Yeh, Kırgızların Kaganlığını tanımak üzere,Ying-wu ch'êng-ming Kagan ünvanını ve- ren bir emirnâme götüren elçiliğe getirildi.

c) CTS,18B:6a

847 senesinin haziran ayında İmparator, Kırgızların veliah- tına Ying-wu ch'êng-ming Kagan ünvanını vererek, onların Kaganlı ğını tanımak için, Hung-lu-ch'ing rütbesini taşıyan Li Yeh'i bu emirnâmeyi götüren elçiliğe getirdi.

d) HTS,142B:13a

Ta-chung 大中 saltanat devresinin ilk senesinde (M.s.847) , İmparator nihayet Hung-lu-ch'ing rütbeli Li Yeh'e bir ferman ile Kırgızlara Ying-wu ch'êng-ming Kagan ünvanını tanıyan bir emirnâ me vermesini emretti.

848 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ocak ayı olayları

a) TCTC,248:2461b

Ondan sonra Shih-wei 室韋 'ler, Uygurların geri kalan halkını 77 kola[38] ayırıp ayrı ayrı yerlerde oturttular.

Ertesi gün Kırgızlar, Uygurları almak için başbakan A-po[39] (Apa)阿播'yu göndererek bütün barbarların 70,000 askerini emrine verdiler. Onlar, Shih-wei'leri ağır bir mağlubiyete uğratarak geri kalan bütün Uygurları elde ettiler ve çölün kuzeyine döndüler. Bu sırada, bir kaç çadırlık Uygur halkı dağlara ve ormanlara kaçtılar ve diğer kabileleri yağma ettiler.

b) CTS,145:14a

Shih-wei'ler, Uygurların geriye kalan halkını 7 kola böldüler ve her Shih-wei kabilesi bu Uygur kollarını aldı.

Üç gün sonra[40], Kırgızların başbakanı Apa, 70,000 kişi kadar bütün barbar askerlerini kendi idaresi altına alarak, (Uygur hükümdarı) O-nieh[41]遏捻 ve bütün Uygurları esir almak için güney-batı tarafından geçerek T'ien-tê bölgesinin kuzey sınırına kadar geldi ve Shih-wei'leri ağır bir yenilgiye uğrattı.Apa, Shih-wei'lerin yanında kalan bütün Uygurları alarak çölün kuzeyine doğru döndü. Bunun dışında kalan (Uygurların) bir kaç çadırlık halkı dağlara ve derin ormanlara dağılarak sığındılar ve bazıları da diğer barbar kabilelerini yağma ettiler.

c) HTS,142B:3b

Ondan sonra Shih-wei'ler, Uygurları 7 kola ayırıp kendilerine aldılar ve bu dolayısiyle Kırgızlar çok kızdılar. Onların başbakanı Apa, 70,000 askeri idare ederek Shih-wei'lere taarruz etti ve bütün Uygurları elde ederek çölün kuzeyine döndü. Diğer geri kalan bir kaç çadırlık (Uygur) halkı ise, dağlar ve ormanlara sığındılar. Onlar da kendilerini yaşatmak için bütün barbar kabilelerini yağma ettiler. Daha sonra, Mang Tegin[42] 厖特勤'e tabi oldular.

863 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ağustos ayı olayları

a) TCTC,250:2482b

Ağustos ayında Kırgızlar, Ho İ-nan-chih (Alp İnanç) 合伊難支 adlı bir memuru Çin'e gönderdiler ve dediler ki:

"- Bize klâsik kitaplar hediye etmenizi dileriz. Ayrıca,her sene elçi göndererek Çin'i gezmek ve Çin takvimini öğrenmek isteriz. Bundan başka, An-hsi bölgesinden itibaren bütün toprakları tekrar Çin egemenliğine döndürmek için,Uygurlara taarruz ederek onları cezalandırmamızı kabul etmenizi dileriz."

Fakat İmparator bunu kabul etmedi.

866 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Aralık ayı olayları

a) TCTC,250:2485a

866 senesinin aralık ayında Kırgızlar, general İ-chih lien-chi 乙支連幾'yi göndererek Çin'e hediye yolladılar ve şöyle dediler:

"- Biz, eyerli atlarımızı göndererek (bizim Kaganlığımızı) tanıyan elçinizi karşılıyacağız. Ayrıca, Çin takvimini göndermenizi diliyoruz."

b) HTS,142B:13a

Bundan sonra ta Hsien-t'ung 咸通 saltanat devresine (M.s. 860-873) kadar Kırgızlar üç defa Çin'e hediye verdiler. Fakat sonuna kadar,yine de Uygurları kendi idaresi altına alamadılar. Bu zamandan sonraki hediye vermek ve karşılığında ünvan almak gibi olayları,Çin tarihçi memurları bir daha yazmadılar.

8) Hei-ch'ê-tzu kabilesine kaçan Uygurlar

843 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ocak ayı olayları

a) TCTC,247:2441a

Üge Kagan savaştan kaçarak Hei-ch'ê-tzu 黑車子 kabilesine gitti. Onun etrafa dağılan askerlerinin büyük bir ekseriyeti Yu-chou 幽州 bölgesine geldiler ve teslim oldular.

b) CTS,145:14a

O gece Ho-tung (chieh-tu-shih'si) Liu Mien, kendi askerlerini idare ederek ansızın Üge (Kagan'ın) ordugâhına yürüdü. Üge anî olarak korku ile hemen kuzey-doğu tarafına 400 mil mesafedeki bir yere kaçtı ve orada (Çin ile) sulh yapmak dileğinde bulundu. Ayrıca, Shih-wei'lerde tekrar ordugâhını kurdu[43].Fakat, acelesinde T'ai-ho Konçuy'u beraber götüremedi.

c) HTS,142B:3a

Bundan sonra, (Uygurların Üge) Kagan'ı diğer geri kalan halkı toplayarak Hei-ch'ê-tzu kabilesine tabi olmak için gitti. Buna göre İmparator, (Ai) Hung-shun (愛)牙順 ile (Ho) Ch'ing-ch'ao (何)清朝'nun Uygurları son derecesine kadar takip etmelerini emretti. Hung-shun da, Hei-ch'ê-tzu kabilesine taarruz etti ve onları yendi. Üge (Kagan'ı) öldürmek için onlardan çok faydalandı.

2) Şubat ayı olayları

a) TFYK,987:7b

Uygurların Üge Kagan'ı mağlup olduğu için Çin sınırına yaklaştı. Ondan sonra K'ang-chü 康居'ye sığınarak orada yaşamayı rica etti. Bu şekilde kendisini, halkı ile birlikte Hei-ch'ê-tzu kabilesine bağladı.

b) CTS,18A:12a

Bu sırada Uygurların Üge Kagan'ı,(Liu Mien tarafından yapılan anî bir hücumda) bir ok ile yaralandı ve Hei-ch'ê-tzu kabi-

lesine sığınmak için kaçtı. (Çin) İmparatoru da, Kırgızların or dusunu çıkararak ona taarruz etmelerini emretti.

3) Haziran ayı olayları

a) HCİPC,6:3a

Kırgız Kaganına gönderilen ferman:

...."Bundan başka, şimdi Uygurlar tamamiyle mahvolmadılar.Onlar barbarlar ile Çin arasında oturdular. Hei-ch'ê-tzu kabilesi ise, çoktan beri onların tehditlerinden korktu ve umumiyetle emirlerine itaat etti. Çünkü onların tekrar kuvvetlenmelerinden korkarak daima iki yüzlü bir siyaset takip etti. Fakat, küçük kabiler bile benim samimî şefkatımı bilmelidir.

"Siz, Uygurlarla olan münasebeti kesmek suretiyle hakikî dostluğumuzu belirtmiş oldunuz. Bize tabi olup andlaşma yaptığınız için, bütün hain ve kurnaz planlar artık çaresiz olarak size karşı kullanılmazdı. Bu sebeple bilhassa açıkça Kaganlığınızı tanımak ve her tarafa göstermek istedim...."

844 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Mart ayı olayları

a) HCİPC,6:6a

Kırgızlara verilen ferman:

...."Hei-ch'ê-tzu kabilesi fazilet ve kendi kuvvetlerini düşünmeden haydutları (yani Uygurları) korumağa bile cesaret ettiler. Böylece, size tabi olmamak suretiyle sizi alçaltmış oldular. Eğer bu harekete tahammül edilebilirse, artık hangi şeylere tahammül edilmez?

"Siz eskiden bir çok defalar bildirmiş idiniz ki, (T'ai-ho) Konçuy ister göğe çıkmış olsun, isterse yerin altına geçmiş olsun, onu arayacak ve muhakkak bulacaksınız. Eğer şimdi bu iş üzerinde durmazsanız, bizi nasıl inandırabilirsiniz? Zannederim

ki, siz bu sonbahar mevsimini fırsat bilerek seçkin süvarilerinizi seferber edeceksiniz. Bu suretle Uygurların işledikleri (T'ai-ho Konçuy'u) kaçırma suçunu ve Hei-ch'ê-tzu kabilesinin itaat etmeme cinayetini cezalandırabileceksiniz. Çöp toplamak gibi son ferdine kadar onları toplayınız ki, bir daha kötülük yapamasınlar. Ancak ondan sonradır ki,memleketler sakin olabilir. Böylece çok güzel olacak, değil mi? ....

"Hei-ch'ê-tzu kabileleri, Çin sınırına 1,000 mil mesafedeki çölün içinde bulunuyorlar. Eskiden beri Çin ordusu oraya kadar gidememiştir. Onlar, Uygurların gerçek maksatlarını kavradıkça, daima An-hsi bölgesine gelmek istediler. Bu sonbahara kadar bekliyelim. O zaman ben, Yu-chou, T'ai-yüan, Chên-wu ile T'ien-tê v.s. sınırımıza yakın dört bölgenin mühim yollarından ordunun harekete geçmesini emredeceğim. Bence, siz taarruza geçer geçmez Uygurlar muhakkak kaçacaklardır. O sırada onların dağılan askerlerinin durdurulmasını ordularımıza emredip onları yakalayabileceğiz. Bu askerî hareket zamanı muhakkak anlaşmamıza uymalıdır. Zannederim ki, siz Kagan da bu büyük sadakatı gösterir , bu suretle kalplerimiz birlikte çalışmış olur...."

b) TFYK,980:19b

(Başbakan da) İmparatora şöyle dedi:

"- Kırgızlar, Uygurların en sevmedikleri düşmanları idiler. Fakat bizim yine de Üge Kagan ile dostluk kurmamız lâzımdır. En iyisi (Kırgızlar),kendi ordularını idare ederek elçilerini öldüren suçluları arasınlar ve Hei-ch'ê-tzu kabilelerinin (Üge) Kagan'ın sığınmasını kabul eden cinayetini cezalandırsınlar."

c) TCTC,247:2450a

İmparator Kırgızlara bir ferman verdi ve bu fermanda şöyle yazıyordu:

"- Bu sonbaharda sizin Kaganınızın Uygurlara ve Hei-ch'ê-tzu kabilesine taarruz edeceği zaman, biz de Yu-chou, T'ai- yüan, Chên-wu ile T'ien-tê v.s. gibi dört bölgedeki orduların mühim yollardan hareket ederek (Uygurlar ve Hei-ch'ê-tzu'lar tarafından) etrafa dağıtılan askerlerini yakalamalarını emredeceğiz. Ayrıca, sizin Kaganlığınızı tanıyan bir emirnâme de vereceğiz ve eskiden Uygurlar için yaptığımız şekilde size de aynı

muameleyi yapacağız."

d) HTS,142B:13a

Bu sırada (Uygurların) Üge Kagan'ı ile geri kalan halkı, Hei-ch'ê-tzu kabilesine sığınıp yağıyorlardı. (Kırgızların reisi) A-jê, sonbahar mevsiminde atların güçlenmesini fırsat bilerek onlara taarruz etmek istedi. Bunun üzerine Çin İmparatoruna bir mektup vererek, sefer tarihinin tesbitini diledi.

846 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Temmuz ayı olayları

a) TCTC,248:2459b

Temmuz ayında Uygurların Üge Kagan'ına mensup olan halklar, yavaş yavaş (Çin'e) teslim oldular veya dağıldılar. Bazıları da soğuktan donarak öldüler. Böylece, sayıları 3,000 den aşağıya düştü. O sırada, Uygurların başbakanı İ-yin Çur 逸隐啜, Üge Kagan'ı Chin-shan[44] 金山 dağlarında öldürdü. Yerine (Üge) Kaganın küçük kardeşi O-nieh Tegin 遏捻特勒'i yeniden Kagan olarak tahta çıkardı.

b) CTS,145:14a

Ta-chung 大中 saltanat devresinin ilk senesinde (M.s.847)[45] Üge (Kagan'ın) halkı, Yu-chou bölgesine geldi ve teslim oldu. Geriye kalan halkı ise, başıboş dolaştı ve onlardan yüz binlerce kişi de açlık ve soğuktan öldüler. Sayıları 3,000 kişiden aşağıya düştü.

Üge (Kagan) kendi kız kardeşini Shih-wei'lerin (şefi) ile evlendirdi ve bu suretle Shih-wei'lere dayandı[46]. Bu sırada Uygurların nazırı Mei-ch'üan[47] 美權 olan İ-yin Çur, Uygurların halkının Üge Kagan'ı Chin-shan'da, yani Altay dağlarında öldürmesini teşvik etti. (Üge Kagan öldürüldükten sonra,) yerine küçük kardeşi O-nieh Tegin, yeniden Kagan olarak tahta çıkarıldı. Ondan sonra Uygurların 5,000 kişiden fazla halkı da, Hsi 奚 kabilesinin reisi Shih-shê-lang 石舍郎 tarafından yiyecek ve koyun gibi yardım aldılar.

c) HTS,142B:3b

Başlangıçta (Üge) Kagan ile beraber kaçanlar, bir ordunun yeniden kurulamıyacağını anladıkça, hemen arka arkaya Yu-chou bölgesine giderek teslim oldular. Diğer geri kalanlardan bin - lerce kişi açlık ve soğuktan öldüler. Hei-oh'ê-tzu kabilesi de (Uygurların) perişan oldukları için (Üge) Kagan'ı öldürdüler[48]. Bunun üzerine Uygurlar, (öldürülen Üge Kagan'ın) küçük kardeşi O-nieh Tegin'i yeniden Kagan olarak tahta çıkardılar.

9) Hsi kabilesine sığınan Uygurlar

847 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Mayıs ayı olayları

a) TCTC,248:2460b

Mayıs ayında, Yu-chou chieh-tu-shih'si Chang Chung-wu bütün Hsi kabilesini ağır bir mağlubiyete uğrattı.

Tibet'lilerin reisi Lun-k'ung-jê 論恐熱, (rahmetli) Çin İmparatoru Wu-tsung (M.s.841-846)'un ölüm töreni yapıldığı zaman, bu fırsatı bilerek Tangut'ların ve Uygurların geri kalan halklarını kendine çekip birlikte (Çin'in) Ho-hsi bölgesine taarruz etti. Bunun üzerine İmparator da, Ho-tung chieh-tu-shih'si Wang Tsai 王宰 'nin Tai-pei[49] 代北 bölgesindeki bütün orduları kendi idaresi altına alarak onlarla karşılaşıp hücum etmesini emretti. Wang Tsai da, Şato kabilesinin şefi Chu-yeh chih hsin 朱邪赤心 'i öncü olarak getirdi. Ondan sonra, Lin-chou 麟州 ve Chi-ho[50] 澮河 bölgelerinden itibaren, Lun-k'ung-jê ile savaşa girişti. Sonunda, Yen-chou 鹽州 bölgesinde (Tibet'lileri) mağlubiyete uğrattı.

b) CTS,145:14a

Uygurların 5,000 kişiden fazla halkı da, Hsi kabilesinin reisi Shih-shê-lang 石舍郎 tarafından yiyecek ve koyun gibi yardım aldılar. Fakat, 847 senesinin ilkbaharında Chang Chung-wu', Hsi kabilesini ağır bir yenilgiye uğrattı. Bundan sonra Uy

guzların, Hsi kabilesinden aldıkları yiyecek v.s. gibi yardımla
ı ko[illegible]di ve mevcut erzakları da, sarfedilerek tükendi.

c) HTS[illegible].13a

847 senesinin mayıs ayında Chang Chung-wu, kuzey Hsi kabilesi ile savaştı ve onları mağlubiyete uğrattı.

Tibet'liler ve Uygurlar, Ho-hsi bölgesine taarruz ettiler. Ho-tung chieh-tu-shih'si Wang Tsai 王宰 onları mağlup edip cezalandırdı.

d) HTS,142B:3b

Ta-chung 大中 saltanat devresinin başlangıcında (847)Chang Chung-wu, bütün Hsi kabilesini cezalandırdı ve onları mağlubiyete uğrattı.

e) HTS,142B:3b

(Uygurların) O-nieh Kagan'ı, bundan sonra daha zayıflandı. Diğer geri kalan 5,000 kişi Hsi kabilesinin büyük reisi Shih-shê-lang 碩舍郎 tarafından yardım gördüler.

848 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ocak ayı olaylar

a) TCTC,248:2461b

Başlangıçta Uygurların O-nieh Kagan'ı, Hsi kabilesinin şefi Shih-shê-lang 石舍郎 tarafından yardım gördü. Bundan sonra, Chang Chung-wu, Hsi kabilesini ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu sebeple Uygurlar bir daha Hsi kabilesinden yiyecek v.s. gibi yardım alamadılar ve günden güne memleketlerindeki erzakı sarfederek bitiriyorlardı. O sırada, Uygurların memleketlerindeki asılzade, yüksek memur ve halkın sayısı yalnızca 500 den aşağıya düşmüştü[51]. Onlar da Shih-wei 室韋 kabilesine sığınarak bağlandılar.

10) Shih-wei kabilesine bağlanan Uygurlar

848 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ocak ayı olayları

a) TCTC,248:2461b

Uygurlar da Shih-wei 室韋 kabilesine sığınarak bağlandılar. Az sonra, Shih-wei kabilesinin Çin'e hediye getiren bir elçisi, Yu-chou bölgesinden geçiyordu. Bu anda, Chang Chung-wu da bu elçinin Shih-wei kabilesine dönünce, O-nieh (Kagan) v.s.yi yakalamasını rica etti. O-nieh (Kagan) bu haberi daha önce duydu ve hemen geceleyin Hatun Ko-lu 葛祿 ve oğlu Tu-ssu Tegin 毒斯特勒 v.s. gibi dokuz kişi ile birlikte ata binip batıya kaçtı. Uygurların diğer geri kalan halkı, onları takip etmek için yetişemediler ve kendi aralarında göz yaşı dökerek ağlaştılar. Ondan sonra Shih-wei'ler, Uygurların geri kalan halkını 77 kola ayırarak[52] ayrı ayrı yerlerde oturttular.

Ertesi gün Kırgızlar, Uygurları almak için başbakan Apa'yı gönderip bütün barbarların 70,000 askerini emrine verdiler. Onlar, Shih-wei'leri ağır bir mağlubiyete uğratıp geri kalan bütün Uygurları elde ettiler ve çölün kuzeyine döndüler. Bu sırada, bir kaç çadırlık Uygur halkı dağlara ve ormanlara kaçtılar ve diğer barbarları yağma ettiler.

b) CTS,145:14a

848 senesinin ilkbaharında, (Uygurların) geri kalan yüksek rütbeli ve asîl memurlarının sayısı 500 kişiden aşağıya düştü ve Shih-wei kabilesine bağlandılar. Bu sırada (Çin'i) ziyaret etmeğe gelen Shih-wei kabilesinin elçisi, Yu-chou bölgesinden geçti. Chang Chung-wu da Shih-wei'lerin elçisine, kendi memleketine dönünce O-nieh (Kagan) v.s.yi Yu-chou'ya teslim etmesini rica etti. Bu sebeple O-nieh (Kagan) v.s. çok korktular. Hemen o gece (O-nieh Kagan), kendi Hatunu Ko-lu, oğlu Tu-ssu Tegin v. s. gibi dokuz kişi ile ata binip batıya kaçtı. Diğer (Uygurların) geriye kalanları ise kaçamadılar. Bütün nazırlar, yüksek memurlar, büyük ve küçük herkes yüksek sesle ağlaştılar. Shih-

wei'ler, Uygurların geriye kalan halkını 7 kola böldüler ve her Shih-wei kabilesi bu Uygur kollarını aldı.

Üç gün sonra[53], Kırgızların başbakanı Apa 70,000 kişi kadar bütün barbar askerlerini kendi idaresi altına alarak, O-nieh (Kagan) ve bütün Uygurları esir almak için güney-batı tarafından geçerek T'ien-tô bölgesinin kuzey sınırına kadar geldi ve Shih-wei'leri ağır bir yenilgiye uğrattı. Apa, Shih-wei'lerin yanında kalan bütün Uygurları alarak çölün kuzeyine doğru döndü. Bunun dışında kalan (Uygurların) bir kaç çadırlık halkı, dağlara ve derin ormanlara dağılarak sığındılar ve bazısı da diğer barbar kabileleri yağma ettiler. Onların hepsi, batıdaki An-hsi 安西 bölgesinde oturan P'ang-lê[54] 龐勒'nin gelmesini beklediler.

c) HTS,142B:3b

Uygurlar, günden güne erzakı sarfederek bitiriyorlardı. Bu sırada geri kalan bütün rütbeliler ve yüksek memurların sayısı 500 den fazla idi. Onlar, Shih-wei kabilesine gidip bağlandılar. Chang Chung-wu, (Shih-wei'lerin) Uygur Kaganını yakalamalarını emretti. Bunun için O-nieh Kagan çok korktu ve Hatunu Ko-lu ile oğlu Tu-ssu Tegin v.s. gibi dokuz kişi ile birlikte geceleyin halkını bırakarak batıya doğru kaçtı. (Uygurların) halkının hepsi ağlaştılar. Ondan sonra Shih-wei'ler, Uygurları 7 kola ayırıp kendilerine aldılar ve dolayısiyle Kırgızlar çok kızdılar. Onların başbakanı Apa, 70,000 askeri idare ederek Shih-wei kabilesine taarruz etti ve bütün Uygurları elde ederek çölün kuzeyine döndü. Diğer geri kalan bir kaç çadırlık (Uygur) halkı ise, dağlar ve ormanlara sığındılar. Onlar da kendilerini yaşatmak için bütün barbarları yağma ettiler. Daha sonra, Mang Tegin 厖特勒'e tabi oldular.

Notlar

[1]Ho-lo-ch'uan 合羅川, Sarı Nehir ile Hami Nehri arasında bulunur. "Kara Nehir" veya "Etsin Göl" de denilirdi. Bk. Bretschneider, Mediaeval Researches, 1, 159,n.; Hamilton, Les Ouïghours.., s. 154.

[2]Jên-shêng wên-wu chih-shên ta-hsiao huang-ti 仁聖文武至神大孝皇帝: Merhametli, üstün karakterli, âlim, cesur ve atalarına saygılı mükemmel bir İmparator anlamındadır.

[3]İmparator Wên-tsung, M.s.840 senesinin ocak ayında ölmüştü. Aynı ayda oğlu Wu-tsung tahta çıkmıştı. Bunun için Wu-tsung tahta çıktıktan sonraki 843 senesinin şubat ayında Kırgız elçisinin gelişi olayı, HCİPC'de 4. senede olmuş kabul edilmektedir.

[4]Çinlilere göre, dünyanın beş temel unsuru altın, odun, su, ateş ve topraktır.

[5]Altı dizginli bir arabayı kolayca idare eder gibi, halkı da başarıyla öyle idare etti.

[6]Chu-wu, bir kabilenin adı olup,"Çuwu" olması muhtemeldir. "Ho" cesur, "So" da sol demektir. Yani çok cesur ve sol tarafından çok başarılı ok atabilen bir adam demektir. Bk. HTS,142B:12b.

[7]Lung-yu 隴右, Lung-shan adlı dağın sağ tarafındaki bölge demektir. T'ang sülâlesinin 10 bölgesinden biridir. Bugünkü Kan-su eyâletindeki Lung-shan dağının batısı ile Hsin-chiang eyâletindeki Urumc i'nin doğusu arasındaki arazidir.

[8]Yü-mên-kuan 玉門關, eskiden bir geçidin adıdır. Bugünkü Kan-su eyâletindeki Tun-huang 敦煌 şehrinin batısındadır. Bu geçit, eskiden Çin'den batı bölgelerine giden en önemli yol üzerinde idi.

[9]Chu-yai 珠崖, Han sülâlesinin kurduğu bir bölgedir. Bugünkü Kuang-tung 廣東 eyâletindeki Ch'iung-shan 瓊山'ın güney-doğusundadır.

[10]Szu-chên 四鎮: T'ang sülâlesinin batıdaki dört bölgesi demektir. Bunlar Kuei-tzu (yani Kuça) 龜茲, Yü-t'ien (yani Khoten) 于闐, Yen-ch'i (yani Karaşar) 焉耆 ile Shu-lê (yani Kashgar) 疏勒'dir. Ayrıca bk. Hamilton, Les Ouïghours.., s.24.

[11]An-tung 安東: T'ang sülâlesinde iken, İmparator Kao-tsung 高宗 (M.s.650-683) Kore'de bir An-tung idareciliğini kurdu. Bütün Çin denizinin doğusundaki memleketlerin işleriyle meşgul oldu. Fakat sonunda bu idarecilik ortadan kaldırıldı.

[12]Krşl. Chu-wu ho-su 注吾合素.

[13]T'ai-p'u-ch'ing 太僕卿, Kralın tahta çıkarılması ve Saray vasıta işleri ile meşgul olan memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.390-404.

[14]Po-hai 勃海, eskiden Kore'de bir bölgenin adıdır.

[15]Krşl. An-hsi ile (Çin) başkenti arasında 7,100 millik bir mesafe vardır. Bk. TFYK,994:7a.

[16]Krşl. Beşbalık, (Çin) başkentine 5,200 mil mesafededir. Bk. TFYK,994:7a.

[17]An-Shih 安史, T'ang sülâlesi zamanında chih-tu-shih ünvanını taşıyan An Lu-shan 安祿山 ile büyük generel Shih Ssu-ming 史思明 'in soyadlarının kısaltılmasıdır.

[18]Chung-shu shih-lang 中書侍郎, T'ang sülâlesi zamanında, bugünkü başbakan karşılığında bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.179.

[19]Hsiang-wei 象魏, Çin İmparatorunun Sarayının kapısı anlamına gelir.

[20]T'ien Kagan 天可汗, eski Türkçede "Tengri Kagan" olabilir. Gök Kagan veya Tanrı Kagan anlamında bir ünvandır.

[21]Pei-p'ing t'ai-shou 北平太守: Pei-p'ing, bugünkü Pekin ; T'ai-shou ise, bugünkü vali idi. Ünvanın hepsi Pekin valisi demektir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.721.

[22]Ssu-li-fa 俟利發, TFYK'de yanlış olarak Hou(?)-li-fa 侯(?)利發 diye yazılmıştır.

[23]An-fu Hsia-chia-ssu-shih 安撫黠戛斯使, Kırgızların asâyiş memurluğu demektir.

[24]Han-lin hsüeh-shih 翰林學士: T'ang sülâlesi zamanında Saray içinde, Han-lin-yüan 翰林院 adlı bir ilim akademisi kuruldu. Akademiye alınan âlim adamlara Han-lin hsüeh-shih denirdi.

[25]Li-pu shang-shu 禮部尚書, etiket işleri ile ilgilenen bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires..., s.79-96.

[26]Ana kaynaklara göre, 843 senesinin mart ayında Kırgızlar , Çin'e elçi göndermişlerdir. TFYK'de bu olayın yanlış olarak ağustos ayında olduğu kaydedilmiştir.

[27]Ana kaynaklara göre aynı senenin mart ayında,Çin İmparatoru hemen Kırgızlara bir ferman vermiştir. TFYK'de bu olayın yanlış olarak eylûl ayında olduğu aksettirilmiştir.

[28]Bk. not 27.

[29]Ana kaynaklara göre, Kırgızlar Çin İmparatoruna iki at hediye etmişlerdir. TFYK'de yanlış olarak bir beyaz atın hediye edildiği yazılmaktadır.

[30]Shen-kuo 陝虢, bugünkü shen-hsi eyâletindeki Shen-hsien 陝縣 bölgesidir.

[31]Kuan-ch'a-shih 觀察使, bölgeleri teftiş eden bir memuriyettir. Mevkii chieh-tu-shih'ten hemen sonra gelir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.669.

[32]Tsung-ying hsiung-wu ch'êng-ming Kagan 宗英雄武誠明可汗: Kahraman bir kabileden gelen, cesur ve akıllı Kagan anlamındadır.

[33]Yu-san-ch'i ch'ang-shih 右散騎常侍: İmparator Saraydan çıkarken sağ yanında bulunan atlı muhafızlardan birinin ünvanıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.140,581.

[34]Çin adetine göre, bir ölüm töreni daima soçkin bir günde yapılır. Bunun için İmparator Wu-tsung, 846 senesinin ağustos ayında öldüğü halde, aynı senenin eylül ayında henüz toprağa verilmemiştir.

[35]T'ai-shêng 臺省: Shang-shu-shêng 尚書省, Chung-shu-shêng 中書省 ile Mên-hsia-shêng 門下省 'in dahil olduğu bir bölümdür. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.11.

[36]Ana kaynaklara göre Çin İmparatoru, 847 senesinin haziran ayında Kırgız reisine bir ünvan vermeğe teşebbüs etmiştir. TFYK'de bu olayın yanlış olarak nisan ayında olduğu yazılmıştır.

[37]Ying-wu ch'êng-ming Kagan 英武誠明可汗: Kabiliyetli, cesur, samimî ve akıllı bir Kagan demektir.

[38]Ana kaynaklara göre Shih-wei'ler, Uygurları 7 kola ayırmışlardır. Fakat TCTC'de Uygurların 77 kola ayırıldıklarının yazıldığının yanlış olması muhtemeldir.

[39]Krşl. A-po (Apa) 阿波.

[40]Krşl. Ertesi gün Kırgızlar, Uygurları almak için Başbakan Apa'yı göndermişlerdir. Bk. TCTC, 248:2461b.

[41]846 senesinin temmuz ayında Uygurların Üge Kagan'ı, başbakanı tarafından öldürülmüş ve yerine küçük kardeşi O-nieh Tegin yeniden Kagan olarak tahta çıkarılmıştır.

[42]Krşl. Henglig Tegin.

[43]Ana kaynaklara göre, Üge Kagan mağlup edildikten sonra Hei ch'ê-tzu kabilesine kaçmıştır. CTS'da bu kabilenin adı yanlış olarak Shih-wei diye kaydedilmiştir.

[44]Chin-shan 金山, Altay dağlarıdır. Ayrıca bk. Giles, A Topographical Fragment.., BSOS, VII, s.567; Hamilton, Les Ouïghours. s.50.

[45]Ana kaynaklara göre Üge Kagan'ın halkı 846 senesinde Yu-chou bölgesine gelerek teslim olmuştur. CTS'da bu olayın yanlış olarak 847 senesinde olduğu aksettirilmiştir.

[46]Bk. not 43.

[47]Hei-ch'üan 美權, bir ünvan olabilir.

[48]Ana kaynaklara göre Üge Kagan, Başbakan İ-yin Çur tarafından öldürülmüştür. HTS'da yanlış olarak Hei-ch'ê-tzu kabilesi tarafından öldürüldüğü intikal etmektedir.

[49]Tai-pei 代北, Tai-chou bölgesinin kuzeyi demektir. Bugünkü Shan-hsi eyâletindeki Yen-mên 雁門 'in kuzeyidir.

[50]Chi-ho 濟河, bir nehir adıdır. Bu nehir, Ho-nan eyâletindeki Chi-yüan 濟源 şehrinin batısında bulunan dağdan çıkıp, güneydoğu istikametince Sarı Nehre gider.

[51]Krgl. 848 senesinin ocak ayında, Uygurların geri kalan bütün rütbeli ve yüksek memurlarının sayısı 500 den fazla idi. Bk. HTS,142B:3b

[52]Bk. not 38.

[53]Bk. not 40.

[54]Krgl. Menglig (Tegin)屠歷(特勤).

B- AN-HSİ BÖLGESİNE KAÇAN UYGURLAR

840 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Eylûl ayı olayları

a) TCTC,246:2434a

Kırgızlar, Uygurları büyük bir mağlubiyete uğrattılar ve Kaganlık otağını yaktılar. Her şey sona erdi. Uygurların bütün boyları kaçarak dağıldılar. Onların başbakanı Savcı 駙馞 ile Mang Tegin 厖特勤 v:s. gibi on beşe yakın kabile, batıdaki Karluk'lara kaçtı. Onlardan bir kol Tibet'lilere, bir kol da An-hsi 安西 'ye kaçtılar.

b) CTS,145:13a

Uygurlar, diğer kabilelerin memleketlerine kaçarak dağıldılar. Bunlardan bir kol Başbakan Savcı, onun erkek yeğenleri T'êp'ang-lê 特厖勒, Nan-lu (Nomlug?) 男鹿 ile O-fên 遏粉 v.s. beş kardeş ve on beş kabile ile birlikte batıdaki Karluk'lara kaçtılar. Diğer bir kol Tibet'lilere, bir kol da An-hsi'ye kaçtılar.

c) HTS,142B:1b

Bütün Uygurların kabileleri de dağıtıldı ve kaçtı. Bu sırada Uygurların başbakanı Savcı ile Mang Tegin başta bulunan on beş kabile, Karluk'lara kaçtı. Diğer geriye kalan halk Tibet'lilere ve An-hsi'ye gitti.

848 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ocak ayı olayları

a) TCTC,248:2461b

Uygurların başka bir kolunun (başkanı olan) Hang-lê[1] 厖勒, evvelce An-hsi bölgesinde oturdu. Kendi kendine de Kagan ünvanını vermişti. Bu zamanda, Kan-chou 甘州 ve çölün batısındaki şehirlerde oturan diğer kabileler çok küçük ve zayıf idiler. Daima (Hang-lê'ye) hediye getirerek onu ziyaret ettiler.

b) CTS,145:14a

Uygurların hepsi, batıdaki An-hsi bölgesinde oturan P'ang-lê(yani Menglig)'nin gelmesini beklediler. Bu sırada P'ang-lê , kendi kendine Kagan olarak tahta çıktı. Ayrıca, çölün batısındaki bütün şehirlerinin halkını da kendi buyruğu altına aldı. Fakat, onun haleflerinden Kagan olanların ekserisi zayıf; fakat memurları ise kuvvetli idiler.

c) HTS,142B:3b

Bu sırada Mang Tegin (yani Menglig) artık kendi kendine tahta çıktı ve Kan-chou'da oturdu[2]. Ayrıca, bütün çölün batisındaki şehirleri de kendi idaresi altına aldı.

856 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Mart ayı olayları

a) TCTC,249:2469b

Mart ayında, Çin İmparatoru tarafından bir ferman yayınlandı. Bu fermanda şöyle yazıyordu:

"- Uygurlar, memleketimiz için bir çok basarılar elde ettiler. Nesiller boyunca bizimle akrabalık kurdular. Bize tabilik gösterdiler ve hediye takdiminde bulundular. Bunun sayesinde kuzey sınırlarımızda çoktan beri tehlikeli saldırış olayları çıkmadı. Huei-ch'ang saltanat devresinde (M.s.841-846), Uygurların memleketlerinde karışıklık oldu ve Kaganları kaçtı. Ondan sonra hain memurlar idareyi elde ettiler. Böylece, Uygurların memleketlerinin çabuk imha edilmelerine sebep oldular.

"Son zamanlarda bize teslim olanlardan bazılarının söylediklerine göre, halen Mang-li[3](Menglig)胡特勒Kagan olarak tahta çıkmıştır. Kendisi yine de An-hsi bölgesinde oturuyor. Kendi Kaganlık otağına tekrar dönünce, muhakkak kendisine Kaganlığını tanıyan bir emirnâme vereceğim."

2) Ekim ayı olayları

a) TCTC,249:2470a

Kışın ekim ayında İmparator, Uygurları yatıştırmak ve himaye etmek için bir elçiyi An-hsi'ye gönderdi. (Çin) olçisi tam Ling-wu[4] 靈武 bölgesine goldiği zaman, Uygurların Kaganı da Çin'e hediye götürmek için bir elçiyi gönderiyordu.

b) HTS,142B:3b

(Çin) İmparatoru Hsüan-tsung 宣宗 (847-859), uzaklarda kalan yabancı kabilelere bile şefkat göstermek istedi. Bunun için bir elçiyi Ling-chou 靈州 'ya göndererek oradaki kabilelerin şeflerini ziyaret ettirdi. Bu sırada Uygurlar da bir elçiyi göndererek (Çin) elçisi ile beraber (Çin) başkentine kadar geldiler.

3) Kasım ayı olayları

a) TCTC,249:2470a

Kasım ayında İmparator, (Uygurların reisine) Wa-lu[5] (Ulug) Tengride kut bulmış alp külüg bilge Huai-hsin[6] Kagan 嗢祿登里羅汨沒密施俱錄毗伽懷建可汗 ünvanını vererek onların Kaganlığını tanımak istedi. Bunun üzerine, Wei-wei shao-ch'ing[7] 衛尉少卿 rütbeli Wang Tuan-chang 王端章 , onların Kaganlığını tanımak için gönderilecek emirnâmenin elçiliğine getirildi.

b) HTS,142B:3b

İmparator, Uygurlara hemen Ulug Tengride kut bulmış alp külüg bilge Huai-hsin Kagan ünvanını vermek istedi. Ondan sonra , Uygurlar 10 yıldan fazla,bir kaç defa yerli mallarını (Çin'e)hediye ettiler.

857 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ekim ayı olayları

a) TCTC,249:2471b

Ekim ayında Wang Tuan-chang, Uygurların Kaganlığını tanı -

yan emirnâmeyi götürmek için yola çıktı. Fakat, (Uygurlara giden) yol Hei-ch'ê-tzu kabilesi tarafından kesilmişti. Bunun için elçi, Uygurlara kadar gidemedi ve tekrar (Çin'e) geri döndü. Bu sebeple Çin'e geri dönen Wang Tuan-chang, ceza olarak Ho-chou ssu-ma[8] 賀州司馬 memurluğuna indirildi.

b) CTS,18B:29a

857 senesinin ekim ayında, Uygurlara gidip onların Kaganlığını tanımak için ilgili merasimi orada yapacak olan elçi Wei-wei shao-ch'ing rütbeli Wang Tuan-chang, yeniden Ho-chou ssu-ma' lığının muavinine[9] indirildi. Ayrıca, Kuo-tzu li-chi po-shih[10] 國子禮記博士 ünvanını taşıyan Li Hsin 李潯 ise, Ch'ên-chou[11] ssu-ma p'an-kuan 郴州司馬判官 'lığına; Ho-nan-fu[12] shih-ts'ao[13] 河南府士曹 rütbesini taşıyan Li Chi 李寂 de, Yung-chou[14] ssu-ma 永州司馬 'lığına indirildiler. Çünkü (Uygurlara gönderilen Wang) Tuan-chang v.s. gibi memurlar Çin sınırını geçtiler. Fakat (Uygurlara giden) yol üzerinde Hei-ch'ê-tzu kabilesi tarafından yolları kesildi. Bunun için de onlar elçilik vazifelerini yapmadan Çin'e geri döndüler. Bu sebeple onların hepsi cezalandırıldılar.

C- BEŞBALIK BÖLGESİNE KAÇAN UYGURLAR

866 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Şubat ayı olayları

a) TCTC,250:2484a

866 senesinin ilkbaharının şubat ayında, Kuei-i chieh-tu-shih 歸義節度使'si Chang İ-ch'ao 張義潮 İmparatora şöyle dedi:

"- Pei-t'ing (Beşbalık) bölgesinde bulunan Uygurların (şefi P'u)-ku Chün (僕)固俊, yani Bugu Chün, Hsi-chou[15] 西州, Pei-t'ing, Lun-t'ai[16] 輪臺, Ch'ing-chên[17] 清鎮 v.s. gibi şehirleri işgâl etti. Bu sırada (Tibet'lilerin şefi) Lun-k'ung-jê 論恐熱 de K'uo-chou[18] 廓州 şehrinde oturuyor ve Çin sınırına beraberce

taarruz etmek için kendi etrafındaki kabileleri teşvik ediyordu. Fakat diğer kabileler bu teklifi kabul etmediler. Böylece Tibet'liler artık etraftan düşmanlarla çevrilmiş oldular. Hattâ kendileri bizzat sığınmak için bir yer de bulamadılar.

Az sonra, düşmanlarından birisi, Shan-chou[19] 鄯州 bölgesine gidip Toba Huai-kuang 拓拔懷光'a haber verdi. Bunun üzerine (Toba) Huai-kuang, kendi ordusunu idare ederek Tibet'lilere taarruz etti ve onları mağlubiyete uğrattı.

b) CTS,19A:12a.

866 senesinin ekim ayında[20], Sha-chou[21] chieh-tu-shih 沙州節度使'si[22] Chang İ-ch'ao, İmparatora bir rapor sunarak şöyle dedi:

"- Uygurların şefi Bugu Chün'ü göndererek Tibet'lilerin büyük generallerinden Shang-k'ung-jê[23] 尚恐熱 ile savaşa giriştik. Tibet'lileri ağır bir yenilgiye uğrattık. Shang-k'ung-jê'yi de öldürdük ve onun kesilen başını göstere göstere başkentimize kadar getirip teslim ediyoruz."

c) HTS,142B:3b

İmparator İ-tsung 懿宗 (M.s.860-873) saltanat devresinde, (Uygurların) büyük reisi Bugu Chün, Beşbalık[24] 北廷 'tan Tibet'lilere taarruz etti.ve (Tibet'lilerin şefi) Lun-shang-jê[25] 論尚熱'yi öldürdü. Bütün Hsi-chou, Lun-t'ai v.s. gibi şehirleri de aldı. Tarkan Mi[26] 達干米'yi yeşim ile birlikte Çin'e gönderdi ve yakalanan (Tibet'lilerin) kölelerini de sundu. Aynı zamanda, Çin İmparatorundan kendisine bir (Kagan) ünvanını vermeyi diledi. İmparator da bunu kabul etti. Fakat ondan sonra, Uygurların Sarayı daima karışıklık içinde bulundu. Bu sebeple Çin'e devamlı olarak hediye veremedi. Onların hareketleri de tarihte bir daha gösterilmedi.

872 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ağustos ayı olayları

a) TCTC,252:2500b

872 senesinin ağustos ayında, Kuei-i chieh-tu-shih'si Chang İ-ch'ao öldü. Yerine Sha-chou ch'ang-shih 沙州長史'si Ts'ao İ

chin 哥舒金 ilk önce geçici olarak orduyu idare etti, biraz sonra da esaslı olarak Kuei-i chieh-tu-shih'liğine tayin edildi.Bundan sonra, Çin İmparatorluğunun başkentinde çok karışıklıklar çıktı. İmparatorun emirleri artık uzak bölgelere tesir edemezdi. Bunun için Uygurlar, Kan-chou 甘州 'a taarruz ederek orayı işgâl ettiler. Kuei-i bölgesine mensup olan diğer chou 州'lar da (Tibet'li) Ch'iang 羌 ve Hu[27] 胡 v.s. gibi kabileler tarafından işgâl edildi.

D- KAN-CHOU BÖLGESİNE KAÇAN UYGURLAR

840 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Eylûl ayı olayları

a) TFYK,967:14a

Huei-ch'ang saltanat devresinin başlangıcında (M.s.840) Uygurlar, Kırgızlar tarafından mağlup edildiler. Geriye kalan Uygurlar, Tibet'lilere kaçtı ve Kan-chou 甘州 bölgesinde yerleştiler.

848 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ocak ayı olayları

a) TCTC,248:246lb

Bu zamanda, Kan-chou ve çölün batısındaki şehirlerde oturan diğer kabileler çok küçük ve zayıf idiler. Daima (An-hsi bölgesinde oturan Mang-lê'ye) hediye getirerek onu ziyaret ettiler.

b) CTS,145:14a

Bu sırada P'ang-lê, (An-hsi bölgesinde) kendi kendine Kagan olarak tahta çıktı. Ayrıca, çölün batısındaki bütün şehirlerin halkını kendi buyruğu altına aldı. Fakat, onun haleflerinden Kagan olanların ekserisi zayıf; fakat memurları ise kuvvetli idiler. Onlar Kan-chou bölgesinde oturuyorlardı. Eskisi gibi bir da

ha zengin olamadılar. Son olarak bir elçi gönderip (Çin) Sarayı na geldiler ve iki at ile yerli mallarını hediye ettiler. Ayrıca alış veriş yaptıktan sonra geri döndüler.

c) HTS,142B:3b

Bu sırada, (Mang) Tegin artık kendi kendine tanta çıktı ve Kan-chou'da oturdu[28]. Ayrıca, bütün çölün batısındaki şehirleri de kendi idaresi altına aldı.

872 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ağustos ayı olayları

a) TCTC,252:2500b

Bundan sonra, Çin İmparatorluğunun başkentinde çok karışıklıklar çıktı. İmparatorun emirleri artık uzak bölgelere tesir edemezdi. Bunun için Uygurlar, Kan-chou'ya taarruz ederek orayı işgâl ettiler. Kuei-i bölgesine mensup olan diğer chou'lar da (Tibet'li) Ch'iang ve Hu v.s. gibi kabileler tarafından işgâl edildi.

874 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Aralık ayı olayları

a) TCTC,252:2503a

874 senesinin aralık ayında, Tangut'lar ile Uygurlar, T'ien-tê ordusuna taarruz ettiler. Ayrıca, Kan-hua-chün 感化軍 ordusu tarafından da bir rapor (İmparatora) sunuldu. Bu raporda şöyle yazılıyordu:

"- Bir çok haydutlar bizim bölgemizdeki şehirlere ve kasabalara taarruz ederek yağma ettiler. Artık onlara mani olamıyoruz."

Bunun üzerine İmparator, Yen(-chou)[29] 兗州 ile Yün(-chou) [30] 鄆州 v.s. gibi bölgelerin ordularını harekete geçirip onlara taarruz ederek cezalandırmalarını emretti.

b) TCTC,252:2503b

Başlangıçta, Uygurlar bir çok defa Çin İmparatorundan onlara Kaganlıklarını tanıyan bir emirnâme vermesini dilediler. Buna göre İmparator, Uygurların Kaganlıklarını tanımak için Ch'ih Tsung-chü 郗宗莒 adlı bir elçiyi Uygurlara gönderdi. Fakat bu sırada Uygurlar, T'u-yü-hun ile Ya-mo[31] 嗢末 kabileleri tarafından mağlup edildiler. Nereye kaçtıklarını kimse bilemedi. Bunun üzerine İmparator, (gönderilen elçi Ch'ih) Tsung-chü'nün,emirnâme, resmî mektup v.s.yi Ling-yen chieh-tu-shih 靈鹽節度使' si T'ang Hung-fu 唐弘夫'ya teslim etmesini ve kendisinin tekrar başkente geri dönmesini emretti.

c) CTS,19B:4a

874 senesinin aralık ayında, Tangut'lar, Uygurlarla birlikte (Çin) sınırına taarruz ettiler. Bunun üzerine İmparator, Tsosu lang-chung[32] 左司郎中 rütbeli Ts'ui Yüan 崔原'ı, onları kovmak için Ping-pu lang-chung[33] 兵部郎中 askerî memurluğuna tayin etti.

d) HTS,9:7a

874 senesinin aralık ayında, Tangut'lar ve Uygurlar, T'ien-tê ordusuna taarruz ettiler.

875 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ekim ayı olayları

a) TCTC,252:2505b

875 senesinin ekim ayında, Uygurlar Lo-ch'uan[34](Kara-su) 羅川 bölgesine geri döndüler.

2) Kasım ayı olayları

a) TCTC,252:2505b

875 senesinin kasım ayında Uygurlar, T'ung-lo[35] yü-lu[36] (Tongra Ülüg) 同羅掄祿 adlı bir elçi göndererek Çin'e hediye verdiler. Çin İmparatoru da karşılık olarak onlara 10,000 parça ince ipekli kumaş hediye etti.

902 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Nisan ayı olayları

a) TCTC,263:2614b

902 senesinin nisan ayında, Uygurlar bir elçi göndererek (Çin'deki) isyanları bastırmak için kendi ordularını çıkarıp yardım etmek istediler. Bunun üzerine İmparator, Han-lin hsüeh-shih âlim adam Han Wo 韓偓'nun,onların isteklerini kabul eden bir mektup yazmasını emretti. Fakat (Han) Wo şöyle dedi:

"- Jung ve Tih gibi barbarların hayvanlaşmış kalplerine inanılmamalıdır. Onlar, memleketimizin halkının zenginliğine ve lüks eşyalarına bakıp, diğer yandan kendi şehirlerinin bozukluklarını ve ordularının çürüklüklerini gördükçe, Çin'e küçümseyerek bakacaklar ve hırsları da fazlalaşacaktır. Ayrıca, Hei-ch'ang saltanat devresinden (841-846) beri, Uygurlar,memleketimiz tarafından hep mağlup edildiler. Onlar, belki bizim tehlikede bulunduğumuzu fırsat bilerek bizden intikam alacaklardır. Bu sebeple onların Kaganlarına verilecek fermanda, en iyisi şöyle yazılmalı:

"- Pek küçük hırsızlık ve yağma olayları için,ordularınıza yardım etmeğe zahmet etmiyeceğiz."

Böylece, (Uygurların) isteklerini boşa çıkarıp onları utandıracağız. Onların plânlarını da durdurmuş olacağız."

İmparator bu teklifi kabul etti.

b) HTS,142B:4a

İmparator Chao-tsung 昭宗 (889-904), Fêng-hsiang[37] 鳳翔 şehrine geldi. Bu zamanda Ling-chou chieh-tu-shih'si Han Sun 韓遜 tarafından bir rapor sunuldu. Bu raporda şöyle yazılıyordu:

"- Uygurlar, Çin'e yardım ederek isyanları bastırmak için kendi ordularını sefere geçirmek istiyorlar."

Buna göre Han-lin hsüeh-shih âlim adam Han Wo, İmparatora şöyle dedi:

"- Eskiden beri barbarlar, memleketimizin düşmanları olmuşlardır. Huei-ch'ang saltanat devresinden beri, her zaman sınırlarımızı gözetlediler. Fakat fırsat bulamadıkları için teşebbü-

se geçemediler. Şimdi, bizim tehlikede olduğumuzu fırsat bilerek kendilerine faydalı bir şey yapacaklardır. Bunun için onların tekliflerini kabul etmemeliyiz."

Bunun üzerine Uygurların istekleri kabul edilmedi. Bundan sonra onların memleketleri oldukça zayıfladı. Ara sıra da yeşim ve atlar vererek Çin sınırında oturan halk ile alış veriş yaptılar.

911 SENESİNDEKİ OLAYLAR

a) TFYK,980:22b

İmparator Liang T'ai-tsu 梁太祖'nun Ch'ien-yüan 乾元 saltanat devresinin ilk senesinde (M.s.911), Fu-chou[38] 鄜州 bölgesi tarafından getirilen Uygurların Kaganlarının mektubu (Çin Sarayına) geldi. Bunun üzerine İmparator, Tso-chien-mên-wei shang-chiang-chün[39] 左監門衛上將軍 rütbesini taşıyan Yang Chao 楊沼'yu, Yu-hsiao-wei shang-chiang-chün 右驍衛上將軍 ünvanlı memurluğa getirdi ve Uygurları kendi idaresi altına alarak onların esas memleketlerine götürmesini emretti. Daha sonra Ho-chung 河中 bölgesinden bir rapor sunuldu. Bu rapor da Uygurları himaye eden elçi Yang Chao'nun, iki Uygurların kabilesinin reisi ile 120 kişiyi esas memleketlerine götürmesi bildirildi.

924 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Nisan ayı olayları

a) TFYK,965:15b

924 senesinin nisan ayında, Uygurların geçici Kaganları olan Jên-mei 仁美, elçi ile Çin'e hediye gönderdi. Bunun üzerine Çin İmparatoru bir ferman yayınladı. Bu fermanda şöyle yazılıyordu:

"- Uygur Kagan Jên-mei, nesillerden beri devam edilen kahramanlık hasletine tevarüs etmiş olup seziş kudretine ve doğ

ruluğa sahiptir. Kuzeydeki bağlılık ve tâbilik havasını anlamış, güneydeki çölün lideri olmuştur.

"Atalarımız devletimizi kurdukları zamandan beri, Uygurlar daima bize dostluk gösterdiler. İmparator Su-tsung 肅宗 'un yükselme devresinde (M.s.756-762), onlar bizim için büyük yararlık gösterdiler. Ondan sonra devamlı olarak bize bağlılık gösterdiler ve hediye takdiminde bulundular. Bir silâhlı çatışmaya sebebiyet vermediler. Artık tek kalp ile aramızdaki dayı ve yeğen münasebetine benzer münasebetleri bozmamaya çalıştılar. Binlerce mil uzakta (olsa), bizimle olan akrabalıklarını kuvvetlendirmeyi düşündüler.

"Şimdi bize yeniden tabi olmalarının başlangıcında, işitiyoruz ki, onların idareleri altında yine de 7 kabile bulunmaktadır. Ayrıca bütün barbarları da kontrol edebilmektedirler. Şu nuna kadar daima bağlı kalmışlar ve sözlerinde durmuşlardır. Hu hakkak ki, bir gün tekrar kuvvetleneceklerdir. Şimdi onların Kaganlıklarını tanıyan bu emirnâmede, en iyisi, eski mükemmel hareketlerini yazarak onlara ebedî örnekler göstermektir. Bu maksatladır ki, reislerine Ying-i Kagan[40] 英義可汗 ünvanını vermek istedim.

"Ayrıca, görevlendirilen elçimizin güzel bir gün seçerek hediye ile birlikte Kaganlıklarını tanımasını emrettim. T'ai-yüan shao-yin[41] 太原少尹 ünvanlı Li Yen-t'u 李彥圖 'yu Chi-en-chiao kung-pu shang-shu ünvanlı memurluğa getirerek kendisini Uygurların Kaganlıklarını tanıyan elçi olarak görevlendirdim."

b) TFYK,967:14a

Hou-T'ang 後唐 hanedanının T'ung-kuang 同光 saltanat devresinin 2. senesinde (924), (Uygurların) geçici olarak Kagan tayin ettiği Jên-mei, bir elçiyi memleketlerinin yerli hediyeleri ile birlikte Çin'e gönderdi. Aynı zamanda İmparator Chuang-tsung 莊宗 da, Jên-mei'ye Ying-i Kagan ünvanını taşıyan bir emirnâme gönderdi.

926 SENESİNDEKİ OLAYLAR

a) TFYK,967:14a

Bu senede Jên-mei öldü. Onun yerine geçen kardeşi Ti-yin[42] 狄銀 de öldü. Bunun üzerine A-tuo-yü[43](Adruk) 阿咄欲 tahta çı karıldı ve o da bir elçiyi hediyelerle birlikte Çin'e gönderdi.

928 SENESİNDEKİ OLAYLAR

a) TFYK,967:14a

T'ien-ch'êng 天成 saltanat devresinin 3. senesinde (M.s. 928), Uygurların geçici Kaganları Jên-yü 仁裕 bir elçi göndere rek Çin'e hediyede bulundu. İmparator Ming-tsung 明宗 da karşılık olarak Jên-yü'ye, Shun-hua Kagan[44] 順化可汗 ünvanını veren bir emirnâme gönderdi.

939 SENESİNDEKİ OLAYLAR

A) TFYK,967:14a

Hou-tsin 後晋 sülâlesinin T'ien-fu 天福 saltanat devresinin 4. senesindi (939), Uygurların reislerine Fêng-hua Kagan[45] 奉化可汗 ünvanını veren bir ferman gönderildi.

E- KARLUK'LARA KAÇAN UYGURLAR

840 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Eylûl ayı olayları

a) TCTC,246:2434a

Kırgızlar, Uygurları büyük bir mağlubiyete uğrattılar ve Kaganlık otağlarını yaktılar. Her şey sona erdi. Uygurların bütün boyları kaçarak dağıldılar. Onların başbakanı Savcı ile Tegin Mang v.s. gibi on beşe yakın kabile, batıdaki Karluk'lara kaçtı.

b) CTS,145:13a

Uygurlar, diğer kabilelerin memleketlerine kaçarak dağıldılar. Bunlardan bir kol Başbakan Savcı, onun erkek yeğenleri T'ê-p'ang-lê(yani Menglig Tegin), Nan-lu (Nomlug?) ile O-fên v.s. beş kardeş ve on beş kabile ile birlikte batıdaki Karluk'lara kaçtılar.

c) HTS,142B:1b

Bütün Uygurların kabileleri dağıtıldı ve kaçtı. Bu sırada Uygurların başbakanı Savcı ile Mang Tegin başta bulunan on beş kabile, Karluk'lara kaçtı.

841 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ağustos ayı olayları

a) TCTC,246:2435b

Li Tê-yü (İmparatora) şöyle dedi:

"-....Şimdi işitiyoruz ki, Uygurların memleketleri mağlup oldu ve karışıklık içindedir. Hükümdarları da yoktur. Generalleri ile yüksek sivil memurları kaçarak dağılmışlardı. Onların bazıları Tibet'lilere ve bazıları da Karluk'lara sığındılar...."

F- TİBET'LİLERE KAÇAN UYGURLAR

840 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Eylûl ayı olayları

a) TFYK,967:14a

Huei-ch'ang 會昌 saltanat devresinin başlangıcında (840) Uygurlar, Kırgızlar tarafından mağlup edildiler. Geriye kalan Uygurlar, Tibet'lilere kaçtı ve Kan-chou bölgesinde yerleştiler.

b) TCTC,246:2434a

Kırgızlar, Uygurları büyük bir mağlubiyete uğrattılar ve Kaganlık otağını yaktılar. Her şey sona erdi. Uygurların bütün boyları kaçarak dağıldılar. Onların başbakanı Savcı ile Tegin Mang v.s. gibi on beşe yakın kabile, batıdaki Karluk'lara kaçtı. Onların bir kolu Tibet'lilere, bir kolu da An-hsi'ye kaçtılar.

c) CTS,145:13a

Uygurlar, diğer kabilelerin memleketlerine kaçarak dağıldılar. Bunlardan bir kol Başbakan Savcı, onun erkek yeğenleri T'ê-p'ang-lê (yani Menglig Tegin), Nan-lu (Nonlug?) ile O-fên v.s. beş kardeş ve on beş kabile ile birlikte batıdaki Karluk'lara kaçtılar. Diğer bir kol Tibet'lilere, bir kol da An-hsi'ye kaçtılar.

d) HTS,142B:1b

Bütün Uygurların kabileleri de dağıtıldı ve kaçtı. Bu sırada Uygurların başbakanı Savcı ile Mang Tegin başta bulunan on beş kabile, Karluk'lara kaçtı. Diğer geriye kalan halk Tibet'lilere ve An-hsi'ye gitti.

841 SENESİNDEKİ OLAYLAR

1) Ağustos ayı olayları

a) TCTC,246:2435b

Li Tê-yü (İmparatora) şöyle dedi:

"-.... Şimdi işitiyoruz ki, Uygurların memleketleri mağlup oldu ve karışıklık içindedir. Hükümdarları da yoktur. Generalleri ile yüksek sivil memurları kaçarak dağılmışlardı. Onların bazıları Tibet'lilere ve bazıları da Karluk'lara sığındılar....."
b) CTS,145:13b

Bundan başka, Tegin Yeh-pei-ku (Yabgu)-hsiung-li 特勒葉被沽兄李 'nin iki kabilesi de güneydeki Tibet'lilere kaçtı. K'o-chih-li Tegin 可質力特勒 'in başında bulunduğu iki kabile de kuzey-doğudaki Ta-shih-wei'lere kaçtı. Ho-wu Çur Tegin 荷勿啜特勒 ise, Kitanlarla savaşa girişti ve öldürüldü.

Notlar

[1]Krşl. Henglig Tegin.

[2]Ana kaynaklara göre 848 senesinde Mang Tegin (yani Henglig Tegin) An-hsi bölgesinde oturmuştur. Fakat HTS'da,Kan-chou bölgesinde oturduğu kaydedilmiştir.

[3]Mang-li 庞歷, Türkçede "Henglig" demektir. Bk. B.Ögel, Sino Turcica, s.376; Caferoğlu, Uygur sözlüğü, s.103; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.66; Chavannes, Documents.., s.13; H.W.Bailey; A Khotanese Text.., AM, 1-1, s.48; Pelliot, Histoire des Campagnes de Gengiz Khan, s.117; H.W.B.Henning, Argi and the "Tokharians", BSOS, IX, s. 559; Hamilton, Les Ouïghours..; s.7-8.

[4]Ling-wu 靈武, bugünkü Kan-su eyâletindeki Ling-wu şehrinin kuzey-batısındadır.

[5]Wa-lu 嗢祿, Türkçede "Ulug" demektir. Bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.384; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.205; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.74; Pelliot, Neuf Notes.., TP, 26, s.226-252; Hamilton, Les Ouïghours.., s.159.

[6]Huai-chien Kagan 懷建可汗, tesis taraftarı bir Kagan demektir.

[7]Wei-wei shao-ch'ing 衛尉少卿, silâh ve çadırlarla meşgul olan memuriyettir. Ayrıca Saray muhafız gücü yönetiminde de görevlendirilirdi. Bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.315, 526.

[8]Ho-chou ssu-ma 賀州司馬, Ho-chou bölgesinin askerî memurudur. Ho-chou, bugünkü Kuang-hsi eyâletindeki Kuei-lin 桂林 şehrîdir.

[9]Krş1. TCTC'de Uygurlara gönderilen elçi Wang Tuan-chang'ın vazifesini yapamadığı için Ho-chou ssu-ma memurluğuna indirilmiştir. Bk.TCTC,249:2471b.

[10]Kuo-tzu li-chi po-shih 國子禮記博士, devlet merasim işleri ile ilgili bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.447-455.

[11]Ch'ên-chou 郴州, bugünkü Hu-nan eyâletindeki Hêng-yang 衡陽 bölgesidir.

[12]Ho-nan-fu 河南府, bugünkü Ho-nan eyâletindedir.

[13]Shih-ts'ao 士曹, bir bölgenin aşağı mevkili bir memurudur. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.699.

[14]Yung-chou 永州, bugünkü Hu-nan eyâletindeki Ling-ling 零陵 bölgesidir.

[15]Hsi-chou 西州, bugünkü Hsin-chiang eyâletindeki Turfan'ın yakınında bulunan Kara Hoço bölgesidir. Ayrıca bk. H.Maspero, Les documents chinois découverts par Aurel Stein, s.84 v.d.; Hamilton, Les Ouïghours.., s.24,47-52.

[16]Lun-t'ai 輪臺, bugünkü Hsin-chiang eyâletindeki Lun-t'ai-hsien bölgesidir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.804; Hamilton, Les Ouïghours.., s.14.

[17]Ch'ing-chên 清鎮, bugünkü Hsin-chiang eyâletindeki Urumçi şehrinin 250 ile 300 mil doğusunda bulunur. Ayrıca bk. Chavannes, Documents.., s.12; Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.804; Hamilton, Les Ouïghours.., s.14.

[18]K'uo-chou 廓州, bugünkü Kan-su eyâletindeki Pa-jung 巴戎 şehrinin güneyi ile Sarı Nehrin kuzeyi arasında bulunur. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.810; Hamilton, Les Ouighours.., s.15.

[19]Shan-chou 鄯州, bugünkü Kan-su eyâletindeki Nien-pê 碾伯 bölgesidir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des.., s.807; Hamilton, Les Ouïghours.., s.15.

[20]TCTC'ye göre 866 senesinin şubat ayında, Beşbalık'ta bulunan Uygurların şefi Bugu Chün'ün diğer şehirleri işgâl ettiği, Çin İmparatoruna bildirilmiştir. Fakat CTS'da bu olayın aynı senenin ekim ayında olduğu yazılmıştır.

[21]Sha-chou 沙州, bugünkü Kan-su eyâletinden Turfan'a kadar uzanan bölgedir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des.., s.799; Hamilton, Les Ouïghours.., s.16,46-59.

[22]T'ang sülâlesi, Sha-chou bölgesinde Kuei-i ordusunu teşkil etmiştir. Bunun için TCTC'de Kuei-i chieh-tu-shih'si Chang İ-ch'ao olarak, CTS'da ise Sha-chou chieh-tu-shih'si Chang İ-ch'ao şeklinde yazılmıştır.

[23]Krşl. Lun-k'ung-jê 論恐熱, bk. TCTC,250:2484a; Lun-shang-jê 論尚熱, bk. HTS,142B:3b.

[24]Krşl. Pei-t'ing (Boşbalık) 北庭.

[25]Krşl. Lun-k'ung-jê 論恐熱, bk. TCTC,250:2484a; Shang-k'ung-jê 尚恐熱, bk. CTS,19A:12a.

[26]Tarkan Mi 達干米 : Tarkan, bir Türk ünvanıdır. Mi ise, bir ailenin adıdır. Bk. Hamilton, Les Ouïghours.., s.14.

[27]Hu 胡, Çin'in kuzeyinde bulunan kabilelerin umumî bir adıdır. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.803; Hamilton, Les Ouïghours.., s.15,25.

[28]Bk. not 2.

[29]Yen-chou 兗州, bugünkü Shan-tung eyâletindeki Tzu-yang 滋陽 bölgesidir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires..,s.676.

[30]Yün-chou 鄆州, bugünkü Shan-tung eyâletindeki Chi-ning 濟寧 bölgesidir.

[31]Wa-mo 嗢末, Tibet kabilelerindendir. Bu konu için bk. Chavannes ve Pelliot, Une Traité.., s.244; H.F.W.Thomas, Some Notes on Central Asian Kharosthi Documents, BSOS, XI, s.516; M. Lalon, Tibétain ancien Bod/Ban, JA, 1953, s.275; Hamilton, Les Ouïghours.., s.30,31.

[32]Tso-ssu lang-chung 左司郎中, dosya işleri ile meşgul olan bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires..,s. 28,29.

[33]Ping-pu lang-chung 兵部郎中, askerî işler ile meşgul olan bir memuriyettir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires..,s. 29,96-115.

[34]Krşl. Ho-lo-ch'üan (Kara Nehir) 合羅川.

[35]T'ung-lo 同羅, Türkçede "Tongra" demektir. Bk. Chavannes,Documents.., s.88; Hamilton, Les Ouïghours.., s.2.

[36]Yü-lu 楡祿, Türkçede "Ülüg" demektir. Bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.384; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.211; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.74.

[37]Fêng-hsiang 鳳翔, bugünkü Shen-hsi eyâletindeki Fêng-hsiang hsien bölgesidir.

[38]Fu-chou 鄜州, bugünkü Shen-hsi eyâletindeki Yü-lin 楡林 bölgesidir.

[39]Tso-chien-mên-wei shang-chiang-chün 左監門衛上將軍 : Sarayınsol taraftaki kapısını kontrol eden üst generalliktir. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.538,611.

[40]Ying-i Kagan 英義可汗, cesur ve doğru Kagan demektir.

[41]Shao-yin 少尹, bir bölgenin levazım müdürlüğüdür. Ayrıca bk. Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.575,688.

[42]Krşl. Tegin 特勒.

[43]A-tuó-yü 阿嗢欲, Türkçede "Adruk" demektir. Bk. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.4; Çağatay, Türk Lehçeleri.., s.53; Von Gabain,Altt. Gramm., s.292; G.R.Rachmati, Türkische Turfan-Texte, VII, s.80; Ha - milton, Les Ouïghours.., s.143,145.

[44]Shun-hua Kagan 順化可汗, nazik ve medenileşen Kagan demektir.

[45]Fêng-hua Kagan 奉化可汗, itaatli ve medenileşen Kagan demektir.

SONUÇ

840 senesinden sonra, Uygurların nasıl büyük bir felâkete uğradıklarını ve canlarını kurtarmak için nasıl büyük bir telâş içinde bulunduklarını verdiğimiz vesikalardan anlıyoruz. Uygur devletinin tamamen yıkılıp, halkının da kendini korumak için hiç bir kuvveti kalmadığı halde, Hei-ch'ê-tzu, Hsi, Shih-wei, Karluk v.s. gibi asırlarca Uygurlara tâbi olan eski dostların onlara yardım elini uzattığını görüyor. Çin'de bile büyük bir kitle, onların himaye edilmesi tezini destekliyordu. Bu bize, Uygurların kendi tâbilerine karşı ne kadar adilâne ve insanca muamele edip ve onların kalbini nasıl kazandıklarını açık olarak gösteren bir delildir.

Aynı zamanda, bir kültür ve hukuk devleti olarak, komşuları olan Çinlilerin kalbini de kazanmışlardı. Bu zamana kadar, kuzeyli Türklere barbar diyen Çinliler, artık onlara sevgi dolu gözlerle bakıyorlardı. Yurtlarından ayrılıp, halâ Kırgız ordusunun takibi altında bulunan Uygurlar, aç ve perişan kalmış, yiyeceklerini Çin şehirlerini yağmalamak yolunda bulmuşlardı. Çin'de Uygurlara karşı meydana gelen kızgınlık bundan dolayı ortaya çıkmıştı.

Bu felaketlere rağmen, Uygur orduları daima teşkilâtlı ve disiplinli kalmışlardı. Çin ordusu tarafından mağlup edilen Uygurlar da, bu teşkilâtçılık kabiliyetleri sayesinde Turfan ve Beşbalık bölgelerinde yepyeni bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardı.

İLÂVE

- YABANCI İSİM LİSTESİ

1. A-jê (Kırgız adı)
Meselâ krşl. A-jê ya-chang (A-jê'nin otağı) 阿熱牙帳, bk. HTS,142B:11b. Ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.208,388. (bk. metin, s.40)

2. A-li-chih (Uygur adı)
Meselâ krşl. A-li-chih Tegin 阿歷支特勒(842, mayıs), bk. HTS,142B:2b. (Bk. metin, s.82)

3. A-mi (Türk adı)
Meselâ krşl. A-mi Bey 阿米輩(M.s. 7.asır), bk. HTS,142B:12a. (Bk. metin, s.40)

4. Adruk (Uygur adı)
A-tuo-yü 阿咄欲: Türk. Adruk. Meselâ krşl. A-tuo-yü (Adruk) 阿咄欲(926, Uygur hükümdarı), bk. TFYK,967:14a. Ayrıca bk.Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.4; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.53; Von Gabain, Altt. Gramm., s.292; G.R.Rachmati, Türkische Turfan-Texte, VII, s.80; Hamil - ton, Les Ouïghours.., s.143,145. (Bk. metin, s.205)

5. Alp (cesur, kahraman)
Ho 合: Türk. Alp. Meselâ krşl. Ho Tarkan (Alp Tarkan)合達干 (821, nisan), bk. HTS,142B:1a. Ayrıca bk. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s. 8; Çagatey, Türk Lehçeleri.., s.53. (Bk. metin, s.3)

6. An-yün-ho (Uygur adı)
Meselâ krşl. Hsiang An-yün-ho (Başbakan An-yün-ho)相安允合 (839, aralık), bk. TCTC,246:2436b; CTS,145:13a. (Bk. metin, s.27)

7. Apa (kabile adı)
A-po 阿波, A-po 阿播: Türk. Apa. Meselâ krşl. A-po wu (Apa wu)阿波兀(841, ağustos), bk. HCİPC,5:8a; ve krşl. A-po (Apa)阿播 (848, ocak), bk. TCTC,248:2461b; CTS,145:14a. Ayrıca bk. Orkun, Eski Türk Yazıtları, IV, s.10; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.12; Von Gabain, Altt. Gramm., s.294; F.W.Thomas ve L.Giles, A Tibeto-Chinese Word-and-Phrase Book, BSOS, XII, s.757; Hamilton, Les Ouïghours.., s.97,146:(Bk. metin, s.56,180)

8. Ay
Ai 愛, Ai 哀: Türk. Ay. Meselâ krşl. Ai têng-li-lo (Ay Tengri-de)愛登里羅(833), bk. TFYK,980:17a; TCTC,244:2414b; CTS,17B:16a; ve krşl. Mao-shih -ai (baş ay)毛詩哀, bk. HTS,142B:10b. (Bk. metin, s. 37). Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.178,267,321; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.19; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.55; Hamilton, Les Ouïghours ..., s.141. (Bk. metin, s.24,37)

9. Ayavır?(Uygur adı)
Ai-yeh-wu 愛-呀β勿 : Türk. Ayavır. Meselâ krşl. Ai-yeh-wu (Ayavır) 愛呀β勿 (842, agustos), bk. TCTC,246:2438b; HTS,142B:2b; Varıyantı: Shou-yeh-wu 受呀β勿 , bk. CTS,18A:9b; Shou-yeh-wu 受耳β勿,bk. CTS,145:13b. Ayrıca bk. Henning, Argi and the "Tokhariana", BSOS,IX, s.556; Bailey, A Khotanese Text Concerning the Turks in Kantsou, AM, I-1, s.49; Hamilton, Les Ouïghours.., s.4,97. (Bk. metin, s.84,85)

10. Baga (Türk ünvanı)
Mo-ho 末賀, Mo-ho 莫賀 : Türk. Baga. Meselâ krşl. Külüg Mo-ho (Külüg Baga) 句錄末賀(840, eylûl), bk. CTS,145:13a; ve krşl. Külüg Mo-ho (Külüg Baga) 句錄莫賀, bk. TCTC,246:2434a. Ayrıca bk. Orkun, Eski Türk Yazıtları, ilave; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.22; Karlgren, Grammata Serica, n 802 ve 15; Hamilton, Les Ouïghours.., s.147. (Bk. s.27,32)

11. Baş
Mao-shih 苾師: Türk. Baş. Meselâ krşl. Mao-shih ai (Baş ay)苾師哀, bk. HTS,142B:10b. (Bk. metin, s.37)

12. Bey
Pei 畢: Türk. Bey. Meselâ krşl. A-mi Pei (A-mi Bey)阿米畢(M. s. 7 asır) , bk. HTS,142B:12a. Ayrıca bk. Chavannes, Documents.., s. 141,282; Hamilton, Les Ouïghours.., s.40. (Bk. metin, s.40)

13. Bilge (akıllı, bilgin)
P'i-chia 毗比伽: Türk. Bilge. Meselâ krşl. P'i-chia Kagan (Bilge Kagan)毗比伽可汗, bk. TFYK,965:12b. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.41,372; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.30; Çagatay, Türk Lehçeleri..., s.57; Pelliot, Neuf Notes sur des questions d'Asie Centrale, TP, 26 , s.229,239,243; Hamilton, Les Ouïghours.., s.149. (Bk. metin, s.2)

14. Bugu (Türk ünvanı)
P'u-ku 僕固 : Türk. Bugu. Meselâ krşl. P'u-ku Tegin (Bugu Tegin) 僕固特勤(840, eylûl), bk. TCTC,246:2434a. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.372; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.39; H.W.Bailey, The Staël-Holstein Miscellang, AM, II-1, s.18; Hamilton, Les Ouïghours..,s.2,13. (Bk. metin, s.34)

15. Bulmış
Mo-mi-shih 沒蜜施, Mo-shih 沒使, Mo-mi-shih 沒蜜施: Türk. bulmış. Meselâ krşl. ku-mo-mi-shih (kut bulmış) 汨沒蜜施(825, mayıs), bk. TFYK,965:12b; ve krşl. ku-mo-shih (kut bulmış) 汨沒使(833, nisan), bk. CTS,17B:16a; Ku-mo-mi-shih (kut bulmış) 汨沒蜜施(856,kasım), bk. HTS,142B:3b. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.372; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.38; Hamilton, Les Ouïghours.., s.141. (Bk. metin, 2,25,196)

16. Buyruk (Türk ünvanı)
Mei-lu 梅錄: Türk. Buyruk. Meselâ krşl. Mei-lu ssu-ma (Buyruk ssu-ma) 梅錄司馬 (821, mayıs), bk. CTS,145:11a. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.373, Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.41; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.59; Pelliot ve Hambis, Histoire des Campagnes de Gengiz-Khan, s.297; Hamilton, Les Ouïghours.., s.150. (Bk. metin, s.5)

17. Ch'ai-kê (Uygur adı)
Meselâ krşl. Ch'ai-kê Tegin 柴葛特勒(839, aralık), bk. TCTC, 246:2436b; varlyantı: Ch'ai-ts'ao Tegin 柴草特勒, bk. CTS,145:13a. (Bk. metin, s.27)

18. Chia-sha (Kırgız adı)
Meselâ krşl. Chia-sha 迦沙, bk. HTS,142B:10b. (Bk. metin,s.38)

19. Chih-ching (Uygur adı)
Meselâ krşl. Mani Chih-ching 摩尼志淨(843, ocak), bk. CTS,145: 14a. (Bk. metin, s.128)

20. Ch'i-pi (kabile adı)
Meselâ krşl. Ch'i-pi T'ung 契苾通(842, eylûl), bk. TCTC,246: 2439b; CTS,18A:10b. Ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.343.(Bk. metin, s.87)

21. Ch'ih-hsin (Şato adı)
Meselâ krşl. Chu-yeh Ch'ih-hsin 朱邪赤心(839, aralık), bk. TCTC,246:2432b. (Bk. metin, s.27)

22. Chu-lo-ku (Uygur adı)
Meselâ krşl. Chu-lo-ku Ediz 諸洛固阿跌(842, agustos), bk. CTS,145:13b. (Bk. metin, s.85)

23. Chu-yeh (kabile adı)
Meselâ krşl. Chu-yeh Ch'ih-hsin 朱邪赤心(839, aralık), bk. TCTC,246:2432b. Ayrıca bk. Chavannes, Documents.., s.310; O.Franke, Geschichte.., III, s.422; Pelliot, Neuf Notes.., TP, 26, s.222; Hamilton, Les Ouïghours.., s.135. (Bk. metin, s.27)

24. Chü-chê A-tun-ning (Uygur adı)
Meselâ krşl. Chü-chê A-tun-ning Tegin 俱蘇阿敦寧特勒(842, agustos), bk. CTS,145:13b; HTS,142B:2b. (Bk. metin, s.85)

25. Chü-sha-po (Türk adı)
Meselâ krşl. Chü-sha-po Bey 居沙波葉(M.s. 7 asır), bk. HTS, 142B:12a. (Bk. metin, s.40)

26. Çin?
Chün 俊: Türk. Çin?. Meselâ krşl. P'u-ku Chün (Bugu Çin?)僕固俊 (866, şubat), bk. TCTC,250:2484a; CTS,19A:12a; HTS,142B:3b. Ayrıca bk. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.46; Hamilton, Les Ouïghours..., s. 142. (Bk. metin, s.197)

27. Çur (Türk ünvanı)
Ch'o 啜: Türk. Çur. Meselâ krşl. Na-hsieh Ch'o (Nâhid Çur)那頡啜(840, eylûl), bk. TCTC,246:2434a. Ayrıca bk. Orkun, Eski Türk Yazıtları, IV, s.103; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.48; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.60; Chavannes, Documents.., s.164; Von Gabain, Altt. Gram., s.336; Hamilton, Les Ouïghours.., s.96. (Bk. metin, s.34)

28. Çuwu (kabile adı)
Chu-wu 注吾: Türk. Çuwu. Meselâ krşl. Chu-wu ho-so (Çuwu alp

sol)注吾合索(843, şubat), bk. TOTC,247:2441a; CTS,18A:12a. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.373. (Bk. metin, s.149)

29. Ediz (kabile adı)
A-tieh阿跌: Türk. Ediz. Meselâ krşl. Chu-lo-ku A-tieh (Chu-lo-ku Ediz)葛洛固阿跌(842, ağustos), bk. CTS,145:13b, Ayrıca bk. Chavannes, Documents.., s.88; Hamilton, Les Ouïghours.., s.2. (Bk. metin, s.[illegible])

30. Hazar (Uygur adı)
Ho-sa曷薩: Türk. Hazar. Meselâ krşl. Ho-sa Tegin (Hazar Tegin)曷薩特勒(824, aralık), bk. TFYK,967:14a; TCTC,243:2400b; Variyan - tı: Ch'ang-sa Tegin昌薩特勒, bk. HTS,142B:1b. Ayrıca bk. Pelliot , Notes sur l'Histoire de Horde.., s.207 y.d.; F.W.K.Müller, Parmi les personnages Ouïghours nommés dans Mahrnâmag, s.9; Hamilton, Les Ouïg-hours.., s.141. (Bk. metin, s.18)

31. Hei-ch'ê-tzu (kabile adı)
Meselâ krşl. Pu-lo Hei-ch'ê-tzu (Hei-ch'ê-tzu kabilesi)部落黑車子(841, ağustos), bk. HCİPC,5:7a. Ayrıca bk. Chavannes ve Pelliot, Traité.., s.246-265; Hamilton, Les Ouïghours.., s.142. (Bk. metin, s. 56)

32. Hei-wei (Kırgız adı)
Meselâ krşl. Hei-wei黑尾, bk. HTS,142B:10b. (Bk. metin, s.38)

33. Ho-wu (Uygur adı)
Meselâ krşl. Ho-wu Çur 荷勿啜(842, ağustos), bk. CTS,145:13b. (Bk. metin, s.78)

34. Hsi (kabile adı)
Meselâ krşl. Hsi-tsu (Hsi kabilesi)奚族(824, aralık), bk. CTS, 17A:9b. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.278; Eberhard, Kaylar hakkın da, Belleten; Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.791. (Bk. metin, s.18)

35. Hsi-wu (Uygur adı)
Meselâ krşl. Hsi-wu Çur 習勿啜(842, mayıs), bk. TCTC,246:2438b; CTS,145:13b; HTS,142B:2b. (Bk. metin, s.82)

36. Hsieh-kan chia-ssu (Uygur adı)
Meselâ krşl. Hsieh-kan chia-ssu頡干伽思(841, ağustos), bk. HCİPC,5:1a; HTS,142B:2a; ve krşl. Hsieh-kan chia-ssu頡干伽斯, bk. TCTC,246:2436b; Hsieh-kan chia-ssu頡干迦斯, bk. CTS,18A:6a. (Bk. metin, s.65,67,68)

37. Hu (Uygur adı)
Meselâ krşl. Hu Tegin胡特勒(832,mart), bk. TFYK,967:14a;TCTC, 244:2413a; HTS,142B:1b. Ayrıca bk. Hamilton, Les Ouïghours.., s.141. (Bk. metin, s.22)

38. Huai-kuang (Toba adı)
Meselâ krşl. Toba Huai-kuang拓拔懷光(866, ocak), bk. TCTC, 250:2484a. (Bk. metin, s.198)

39. İ-chih lien-chi (Kırgız adı)
Meselâ krşl. İ-chih lien-chi 乙支連幾(866, aralık), bk.TCTC, 250:2485a. (Bk. metin, s.181)

40. İ-yin (Uygur adı)
Meselâ krşl. İ-yin Çur 逸隱啜(846, temmuz), bk. TCTC,248:2459b: CTS,145:14a. (Bk. metin, s.185)

41. İnanç (Türk ünvanı)
İ-nan-çhu 伊難珠, İ-nan-chu 伊難朱, İ-nan-chih 伊難支 :Türk. İnanç. Meselâ krşl. İ-nan-chu Külüg (İnanç Külüg)伊難珠句錄(821, mayıs), bk. CTS,145:11a; HTS,142B:1a; ve krşl. İ-nan-chu Mi-chia (İnanç Mi-chia)伊難朱密伽(841, ağustos), bk. HCİPC,5:7a; Alp İ-nan-chih (Alp İnanç) 阿伊難支(863, ağustos), bk. TCTC,250:2482b. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.375; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.76; Pelliot, HCK, s.250,251; F.W.K.Müller, Zwei Pfahlinschriften aus den Turfan funden, s.23; Hamilton, Les Ouïghours.., s.152. (Bk. metin, s.5,54,181)

42. İrkin/İrken/Erkin (Türk ünvanı)
Hsieh-chin 頡干: Türk. İrkin, İrken, Erkin. Meselâ krşl. P'i-chia Tun Hsieh-chin (Bilge Tun İrkin/İrken/Erkin)毗伽頓頡干(839), bk. HTS,142B:12a. Ayrıca bk. F.Köprülü, Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur, Körösi Csoma-Archivum, 1938, s.327-344; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.55; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.61; Pelliot, Neuf Notes sur des question d'Asie Centrale, TP, 26, s.225 v.d.; Chavannes, Documents.., s.21; L.Ligeti, Mots de civilisation de Haute-Asie, Acta Or., 1-1, 1950, s.171 v.d.; Brockelmann, Mitteltürkischer Wortschatz,s.169. Hamilton, Les Ouïghours.., s.98. (Bk. metin, s.42)

43. Cüçi (Hsi adı)
Meselâ krşl. Ju-chieh 茹羯(830, temmuz), bk. TFYK,965:12b. (Bk. metin, s.21)

44. Kagan (Türk ünvanı)
K'o-han 可汗 : Türk. Kagan. Meselâ krşl. Wu-chieh K'o-han (Üge Kagan) 烏介可汗(841, şubat), bk. TCTC,246:2434b. Ayrıca bk. Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.62; O.Franke, Geschichte des chinesischen..,III, s.251 v.d.; Hamilton, Les Ouïghours.., s.154. (Bk. metin, s.53)

45. Kara
Ho-lo 合羅: Türk. Kara. Meselâ krşl. Ho-lo-ch'uan (Kara Nehir) 合羅川, bk. TCTC,246:2439b. Ayrıca bk. Bretschneider, Mediaeval Researches, s.159, n.; Hamilton, Les Ouïghours.., s.154. (Bk. metin, s. 148)

46. Karluk (kabile adı)
Ko-lo-lu 葛邏祿, Ko-lu 葛祿: Türk. Karluk. Meselâ krşl. Ko-lo-lu (Karluk) 葛邏祿(840, eylûl), bk. TCTC,246:2434; CTS,145:1²a; HTS,142B:1b; ve krşl. Ko-lu (Karluk)葛祿(822, ekim), bk. CTS,16:29b. Ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.303-309; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.62; Chavannes, Documents.., s.86 v.d.; Pelliot, Tokharient Koutchéen, JA, 1934, s.93; Barthold, Histoire des Turcs.., s.59-66,ve Turkestan down to the Mogol invasion, s.254 v.d.; Grenard, La légende

de Satok Boghra Khân et l ıistoire, s.20-48; Hamilton, Les Ouighours., s.2,6,94-95,154-155. (Bk. metin, s.7,34)

47. Kasar (Uygur adı)
K'o-sa 屈馺: Türk. Kasar. Meselâ krşl. K'o-sa Tegin (Kasar Tegin)屈馺特勒(839, aralık), bk. TCTC,246:2436b; HTS,142B:1b; varıyantı: Ho-sa Tegin 曷颯特勒, bk. TFYK,967:14a; Lu-chi Tegin 颯跋特勒, bk. CTS,145:13a. Ayrıca bk. Hamilton, Les Ouïghours.., s.141. (Bk. metin, s.26)

48. Katun/Hatun (Türk ünvanı)
K'o-tun 可敦: Türk. Katun, Hatun. Meselâ krşl. K'o-tun-fu (Katun/Hatun elbisesi) 可敦服(822, ekim), bk. CTS,145:12a; HTS,142B:1a. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.30; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.61; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.62; Von Gabain, Altt. Gramm., s.309; O. Franke, Geschichte des chinesischen Reiches, III, s.254; Pelliot ve Hambis, Histoire des Campagnes de Gengiz Khan, s.183; Wittfogel ve Feng , History of Chinese Society: Liao, s.430; Hamilton, Les Ouïghours.., s. 96. (Bk. metin, s.4)

49. Kitan (kabile adı)
Meselâ krşl. Ch'i-tan (Kitan veya Kara Hıtay) 契丹 (824, aralık), bk. CTS,17A:9b. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.205,208, n.; Türk Kültür Tarihi, s.362,364; Lo Ch'ang-pei, The North-western Dialects.., s.163-168; Wittfogel ve Fêng, History of Chinese Society: Liao; Hamilton, Les Ouïghours.., s.163. (Bk. metin, s.18)

50. K'o-chih-li (Uygur adı)
Meselâ krşl. K'o-chih-li Tegin 可汗力特勒(842, ağustos), bk. CTS,145:13b. (Bk. metin, s.78)

51. Konçuy/Kunçuy (prenses ünvanı)
Kung-chu 公主 : Türk. Konçuy, Kunçuy. Meselâ krşl. T'ai-ho chang kung-chu (T'ai-ho büyük Konçuy/Kunçuy) 太和長公主(821, mayıs), bk. TCTC,241:2386a; CTS,16:17b; HTS,142B:1a. Ayrıca bk. Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.64; Demieville, Le Concile de Lhasa, s.4 v.d.; Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.22,45; Hamilton, Les Ouïghours.., s.91. (Bk. metin, s.4)

52. Kurıkan (kabile adı)
Ku-li-kan 骨利幹: Türk. Kurıkan. Meselâ krşl. Ku-li-kan (Kurıkan)骨利幹, bk.HTS,142B:12a. Ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.66,202,207; Chavannes, Documents.., s.341;'Pelliot,ve Hambis, Histoire des Campagnes de Gengiz Khan, 1, s.63-64,71; Hamilton, Les Ouïghours.., s.1. (Bk. metin, s.40)

53. Kut (baht)
Ku汨, ku 骨: Türk. Kut. Meselâ krşl. Ku-mo-mi-shih (Kut bulmış) 汨沒蜜施(825, mayıs), bk. CTS,17A:9b; ve krşl. Ku-mo-mi-shih (Kut bulmış)骨沒蜜施(821, nisan), bk. CTS,16:17b. Ayrıca bk. B.Ögel , Sino-Turcica, s.152,184; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.64; Hamilton , Les Ouïghours.., s.141. (Bk. metin, s.29,30)

54. Küçlüg (güçlü, kuvvetli)
Chü-chu-lu 句主祿, Chü-chu-lu 句主錄: Türk. Küçlüg. Meselâ krşl. Chü-chu-lu P'i-çhia (Küçlüg Bilge) 句主祿毗伽(821, nisan), bk. TFYK,967:14a; ve krşl. Chü-chu-lu P'i-chia (Küçlüg Bilge) 句主錄毗伽(821, nisan), bk. CTS,16:16b. Variyantı: Chü-chu P'i-chia (Küçlüg Bilge) 句主毗伽(821, nisan), bk. TCTC,241:2386a. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.376; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.94; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.65; Hamilton, Les Ouïghours.., s.141.(Bk. metin, s.13)

55. Külüg (adlı, şöhretli, meşhur)
Chü-lu 句錄, Chü-lu 句祿, Chü-lu 俱錄: Türk. Külüg. Meselâ krşl. İ-nan-chu Chü-lu (İnanç Külüg) 伊難珠句錄(821, mayıs), bk. CTS,145:11a; JTS,142B:1a; krşl. Chü-lu P'i-chia (Külüg Bilge) 句祿毗伽(833, nisan), bk. TFYK,965:13b; TCTC,244:2414b; Chü-lu P'i-chia (Külüg Bilge) 俱祿毗伽(856, kasım), bk. HTS,142B:3b; Chü-lu P'i-chia (Külüg Bilge) 俱錄毗伽(856, kasım), bk. TCTC,249:2470a. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.252; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.96; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.65; Hamilton, Les Ouïghours.., s.141. (Bk. metin. s.5,30,196)

56. Kün (gün)
Chün 君 : Türk. Kün. Meselâ krşl. Chün têng-li-lo (Kün Tengride) 君登里囉(821, nisan), bk. TFYK,967:14a. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.321; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.96; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.65; F.W.K.Müller, Zwei Pfahlinschriften.., s.7,22,23; Hamilton, Les Ouïghours.., s.152. (Bk. metin, s.2)

57. Kürebir (Uygur adı)
Chüeh-lo-wu 掘羅勿 : Türk. Kürebir. Meselâ krşl. Hsiang Chüeh-lo-wu (Başbakan Kürebir) 相掘羅勿(839, aralık), bk. TCTC,246:2432b; CTS,145:13a; NTS,142B:1b. Ayrıca bk. H.W.Bailey, AM,1-ı, s.49 ve AM, 11-ı, s.19; Hening, Argi and the "Tokharians", BSOS, IX, s.55; Hamilton, Les Ouïghours.., s.3. (Bk. metin, s.27)

58. Mani (din)
Mo-ni 摩尼 : Türk. Mani. Meselâ krşl. Mo-ni-sêng (Mani rahibi) 摩尼僧(821, mayıs), bk. CTS,145:11a. Ayrıca bk. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.102; Chavannes-Pelliot, Un Traité Manichéen retrouvé en Chine, JA, s.1-360 (1913); Hamilton, Les Ouïghours.., s.102. (Bk. metin, s.4)

59. Matur (Uygur adı)
Mo-tuo 摩咄 : Türk. Matur. Meselâ krşl. Ti-lüeh Mo-tuo (Tirek Matur) 諦略摩咄 (841, ağustos), bk. HCİPC,5:7a. (Bk. metin, s.54)

60. Mei-ch'üan (Türk ünvanı)
Meselâ krşl. Mei-ch'üan İ-yin Çur 美櫞逸隱啜(846, temmuz), bk. CTS,145:14a. (Bk. metin, s.185)

61. Menglig (Uygur adı)
Mang-li 莽歷: Türk. Menglig. Meselâ krşl. Mang-li (Menglig) 莽歷(840, eylûl), bk. TCTC,249:2469b. Variyantı: T'ê-lê Mang (Tegin Mang) 特勒莽, bk. TCTC,246:2434a; Mang-lê (Manglig) 莽勒, bk.

TCTC,248:2461b; T'ê-p'ang-lê 特邦勒, bk. CTS,145:13a; P'ang-lê 邦勒, bk. CTS,145:14a; Mang T'ê-lê (Mang Tegin) 忙特勒,bk.HTS,142B:1b,142B:3b. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.376; Caferoğlu, Uygur Sözlügü, s.103; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.66; Chavannes, Documents .., s.86,367; F.W.K.Müller, Zwei Pfahlinschriften.., s.13; H.W.Bailey, A Khotanese Text.., AM, 1-1, s.48; Pelliot, Histoire des Campagnes de Gengiz-Khan, s.117; M.W.B.Henning, Argi and the "Tokharians", BSOS,IX, s.559; Hamilton, Les Ouïghours.., s.7-8. (Bk. metin, s.34,35)

62. Mi-chia (Uygur adı)
Meselâ krşl. İ-nan-chu Mi-chia (İnanç Mi-chia) 伊難珠密伽 (841, ağustos), bk. HCİPC,5:7a. (Bk. metin, s.54)

63. Mi-chieh (Uygur adı)
Meselâ krşl. Mi-chieh K'o-tun (Mi-chieh Katun/Hatun) 宻羯可敦 (842, ağustos), bk. CTS,145:13b. (Bk. metin, s.85)

64. Mi-lieh-ko (kabile adı)
Meselâ krşl. Mi-lieh-ko 獼列哥 , bk. HTS,142B:11b. (Bk. metin, s.40)

65. Mi-ti-chih-t'o (Kırgız sözü)
Meselâ krşl. Mi-ti-chih-t'o 宻的支它, bk. HTS,142B:11a. (Bk. metin, s.37)

66. Mo-hên (Kırgız adı)
Meselâ krşl. Mo-hên 莫浪 , bk. HTS,142B:10b. (Bk. metin, s.38)

67. Nâhid (Uygur adı)
Na-hsieh 那頡: Türk. Nâhid. Meselâ krşl. Na-hsieh Ch'o (Nâhid Çur) 那頡啜(840, eylûl), bk. TCTC,246:2434a. (Bk. metin, s.34)

68. Nomlug (Uygur adı)
Nan-lu 男廆: Türk. Nomlug. Meselâ krşl. Nan-lu Tegin (Nomlug Tegin) 男廆特勒(840, eylûl), bk. CTS,145:13a. Ayrıca bk. Caferoğlu, Uygur Sözlügü, s.109; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.67; F.W.K.Müller, Zwei Pfahlinschriften.., s.6; Hamilton, Les Ouïghours.., s.8. (Bk.metin, s.35)

69. O-chih (kabile adı)
Meselâ krşl. O-chih 餓支, bk. HTS,142B:11b. (Bk. metin, s.40)

70. O-fën (Uygur adı)
Meselâ krşl. O-fên 遏粉(840, eylûl), bk. CTS,145:13a. Ayrıca bk. Hamilton, Les Ouïghours.., s.8. (Bk. metin, s.35)

71. O-nieh (Uygur adı)
Meselâ krşl. O-nieh Tegin 遏捻特勒(846, temmuz), bk. TCTC,248: 2459b; CTS,145:14a; HTS,142B:3b. Ayrıca bk. Hamilton, Les Ouïghours., s.142. (Bk. metin, s.185)

72. Ormudz/Ormuzd (Uygur adı)
Wa-mo-ssu 嗢沒斯: Türk. Ormudz, Ormuzd. Meselâ krşl. Wa-mo-ssu

Tegin (Ormudz/Ormuzd Tegin)嗢沒斯特勤(840, eylûl), bk. TCTC,246: 2434a; CTS,18A:6a. Variyantı: Ch'ang-mo-ssu 唱沒斯(842, mayıs), bk. TFYK,965:14b. Ayrıca bk. Chavannes-Pelliot, Un Traité Manichéen.., s. 190; Hamilton, Les Ouïghours.., s.153-154. (Bk. metin, s.34,81)

73. Savcı/Sabcı (Türk ünyanı)

Sa-chih 颯及職: Türk. Savcı, Sabcı. Meselâ krşl. Sa-chih (Savcı/Sabcı)颯及職(840, eylûl), bk. TCTC,246:2434a; CTS,145:13a; HTS,142B:1b. Ayrıca bk. Lo Ch'ang-p'ei, The North-western Dialects.., Ac. Sin.,n.12 1933; F.W.K.Müller, Mahrnamag, s.9; Hamilton, Les Ouïghours..; s.7.(Bk metin, s.34)

74. Sekel/Sikil/Sigir/Esgil (kabile adı)

Ssu-chieh 思結: Türk. Sekel,Sikil,Sigir,Esgil. Meselâ krşl. Tu-tu Ssu-chieh (Tudun Sekel/Sikil/Sigir/Esgil)都督思結(821, mayıs), bk. CTS,145:11a; HTS,142B:1a. Ayrıca bk. B.Ögel, Sekellerin ataları hakkında, Belleten, c.IX,F.31, s.469-483; Bailey, Sigir, AM,11-1,s.19; Hamilton, Les Ouïghours.., s.2. (Bk. metin, s.5)

75. Sengün/Sangun (general)

Chiang-chün 將軍: Türk. Sengün, Sangun. Meselâ krşl. Chiang-chün Ti-lüeh (Sengün/Sangun Tirek)將軍諦里略(841, ağustos), bk.HCİPC, 5:7a. Ayrıca bk. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.154; Radloff, Uigurische Sprachdenkmeler, s.291; F.W.K.Müller, Mahrnâmag, s.32; B.Csongor, Chinese in the Uighur Script of the T'ang-Period, Acta Or. Hung., II-1,s. 79; Hamilton, Les Ouïghours.., s.155. (Bk. metin, s.54)

76. Shih-shê-lang (Hsi kabilesinin reisi)

Meselâ krşl. Shih-shê-lang 石舍郎(847, mayıs), bk. TCTC,248: 2461b; CTS,145:14a; variyantı: Shih-shê-lang 碩舍郎(847, mayıs), bk. HTS,142B:3b. (Bk. metin, s.186,187)

77. Shih-wei (kabile adı)

Meselâ krşl. Shih-wei 室韋 (842, mayıs), bk. TCTC,246:2437b;CTS, 145:13a; HTS,142B:2a. Ayrıca bk. Hamilton, Les Ouïghours.., s.8. (Bk. metin, s.89)

78. Shou-shih-chih (Türk adı)

Meselâ krşl. Kagan Shou-shih-chih 可汗受氏之(M.s. 7 asır) , bk. HCİPC,6:1a. (Bk. metin, s.157)

79. Sir-Tarduş (kabile adı)

Hsieh-yen-t'o 薛延陀: Türk. Sir-Tarduş. Meselâ krşl. Hsieh-yen-t'o 薛延陀(M.s. 7 asır), bk. HTS,142B:12a. Ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.208; O.Franke, Geschichte.., III, s.351; Chavannes, Documents.., s.89; Hamilton, Les Ouïghours.., s.1-2. (Bk. metin, s.40)

80. Sol?

So 索, Su 素: Türk. Sol. Meselâ krşl. Chu-wu ho-so (Çuwu alp sol) 注吾合索(843, şubat), bk. TCTC,247:2441a; CTS,18A:12a; ve krşl.Chu-wü ho-su (Çuwu alp sol)注吾合素(843, şubat), bk. HCİPC,2:7b. (Bk. metin, s.149,152)

81. Şato (kabile adı)
Sha-t'o沙陀, Sha-t'o沙佗: Türk. Şato. Meselâ krşl. Sha-t'o (Şato)沙陀(835, mayıs), bk. TFYK,980:19a; ve krşl. Sha-t'o (Şato) 沙陀(841, ağustos), bk. TFYK,994:1b. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.305; Chavannes, Documents.., s.310; Pelliot, Neuf Notes.., TP, 26,s. 222; O.Franke, Geschichte.., III, s.422; Hamilton, Les Ouïghours.., s. 135. (Bk. metin, s.26,51)

82. T'a-pu ho-tsu (Kırgız adı)
Meselâ krşl. T'a-pu ho-tsu 拔曳布合祖(842, ekim), bk. TCTC,246: 2439b. (Bk. metin, s.148)

83. Tan-kan-ssu (Uygur adı)
Meselâ krşl. Tan-kan-ssu 勛尤干思(841, ağustos), bk. HCİPC,5:7a. (Bk. metin, s.54)

84. Tangut (kabile adı)
Tang-hsiang党項, Tang-hsiang黨項: Türk. Tangut. Meselâ krşl. Tang-hsiang(Tangut)党項(842, eylûl), bk. TCTC,246:2439a; CTS,18A:10a; ve krşl. Tang-hsiang (Tangut)黨項 (842, eylûl), bk. TFYK,987:7b. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.7,230; O.Franke, Geschichte des chinesischen Reiches, IV, s.132 v.d.; Wittfogel ve Fêng, History of Chinese Society: Liao, s.104; Hamilton, Les Ouïghours.., s.101-114. (Bk. metin, s.86,87)

85. Tarkan (Türk ünvanı)
Ta-kan達干: Türk. Tarkan. Meselâ krşl. Ho Ta-kan (Alp Tarkan) 合達干 (821, nisan), bk. HTS,142B:1a. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica. s.36,38; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.174; Çagatay, Türk Lehçeleri..,s. 71; Hamilton, Les Ouïghours.., s.14,155. (Bk. metin, s.3)

86. Tatar (kabile adı)
Ta-ta 達怛, Ta-ta 達靼: Türk. Tatar. Meselâ krşl. Ta-ta(Tatar) 達怛(821, ağustos), bk. HCİPC,5:7a; ve krşl. Ta-ta (Tatar)達靼(842, ekim), bk. TCTC,246:2439b. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.70,73; Türk Kültür Tarihi, s.294; Pelliot ve Hambis, Histoire des Campagnes de Gengiz-Khan, s.2 v.d.; H.W.Bailey, A Khotanese Text concerning the Turks in Kantsou, AM, 1-r, s.49; Hamilton, Les Ouïghours.., s.156. (Bk. metin s.56,148)

87. Tegin (Türk ünvanı)
T'ê-lê特勒, Ti-yin狄銀: Türk. Tegin. Meselâ krşl. Ho-sa T'ê-lê (Hazar Tegin) 曷薩特勒(824, aralık), bk. TFYK,967:14a; TCTC,243: 2400b; ve krşl. Ti-yin (Tegin)狄銀(926), bk. TFYK,967:14a. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.35,62; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.178; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.71; Chavannes, Documents.., s.367; Pelliot, TP, 26, s.225; F.W.K.Müller, Zwei Pfahlinschriften.., s.18; Hamilton , Les Ouïghours.., s.156. (Bk. metin, s.18,205)

88. Teleng (kabile adı)
To-lang多覽: Türk. Teleng. Meselâ krşl. To-lang Chiang-chün (Teleng Sengün)多覽將軍(842, mayıs), bk. CTS,18A:9b. Ayrıca bk.Chavannes, Documents.., s.88; Pelliot, Notes sur l'Histoire de l'Horde dI Or., s.142; Hamilton, Les Ouïghours.., s.1. (Bk. metin, s.75)

89. Tengri (Tanrı, haşmet)
Têng-li 登里 , T'ien 天 :Türk. Tengri. Meselâ krgl. Têng-li-lo (Tengrido) 登里羅 (833, nisan), bk. TFYK,965:13b; TCTC,244:2414b;HTS, 142B:1b; ve krgl. T'ien K'o-han (Tengri Kagan) 天可汗 (M.s. 7 asır), bk. HCİPC,6:1a. Ayrıca bk. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.180; Çagatay , Türk Lehçeleri.., s.72; Hamilton, Les Ouïghours.., s.141. (Bk. metin, s.12,23,24,25)

90. Ti-tê İ-ssu-nan-chu (Kırgız adı)
Meselâ krşl. Ti-tê İ-ssu-nan-chu siddi 伊斯難珠(844, mart) , bk. HCİPC,6:6a; TFYK,980:19b; TCTC,247:2450b; CTS,18A:14b. (Bk. metin, s.164,168,176,177)

91. Tirek (Türk ünvanı)
Ti-lüeh 諦略: Türk. Tirek. Meselâ krşl. Chiang-chün Ti-lüeh (Sengün Tirek) 將軍諦略(841, ağustos), bk. HCİPC,5:7a. Ayrıca bk. Orkun, Eski Türk Yazıtları, III, s.39,62; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü,s. 183-184; Von Gabain, Altt. Gramm., s.74; Chavannes-Pelliot, Un Traité ..., s.251,n.; Hamilton, Les Ouïghours.., s.157. (Bk. metin, s.54)

92. Tongra (kabile adı)
T'ung-lo 同羅: Türk. Tongra. Meselâ krşl. T'ung-lo Yü-lu (Tongra Ülüg) 同羅俞祿(875, kasım), bk. TCTC,252:2505b. Ayrıca bk. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.190; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.72; Chavannes, Documents.., s.88; Hamilton, Les Ouïghours.., s.2. (Bk. metin, s. 201)

93. Töles/Töliş (kabile adı)
T'ieh-lê 鉄勒: Türk. Töles, Töliş. Meselâ krşl. T'ieh-lê (Töles/Töliş)鉄勒(M.s. 7 asır), bk. HTS,142B:12a. Ayrıca bk. B.Ögel , İlk Töles boyları, Belleten, 1947; Türk Kültür Tarihi, s.91,348; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.73; Pelliot, Notes sur l'Histoire de l'Horde d'Or., s.229,n.; Peter A.Boodberg, HJAS, IV, 1939, s.230 v.d.; Chavannes-Pelliot, Un Traité des chinesichen Reiches, III, s.410; Hamilton, Les Ouïghours.., s.1,2,61. (Bk. metin,s.36)

94. Ts'ao-mo-hi (Uygur adı)
Meselâ krşl. Ts'ao-mo-ni 曹磨你(842, ağustos), bk. CTS,145:13b; HTS,142B:2b. (Bk. metin, s.35)

95. Tu-lü shih-ho (Kırgız adı)
Meselâ krşl. Tu-lü shih-ho 都呂施合(842, ekim), bk. TCTC,246: 2439b. (Bk. metin, s.148)

96. Tu-ssu (Uygur adı)
Meselâ krşl. Tu-ssu Tegin 毒斯特勤(848, ocak), bk. TCTC,248: 2461b; CTS,145:14a; HTS,142B:3b. (Bk. metin, s.188)

97. T'u-yü-hun (kabile adı)
Meselâ krşl. T'u-yü-hun 吐谷渾(841, ağustos), bk. TCTC,246: 2435a; ve krşl. T'u-hun 吐渾(842, ağustos), bk. CTS,18A:10b; T'ui-hun 退渾(841, ağustos), bk. TFYK,994:1b. Ayrıca bk. Chavannes, Documents .., s.88; Pelliot, A Propos de Camans, JA, 1920, s.133 v.d.; Pelliot -

Hambis, Histoire des Campagnes de Gengiz-Khan, I, s.110; Rotours,Traité des fonctionnaires.., s.7,899; Hamilton, Les Ouïghours.., s.15.(Bk metin, s.50,51)

98. Toba/Topa (kabile adı)
T'o-pa 拓拔, Tu-po 吐撥: Türk. Toba, Topa. Meselâ krşl.? T'o-pa Huai-kuang (Toba/Topa Huai-kuang)拓拔懷光(866, şubat), bk.TCTC, 250:2484a; ve krşl. Tu-po (Tupa/Tuba)吐撥(M.s. 7 asır), bk. HTS,142B 11b. Ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.45,219; Orkun, Eski Türk Yazıtları, s.16; L.Ligeti, Mots de civilisation de Haute Asie, Acta Or l-1, 1950, s.174,175; TP, 39, s.294; O.Franke, Geschichte.., V, s.71 v d.; Demiéville, Concile, s.262; Stein, BEFEO, XLIV, s.228 v.d.; F.W.K. Müller, Mahrnamag, s.32; Hamilton, Les Ouïghours.., s.1,102: (Bk. metin, s.40,198)

99. Tutuq/Tudun (Çin-Türk ünvanı)
Tu-tu 都督: Türk. Tutuq/Tudun. Meselâ krşl. Tu-tu Ssu-chieh (Tutuq/Tudun Sekel)都督思結(821, mayıs), bk. CTS,145:11a; HTS,142B 1a. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.383; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.198; Orkun, Eski Türk Yazıtları, s.117; Çagatay, Türk Lehçeleri..., s.73; Chavannes-Pelliot, Un Traité manichéen.., s.216,n.; Rotours,Traité des fonctionnaires.., s.707,820; Hamilton, Les Ouïghours.., s.65 , 97. (Bk. metin, s.4-5)

100. Türgiş/Türgeş (kabile adı)
T'u-ch'i-shih 突騎施: Türk. Türgiş, Türgeş. Meselâ krşl. T'u-ch'i-shih-nü (Türgiş/Türgeş kızı) 突騎施女(839), bk. HTS,142B:12a. Ayrıca bk. B.Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.171,324-328; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.73; Rotours, Traité des fonctionnaires.., s.805,845;Hamilton, Les Ouïghours.., s.159. (Bk. metin, s.33)

101. Uluğ (ulu, büyük)
Wa-lu 嗢沥祿: Türk. Uluğ. Meselâ krşl. Wa-lu Têng-li-lo (Uluğ Tengride)嗢沥祿登里邏(856, kasım), bk. TCTC,249:2470a. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.384; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.205; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s.74; Pelliot, Neuf Notes.., TP, 26, s.226-252; Hamilton, Les Ouïghours.., s.159. (Bk. metin, s.196)

102. Üge/Öge (Uygur adı)
Wu-chieh 烏介: Türk. Üge, Öge. Meselâ krşl. Wu-chieh K'o-han (Üge/Öge Kagan) 烏介可汗(841, şubat), bk. TCTC,246:2434b; CTS,145: 13a; HTS,142B:2a. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.75,97; Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, s.116,210; M.H.W.Bailey, Turks in Khotanese Texts,JRAS, 1939,ocak, s.91; The Seven Princes, BSOS, XII, s.616-624; A Khotanese Text.., AM, 1-1, s.47 v.d.; Wittfogel ve Fêng, History of Chinese Society: Liao, s.432; Chavannes-Pelliot, Un Traité manichéen.., s.212,n., 251,n.; Hamilton, Les Ouïghours.., s.69. (Bk. metin, s.53)

103. Ülüg (baht, talih, kısmet)
Yü-lu 羽錄, Yü-lu 榆祿: Türk. Ülüg. Meselâ krşl. Yü-lu mo-mi-shih (Ülüg bulmış)羽錄沒蜜施(821, nisan), bk. TCTC,241:2386a;HTS, 142B:1a; ve krşl. T'ung-lo Yü-lu (Tongra Ülüg)同羅榆祿(875, kasım), bk. TCTC,252:2505b. Ayrıca bk. B.Ögel, Sino-Turcica, s.384; Caferoğlu,

Uygur Sözlüğü, s.211; Çagatay, Türk Lehçeleri..., s.74; Hamilton, Les Ouïghours.., s.141. (Bk. metin, s.2,201)

104. Wën-wu-ho (Kırgız adı)
Meselâ krşl. Wên-wu-ho Chiang-chün (Wên-wu-ho Sengün)溫仵合將軍 (843, haziran), bk. HCIPC,6:3a; TCTC,247:2445a. (Bk. metin, s. 161,164)

105. Wu-hsi (Uygur adı)
Meselâ krşl. Wu-hsi Tegin 烏希特勤(841, şubat), bk. TCTC,246: 2434b. Ayrıca bk. Chavannes-Pelliot, Un Traité.., s.247; Hamilton, Les Ouïghours.., s.142. (Bk. metin, s.53)

106. Wu-lo-ssu (Uygur adı)
Meselâ krşl. Wu-lo-ssu Tegin 烏羅思特勤(842, mayıs),bk. TCTC, 246:2438b; HTS,142B:2b. Ayrıca bk. Hamilton, Les Ouïghours.., s.142. (Bk. metin, s.77)

107. Wu-tu-kung (Uygur adı)
Meselâ krşl. Wu-tu-kung 勿篤公(839,aralık), bk. TFYK,967:14a. Ayrıca bk. Hamilton, Les Ouïghours.., s.141. (Bk. metin, s.28)

108. Yabgu (Türk ünvanı)
Yeh-hu 葉護, Yeh-pei-ku 葉被沽: Türk. Yabgu. Meselâ krşl. Yeh-hu Kung-chu (Yabgu Konçuy)葉護公主(821, mayıs), bk. CTS,145:11a; HTS,142B:1a; ve krşl. Yeh-pei-ku Hsiung-li Tegin (Yabgu Hsiung-li Tegin)葉被沽兄李特勒(842, ağustos), bk. CTS,145:13a. Ayrıca bk. B. Ögel, Türk Kültür Tarihi, s.334,366,403; Çagatay, Türk Lehçeleri.., s. 74; Chavannes, Documents.., s.95,n.; Hamilton, Les Ouïghours.., s.102. (Bk. metin, s.5,85)

109. Yu-mieh (Kırgız adı)
Meselâ krsl. Yu-mieh有蔑 , bk. HTS,142B:10b. (Bk. metin, s.38)

110. Yü-chieh i-a (Uygur adı)
Meselâ krşl. Yü-chieh i-a 於解亦阿(841, ağustos), bk. HCIPC, 5:7a. (Bk. metin, s.54)

BİBLİYOĞRAFYA

Chiu T'ang-shu 舊唐書: Liu Hsü劉昫, Êrh-shih-wu-shih pien-k'an-kuan 二十五史編刊館, Tai-pei, 1956.

Chiu Wu-tai-shih 舊五代史: Hsüeh Chü-chêng 薛居正, Chung-hua shu-chü yin-hsing 中華書局印行, Shang-hai, 1937.

Chung-kuo jên-ming ta-tz'u-tien 中國人名大辭典: Shang-wu yin-shu-kuan 商務印書館, Shang-hai, 1931.

Chung-kuo ku-chin ti-ming ta-tz'u-tien 中國古今地名大辭典: Shang-wu yin-shu-kuan, Shang-hai, 1931.

Chung-kuo pien-chiang min-tsu chien-shih 中國邊疆民族簡史:Chou K'un-t'ien 周昆田, Tai-wan shu-chü yin-hsing 臺灣書局印行, Tai-pei, 1962.

Chung-hsi chiao-t'ung shih-liao huei-pien 中西交通史料滙編: Chang Hsing-liang 張星烺, Hsin-hsing shu-chü 新興書局, Tai-pei, 1964.

Chung-shin-chi Chung-kuo-shu-chung ti Hui-chiao chi-lu 中世紀中國書中的回教紀錄: Yazan: E.Bretschneider, Çeviren: Pai Shou-i 白壽彝, Yü-kung, 1948.

Hsi-ch'ui wên-chien-chi chi huang-ch'ao fan-pu yao-lüeh 西陲聞見記及皇朝蕃部要略: (Ch'ing) Li Shih-hung (清)黎士宏.

Hsin T'ang-shu 新唐書: O-yang Hsiu 歐陽修ve Sung Ch'i 宋祁 v.s., Êrh-shih-wu-shih pien-k'an-kuan, Tai-pei, 1956.

Hei-ta shih-lüeh 黑韃事略: (Sung) P'eng Ta-ya (宋)彭大雅, i-zahlı: Hsü T'ing 徐霆.

Huei-ch'ang i-p'in-chi 會昌一品集: (T'ang) Li Tê-yü (唐)李德裕.

Hui-hui-chiao ju Chung-kuo-k'ao 回回教入中國攷:Chu Chieh-ch'in 朱傑勤, Chung-ta wên-shih yüeh-k'an-shê 中大文史月刊社, 2:4, Kuang-chou, ocak, 1934.

Hui-hui-chiao ju Chung-kuo shih-lüeh 回回教入中國史略: Ch'ên Yüan 陳垣, Tung-fang tsa-chih 東方雜誌, 25:1, ocak, 1928.

Hui-hui i-tz'u chih yü-yüan 回回一詞之語源: Ch'ên Chung-mien 岑仲勉, Shih-yü-suo chi-k'an 史語所集刊, cilt 12, ocak, 1948.

Hui-hu-shih 回鶻史: Li Fu-t'ung 李符桐, Wên-fêng ch'u-pan-shê 文風出版社, Tai-pei, 1963.

I-ssu-lan-chiao ju Hsin-chiang-k'ao 伊斯蘭教入新疆攷: Wang Jih-wei 王日蔚, Yü-kung.

Kuan-t'ang chi-lin 觀堂集林: Wang Kuo-wei 王國維, Shih-chiai shu-chü 世界書局, Tai-pei, 1962.

Mêng-hsi pi-t'an 夢溪筆談: (Sung) Ch'ên Kua (宋)沈括.

Mêng-ku shih-liao ssu-chung 蒙古史料四種: Wang Kuo-wei, Chêng-chung shu-chü 正中書局, Tai-pei, 1962.

Mêng-wu-êrh shih-chi 蒙兀兒史記: T'u Chi 屠寄, Shih-chiai shu-chü, Tai-pei, 1962.

P'ei-wên yün-fu 佩文韻府: Shang-wu yin-shu-kuan, Shang-hai, 1931.

Pêng-lai-hsien ti-li-hsüeh ts'ung-shu 蓬萊軒地理學叢書: Ting Ch'ien 丁謙, Chêng-chung shu-chü, Tai-pei, 1962.

Pien-chiang wên-hua lun-chi 邊疆文化論集: Ling Ch'un-shêng v.s. 凌純聲等, Chung-yang wên-wu kung-ying-shê 中央文物供應社, Tai-pei, 1954.

Sa-li Wei-wu-êrh pu-tsu-k'ao 撒里畏兀兒部族攷: Li Fu-t'ung, Tai-pei.

T'ang-huei-yao 唐會要: Wang P'u 王溥, Shih-chiai shu-chü, Tai-pei, 1960.

The North-western Dialects of Tang and Five Dynasties: Lo Ch'ang-p'ei 羅常培, Shang-hai, 1933.

To-sang Mêng-ku-shih 多桑蒙古史: Fêng Ch'êng-chün 馮承鈞, Shang-wu yin-shu-kuan, Shang-hai, 1932.

Ts'ê-fu yüan-kuei 冊府元龜: Ch'ien-lung-pan 乾隆版.

Ts'ê-fu yüan-kuei so-yin 冊府元龜索引: Yü-tu kung-ch'ing-chi 宇都宮清吉 ve Nei-t'êng wu-shên 内藤戊申, Tung-fang wên-hua yen-chiu-sou 東方文化研究所, Kyoto, 1938.

Tzu-chih t'ung-chien 資治通鑑: Ssu-ma Kuang 司馬光, Shang-wu yin-shu-kuan, Shang-hai, 1931.

Tz'u-hai 辭海: Chung-hua shu-chü 中華書局, Shang-hai, 1948.

Tz'u-yüan 辭源: Shang-wu yin-shu-kuan, Shang-hai, 1932.

Wei-wu-êrh min-tsu ming-ch'êng pien-ch'ien-k'ao 維吾兒民族名稱變遷攷: Wang Jih-wei, Yü-kung, 7:4, nisan, 1948.

Wên-hsien t'ung-k'ao 文獻通考: Ma Tuan-lin 馬端臨, Shang-wu yin-shu-kuan, Shang-hai, 1936.

Wu-tai huei-yao 五代會要: Wang P'u, Shih-chiai shu-chü, Tai-pei, 1960.

Wu-tai-shih 五代史: O-yang Hsiu, Êrh-shih-wu-shih pien-k'an-kuan, Tai-pei, 1956.

Yü Ch'ên Yüan-yen hsien-shêng lun Hui-ho Hui-hui têng ming-ch'êng 俞陳援瘖先生論回紇回回等名稱: Wang Jih-wei, Yü-kung, 4:10; 36:1.

BAZI BATI NEŞRİYATI

Ogel,Bahaeddin. İlk Töles boyları, Belleten, Türk Tarih Kurumu(T.T.K.) Basımevi, Ankara, 1947.

---- Sekellerin ataları hakkında, Belleten, c.IX, F.31, T.T.K. Basımevi, Arkara.

---- Uygurların mehşe efsanesi, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1948.

---- Uygur devletinin teşekkülü ve yükseliş devri, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1955.

---- Türk Kültür Tarihi, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1962.

---- Sino-Turcica, Tai-pei, 1964.

Eren,Hasan. Türk Dili ve Tarihi hakkında araştırmalar, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1950.

---- Türk yer adları hakkında araştırmalar, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1950.

Caferoğlu,Ahmet. Uygur Sözlüğü, Burhaneddin Matbaası, İstanbul,1934.

Çagatay,Saadet Ş. Uygurcada hendiayoinler, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1942.

---- Türk Lehçeleri Örnekleri, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1963.

Haneda,Akira. Uygur vesikalar listesi, s.173-254, 27 pl. 1961.

Ligeti,L. Bilinmiyen İç Asya, Terc., Ankara, 1946.

Orkun, Hüseyin Namık. Eski Türk Yazıtları, 1-IV, İstanbul, 1936-41.

Su,Kâmil. Uygurlar ve Uygur medeniyeti, Balıkesir İl Matbaası, 1938.

Temir,Altay. Uygurca ançuloyu ve Altay dillerindeki ançu sözü hakkında, İstanbul, 1946.

Üner,Süheyl. Uygurlarda Tababet, İstanbul, 1936.

Bang,W. Türkische Turfan-Texte, I-V, 1929-31.
Bailey,H.W. Turks in Khotanese Texts, JRAS, ocak, 1939.
---- A Turkish-Khotanese Vocabulary, BSOS, XI.
---- The Seven Princes, BSOS, XII.
---- A Khotanese Text cncerning the Turks in Kantsou, AM, c.I, 1949.
---- The Staël-Holstein Miscellany, AM, 1951.
Barthold,W. Turkestan down to the Mongol İnvasion, London, 1928.
---- Histoire des Turcs d'Asie Centrale, Paris, 1945.
Bazin,Louis. Recherches sur les Parlers T'o-pa, TP,´39(4-5), 1950.
Boodberg,Peter A. Marginalia to the Histories of the Northern Dynasties, HJAS, IV.
Brètschneider,E. Mediaeval Researches from Asiatic Sources: Fragments towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13 th to the 17 th Century, I-II, London, 1888.
Bushell,S.W. The Early History of Tibet, JRAS, 12, 32, 1880.
Chavannes,Edouard. Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, Saint-Petersburg, 1903.
---- Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, TP,5, 1904.
---- Chinese Documents from the Sites of Dandan-uiliq, Niya and Endere, Appendix A of Ancicent Khotan by Sir Aurel Stein,Oxford,1907.
Chavannes-Pelliot. Un traité manichéen retrouvé en Chine, JA,11,1,1913.
Courteille,Pavet. Dictionnaire turc-oriental, Paris, 1870.
Csongor,B. Chinese in the Uighur Script of the T'ang-Period, Acta Orientalia, II-1, 1952.
Demiéville,P. Le Concile de Lhasa, Paris, 1952.
Franke,O. Geschichten des chinesischen Reiches, I-V, 1930-1952.
Gabain,A.Von. Alttürkische Grammatik, Leipzig, 1950.
Giles,Lionel. A Topographical Fragment from Tunhuang, BSOS, VII, 1933-1935.
---- Dated Chinese Manuscripts in the Stein Collection, BSOS, IX.
Grenard,M.F. La Légende de Satok Boghra Khan et l'histoire, JA, 9,1, 1900.
Grousset,René. Histoire de l'Extréme-Orient, Paris, 1929.
---- L'Empire des Steppes, Paris,1939.

Haloun,G.-Henning,W.B. The Compendium of the Doctrines and Styles of the Teaching of Mani, the Buddha of Light, AM, III.
Henning,W. Argi and the "Tokharians", BSOS, IX.
Karlgren,Bernhard. Grammata Serica, Script and Phonetics in Chinese and Sino-Japanese, Bull. Mus. of Far Eastern Antiquities,12,1940.
Köprülü,M.F. Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur, Körösi Csoma-Archivum, 1938.
Lalou,Marcelle. Tibétain ancien Bod/Bon, JA, 1953.
Laufer,Berthold. Bird Divination among the Tibetans, TP, 15, 1914.
---- The Si-hia Language, TP, 17, 1916.
---- Sino-Iranica, Field Museum, Chicago, 1919.
Ligeti,L. Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise, Acta Orietalia, I-1, 1950.
Maspero,Henri. Les Documents Chinois de la troisiéme expédition de Sir Aurel Stein en Asie Centrale, London, 1953.
Müller,F.W.K. Uigurica, I, 1908.
---- Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch (Mahrnâmag), 1912.
---- Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden, 1915.
Parker,E.H. A Thousand Years of the Tartars, London, 1924.
Pelliot,Paul. Kao-tch'ang, Qoqo, Houo-tcheou et Qara-Khodja, JA, 1912.
---- Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extréme-Orient, TP, 15.
---- L'origine de T'ou-kiue, nom chinois des Turcs, TP, 16.
---- Quelques transcriptions chinoises des noms tibétains,TP,16,1915.
---- A Propos des Comans, JA, 1920.
---- L'Edition collective des oeuvres de Wang Kuo-wei, TP, 26, 1929.
---- Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale, TP, 26, 1929.
---- Notes sur le "Turkestan" de M.W.Barthold, TP, 27, 1930.
---- Tokharien et Koutchéen, JA, 1934.
---- A propos du " tokharien" TP, 32.
---- Notes sur l'histoire de la Horde d'Or, Paris, 1951.
Pelliot,Paul-Hambis,Louis. Histoire des campagnes de Gengis Khan, 1. Leiden, 1951.
Pulleyblank,E.G. A Sogdian Colony in Inner Mongolia, TP, 41.
Rémusat-Abel. Histoire de la ville de Khotan, Paris, 1920.

BİBLİYOĞRAFYA

Rotours,Robert des. Le Traité des Examens, Bibliothèque de l'Institut des Hautes Etudes Chinoises, 2 cilt, Paris, 1932.

---- Les grands fonctionnaires des provinces en Chine sous la dynastie des T'ang, TP, 25.

---- Traité des fonctionnaires et Traité de l'Armée, Bibliothèque de l'Institut des Hautes Etudes Chinoises, 2 cilt, Leyde, 1948.

Stein,Aurel. Ancient Khotan, Detailed report on archaeological explorations in Chinese Turkestan, 2 cilt, Oxford, 1907.

---- Serindia, 3 cilt, Oxford, 1921.

---- Innermost Asia, Oxford, 1928.

Stein,Rolf A. Notes d'étymologie tibétaine, 1941.

Thomas,F.W. Some Notes on Central-Asian Kharosthi Documents,BSOS,XI

Thomas,F.W.-Giles,L. A Tibeto-Chinese Word-and-Phrase Book,BSOS,XII

Wittfogel,Kral A.-Fêng Chia-shêng. History of Chinese Society: Liao (907-1125), New York, 1949.

İNDEKS

A

, 32,38,39,43,67,154,155,177,
185,213.
-chih, 82,84,86,213.
Bey, 40,213.
, 75,180,192,213,bk.Apa.
eh, 96,bk.Ediz.
o-yü, 205,211,213,bk.Adruk.
k, 211,213.
19,29,37,84,bk.Ay.
lung-shun, 87,96,182,bk.Ayavır.
eh-wu, 82,84,86,214,bk.Ayavır.
'ağ, 32,36,37.
h, 110.
3,13,25,29,30,181,213,217,222.
İnanç, 181,217.
Tarkan, 3,213,222.
y dağları, 45,185,192.
hung-sai, 128.
u Hsia-chia-ssu-shih,160,191.
si, 10,16,32,34,35,39,50,51,
148,150,151,152,167,170,175,
181,184,189,191,196,199,207,
208.
si tu-hu, 36,64.
si tu-hu-fu, 16.
ui, 143.
u-shan, 172,176,191.
ei chih-tu-hu, 142.
ei tu-hu, 142.
shih, 191.
ing ta-chang-kung-chu, 132,146.
ung, 151,190.
yün-ho, 1,27,213.
, 50,56,75,180,188,189,192,213.
Wu, 56,213.
19,29,37,213.
ır, 82,85,86,87,96,214.
engride kut bulmış alp bilge
Chao-li Kagan, 19,29.
Tengride kut bulmış alp külüg
bilge Chang-hsin Kagan, 24,25,
30.

B

a, 31,54,214.
Baş ay, 37,213,214.
Batı Türkistan, 146.
Baykal, 45.
Beşbalık, 16,32,39,50,150,151,152,
191,209,210.214
Bey, 40,214,215.
Bilge, 2,3,4,13,19,25,29,196,214,
219.
Bilge Chang-hsin Kagan, 23,24,25.
Bilge Ch'ung-tê Kagan, 3.
Bilge Kagan, 5,54,214.
Bilge Tun İrkin, 217.
Bugu, 44,47,78,79,95,146,214.
Bugu Chin (Bugu Çin?), 50,197,198,
209,215.
Bugu İ, 127.
Bugu Tegin, 34,214.
Bulmış, 2,3,4,13,19,29,196,214,218,
224.
Buyruk, 5,15,214.

C

Ch'ai-kê Tegin, 1,27,31,215.
Ch'ai-ts'ao Tegin, 27.
Chang-ching-szu, 6,132,134,135.
Chang Chung-chih, 89,101.
Chang Chung-wu, 48,49,79,89,94,97,
101,103,107,115,116,118,119,
120,122,125,132,136,138,140,
141,142,143,144,186,187,188,
189.
Chang Hsien-chieh, 108,109,114,144.
Chang-hsin Kagan, 1,23,24,25,27,30,
31,34,43.
Chang Huai-ch'ing, 10.
Chang İ-ch'ao, 198,209.
Chang-i-hsien, 43.
Chang Ku, 55,58,81.
Chang Min, 7.
Ch'ang-an, 5,6,15,17,46,71.
Ch'ang-chiang, 97.
Ch'ang-ch'ing, 2,7.
Ch'ang-hua chün-kung, 82,95.
Ch'ang-mo-ssu, 81,83,95.
Ch'ang-sa Tegin, 18.
Ch'ang-shih, 119,144,198.
Ch'ang-su, 146.
Chao Ch'ung-kuo, 119.

Chao Fan, 150,152,154,160,161,166, 170,174.
Chao-hsien, 118.
Chao-i, 125,141.
Chao-li Kagan, 1,19,22,29.
Chao-t'ao-shih, 97,122.
Chao-tsung, 202.
Chê-chiang, 97,143.
Chê-chou, 136,140,146.
Chê-hsi, 99,143.
Ch'ê-shih, 37,45,151.
Chên-chou, 140,141,147.
Chên-kuan, 142,149,154,155,156,159, 160,163.
Chên-wu, 10,16,47,49,52,59,60,65, 68,70,72,73,74,76,81,85,87,89, 90,97,100,101,103,108,109,114, 121,122,126,128,129,134,142, 144,151,167,170,175,177,184.
Ch'ên, 109,123.
Ch'ên-chou, 197,209.
Ch'ên I-hsing, 56,57,60,106,111.
Chêng Su, 163.
Chêng-ting, 147.
Chi-ho, 186,192.
Chi-lu-sai, 69.
Chi-mên, 118.
Chi-ning, 147,210.
Chi-shih-chung, 140,141,147,177.
Chi-yüan, 192.
Ch'i-hsi Bey, 40.
Ch'i-lai-fêng, 111,143.
Ch'i-pi, 36,45,48,121,126,128,215.
Ch'i-pi T'ung, 86,87,94,97,115,121, 122,215.
Ch'i-tan, 18,29,218,bk.Kitan.
Chia-chia-ssu, 41,43,bk.Kırgızlar.
Chia-lou, 118.
Chia-sa, 38,215.
Chiang-chün, 4,7,14,15,25,30,54,70, 75,82,95,221,222,223.
Chiang-huai, 92,93,97.
Chiang-su, 97.
Chiang-tso shao-chien, 24,30,74.
Chiang-tzu, 119.
Ch'iang, 48,62,76,100,103,105,109, 113,199,200.
Chieh-ku, 32,37,43,159,160,bk.Kırgızlar.
Chieh-tu-shih, 3,10,11,12,13,20,21, 25,47-49,52,73-75,77,88,89,97, 101,116,119,121,122,125,134,138, 142,143,147,157,191,182,186,187, 197-199,201,202.
Chieh-tu t'uan-lien-shih, 141,147, 177.
Chieh-wang, 118.
Chien-chiao hu-pu shang-shu, 4,14.
Chien-chiao kung-pu shang-shu, 83, 84,116,119,121,204.
Chien-chiao ping-pu shang-shu, 119, 145.
Chien-chiao shang-shu tso-p'u-shê, 135,146.
Chien-chiao tso-san-ch'i ch'ang-shih, 3,13,134.
Chien-chiao yu-san-ch'i ch'ang-shih, 85,96.
Chien-chün, 57,76.
Chien-ho, 40.
Chien-k'un, 36,37,43,54,64,149,163, 164,171,175,179.
Chien-k'un-fu, 41.
Chien-k'un tu-tu, 149,156,159,160, 163.
Chien-nan, 151.
Chien-shih, 120,145.
Ch'ien-yüan, 32,41,203.
Chih-chih shan-yü, 37,45,110,131, 162.
Chih-ching, 128,215.
Ch'ih-hsin, 34,47,59,66,78,79,95, 106,112,132,146,215.
Ch'ih Tsung-chü, 50,201.
Chin, 83,107,108.
Chin-chêng, 146.
Chin-chiang, 137,138.
Chin-hsien, 97.
Chin-shan, 49,185,bk.Altay dağları.
Chin-shih-lu, 165,168,173.
Chin-tzu kuang-lu ta-fu, 14.
chin-wu ta-chiang-chün, 4,7,14,15, 25,30,70,95.
Ch'in, 82.
Ch'in Shih-huang, 150.
Ching-chao-fu, 134,135,145.
Ching-hsi, 146.
Ching-nan, 146.
Ching-tsung, 18.
Ch'ing, 30.
Ch'ing-chen, 50,197.
Ch'ing-ch'üan, 1,10.
Ch'ing-hai, 147.
Ch'ing-sai-pao, 1,6,15.
Ch'ing-shan, 32,37,bk.Yeşil Dağ.
Chiu-hsing hui-ho, 2.
Ch'iung-shan, 146,190.

Ch'o, 34,44,215,bk.çur.
Chou, 15,16,151,154.
Chou Kung, 137.
Chou-mu, 117.
Chou-shih-kuan, 120,145.
Chu Ko-liang, 145.
Chu-lo-ku A-tieh, 85,215,216.
Chu-wu, 154,190,215,bk.Çuwu.
Chu-wu ho-so(su), 149,152,153,154, 196,215,221.
Chu-yai, 151,190.
Chu-yeh, 30,215.
Chu-yeh Ch'ih-hsin, 27,126,186,215.
Ch'u, 107,108.
Chuang-tsung, 204.
Chuang-wang, 108.
Chung-chêng shao-ch'ing, 7,69.
Chung-i bilge Kagan, 54.
Chung-shih, 11,16,20,62,98,100,132, 141,153.
Chung-shu, 80,95,98.
Chung-shu mên-hsia, 131,134,135,146.
Chung-shu shê-jên, 4,14.
Chung-shu-shêng, 14,29,192.
Chung-shu shih-lang, 154,191.
Chung-ta-fu, 24,30.
Chung-tsung, 41.
Ch'ung-tê Kagan, 1,3,13,18.
Chü-chê A-tun-ning, 85,215.
Chü-chu-lu, 13,219,bk.küçlüg.
Chü-lu, 2,15,27,219.
Chü-sha-po Bey, 40,215.
Chü-wu, 37,43.
Chü-yen-hsi, 16.
Chüeh-lo-wu, 27,30,219,bk.Kürebir.
Chün, 2,13,219,bk.kün.
Cüçi, 217.

Ç

Çin, 1-3,5,6,8,9,12-14,16,23,28-30,32,34,37,44,47,49-53,55,59, 73,76-80,84,86,93,95,97,104, 108-111,116,117,119,125,141, 145,146,148-156,159-165,167-178,181-186,188,190,192,197, 209,210,215.
Çin seddi, 55.
Çince, 29,75,165,173.
Çinli, 45,144,151,152,157.
çur, 34,44,47,48,54,66,78,79,82, 84-86,89,90,100,101,103,120, 185,208,215,216,220,
Çuwu, 190,215,216,221.

D

Dokuz kabile Uygur'ları, 2,12,23,24.
Dokuz varlık, 23,29.

E

Ediz, 85,96,215,216.
Eltebir, 41,46,bk.İltebir.
Erkin, 46,217,bk.irkin.
Esgil, 15,221,bk.Sekel.
Etsin Göl, 190.

F

Fa-pei, 115,144.
Fang Hsüan-ling, 150.
Fên-ho, 145.
Fên-yang, 15.
Fêng-chou, 10,11,12,16,127,128,134, 135,145.
Fêng-hsiang, 37,210.
Fêng-hua Kagan, 51,205,211.
Fu, 4,14.
Fu Ch'ê, 74.
Fu-chou, 203,210.
Fu-wang-fu, 88,97.

G

Gök Kagan, 155,191.
Göktürkler, 40,41,45,75,92,97,159.
Güney Hunlar, 76.
Güney Kore, 146.

H

Hami, 36,37,44.
Hami Nehri, 190.
Han, 45,82,117,157,190.
Han Hsüan-ti, 56,57,61,69,92,151, 162.
Han-lin hsüeh-shih, 161,191,202.
Han-lin-yüan, 191.
Han-nan, 66,69,77,117,144.
Han Sun, 202.
Han Wo, 202.

Han Wu-ti, 77,150.
Hatun, 4,9,14,33,85,188,189,218,bk. Katun.
Hazar Tegin, 18,19,27,28,29,216, 222,bk.Ho-sa Tegin.
Hei-ch'ê-tzu, 48-50,56,75,127,128, 132,153,154,163,164,166,167, 169-171,174,176,177,182-186, 192,197,216.
Hei-sha, 89,90,97,101,bk.Karakum.
Hei-wei, 38,216.
Hêng-shui-cha, 73,78,105,112,113, 139,147.
Hêng-yang, 209.
Ho, 3,154,181,190,213,bk.alp.
Ho-ch'ih-ssu, 109,110,144,bk.Kırgızlar.
Ho Ch'ing-ch'ao, 87,121,128,182.
Ho Ch'ing-ho, 94,97,115.
Ho-chou, 197,209.
Ho-chou ssu-ma, 197,209.
Ho-chung, 123,145,203.
Ho-hsi, 86,96,99,100,122,151,186, 187.
Ho-hsi Tang-hsiang tu-chiang, 86, 87,96,115,116,120,121,122.
Ho-huang, 140,147.
Ho-ku, 36,43,bk.Kırgızlar.
Ho-ku-ssu, 36,37,43,67,104,112,143, 155,bk,Kırgızlar.
Ho-lin kê-êrh, 16.
Ho-lo, 148,217,bk.Kara.
Ho-lo-ch'uan, 148,190,210,217.
Ho-lung, 141,147,151.
Ho-nan, 143,192,209.
Ho-nan-fu, 209.
Ho-nan-ti. 77.
Ho-pei, 12,16,29,97,136,147.
Ho-sa Tegin, 18,27,28,216,222,bk. Hazar Tegin.
Ho-shuo, 111,144.
Ho-ssu, 171,175,bk.Kırgızlar.
Ho-tung, 20,21,25,29,48,59,60,74, 75,77,78,87,109,110,111,121, 122,128,130,134,138,139,177, 182,186,187.
Ho-tung chieh-tu-shih, 20,25,74,75, 77,122,130,134,138.
Ho-wu Çur, 85,208,216.
Ho-yü-ssu, 117,bk.Kırgızlar.
Hou-han, 162.
Hou-li-fa,191.
Hou-li-fa shih-po-ch'ü a-chan,159.
Hou-T'ang, 204.
Hou-Tsin, 205.
Hsi, 18,21,28,49,103,116,118,120, 185,186,187,216,217,221.
Hsi-chou, 50,197,209.
Hsi-wu Çur, 82,84,85,86,216.
Hsi-yü-chi, 36,44,64.
Hsia-chia-ssu, 32,33,36,43,bk.Kırgızlar.
Hsia-hsia-ssu, 36.
Hsia-kuan, 119,145.
Hsiang-wei, 155,191.
Hsiang-yang, 109,143.
Hsiao-shan, 108,143.
Hsieh-chin, 40,46,217,bk.irkin.
Hsieh-kan chia-ssu, 54,65,67,68,109, 216.
Hsieh-li-fa, 40,46.
Hsieh-li Kagan, 92,97.
Hsüeh-shan, 40,45.
Hsieh-yen-t'o, 40,46,221,bk.Sir-Tardus.
Hsien-an Konçuy, 5,7,9,68.
Hsien-o-ho, 40.
Hsien-tsung, 2,132,134.
Hsien-t'ung, 5,181.
Hsien-yüan chih-t'ai, 124,145.
Hsien-yüan-t'ai, 145.
Hsin Chi-chi, 119.
Hsin-chiang, 97,190,209.
Hsing-chien-chün, 139,147.
Hsing-pu shang-shu, 20,29.
Hsing-pu shih-lang, 136,146.
Hsing-ying ping-ma-shih, 120,145.
Hsiung-nu, 37,45,bk.Hunlar.
Hsiung-wu, 89,97,101,128.
Hsü, 106,107,109,112,123,143.
Hsüan-chêng-tien, 133,146.
Hsüan-ch'êng, 143.
Hsüan-chou, 99,143.
Hsüan-hua, 16
Hsüan-men chiang-chün, 116.
Hsüan-ti, 131.
Hsüan-tsung, 36,41,64,178,179,196.
Hu, 199,200,210,216.
Hu Chêng, 4,5,7-9,14.
Hu-han-yeh shan-yü, 56,57,61,69,76, 92,97,110,117,131,144,162.
Hu-nan, 209.
Hu-pei, 143.
Hu-sêng-lo, 151.
Hu Tegin, 22,216.
Hu-t'o-ho, 88.

Hua, 106,112,143.
Hua-mên, 7,16.
Hua-mên-shan, 16.
Huai-chien Kagan, 196,208.
Huai-ho, 16,97.
Huai-hsi, 137,146.
Huai-hsin, 196.
Huai-hua chiang-chün, 81,82,95.
Huai-kuang, 216.
Huai-nan, 11,16.
Huai-shui, 97.
Huang-ch'êng liu-shou, 24,25,30.
Huang-shui, 147.
Huei-ch'ang, 34,64,73,81,114,195, 199,202,206.
Hui-hu hsi-nan-mien chao-t'ao-shih, 86,97,115,116,120,122.
Hui-hu nan-mien chao-t'ao-shih,115, 116,120,121,122,144.
Hui-hu tung-mien chao-t'ao-shih,112, 115,116,120,121,122,144.
Hung-lu, 2,4,12,20,22.
Hung-lu-ch'ing, 54,58,81,179.
Hung-lu-szu, 154.
Hung-shun, 85,86,96,123,128,182.
Hunlar, 28,45,48,61,62,76,77,100,105, 107,109,113,144,158,162.
Huo Ch'ü-ping, 119.

İ

İ-ch'êng chieh-tu-shih, 138.
İ-chih lien-chi, 181,217.
İ-hsing, 146.
İ-nan-chih, 181,217.
İ-nan-chu, 5,15,54,217.
İ-ning, 124,125.
İ-tsung, 198.
İ-wu, 36,37,44,bk.Hami.
İ-yin Çur, 49,185,192,217.
İç Moğolistan, 16,77,97.
İltebir, 46,bk.Eltebir.
İnanç, 5,15,54,164,167,168,170,172, 175-177,217.
İnanç Külüg, 5,217,219.
İrkin/İrken/Erkin, 40,42,46,217.

J

Jê-hó, 28.
Jên-mei, 203-205.
Jên-hsiao tuan-li ming-chih ch'ang-shou Kagan, 7,16.
Jên-shêng wên-wu chih-shên ta-hsiao huang-ti, 148,190.
Jên-yü, 205.
Ju-chieh, 21,217.
Jung, 5,14,58,59,141,150,202.

K

Kagan, transkripsiyonu, 12,217.
Kai Chia-huei, 36,64.
K'ai-ch'êng, 26,27,52.
K'ai-yüan, 36,64,142.
Kan-chou, 32,34,43,142,194,199,200, 206,208.
Kan-hua-chün, 200.
Kan-su, 15,17,43,95,96,147,208,209.
K'ang-chü, 132,182.
Kao-ch'ê, 12.
Kao-shih, 151.
Kao-tsu, 71,124,125.
Kao-tsung, 190.
Kara, 217.
Kara Hıtay, 218.
Kara arabacı, 75.
Kara kum, 89,97,101.
Kara Nehir, 190,210,217.
Kara Su, 201.
Kara Tatar, 56,75.
Karaşar, 44,190.
Karluk, 16,32,35,40,41,43,51,194,206, 207,208,217.
Kasar Tegin, 1,32,218.
Kaşgar, 190.
Katun, bk.Hatun.
Khotan, 190.
Kitan, 18,29,85,103,116,118,120,121, 208,218.
Kırgızlar, 1,32,35,36,42,43,47-50,64, 65, 109,110,112,117,143,148,149, 150-155,159-161,163,164,168,171, 172,175-181,183-185,188-192,194, 206,213,215-217,220,222,223,225.
Ko-lu, 7,16,33,34,49,92,188,189,217, bk.Karluk.
Ko-lo-lu, 43,217, bk.Karluk.
K'o-chih-li Tegin, 85,208,218.
K'o-sa Tegin, 27,31,34,218.
K'o-tun, bk.Hatun.
Konçuy, 4,14,35,42,55,66,68,69,70, 104,127,146,158,166.170,174,175, 218,225.
Konfuçiyus, 23.
Kore, 118,190.
ku, 218.
Ku-li-kan, 40.46,218,bk.Kurıkan.

INDEKS

K'u-mo-hsi, 28.
Kuan-ch'a-shih, 177,191.
Kuan-chün ta-chiang-chün, 82,95.
Kuang-hsi, 143,209.
Kuang-lu-ch'ing, 4,5,7,14,144.
Kuang-lu ta-fu, 14.
Kuang-shun-mên, 132.
Kuang-tung, 146,190.
Kuang-wu, 116.
Kuça, 190.
Kuei-chou, 146.
Kuei-fang, 137,146.
Kuei-i, 83,200,209.
Kuei-i chieh-tu-shih, 197-199.
Kuei-i-chün, 47,83-88,96.
Kuei-i-shih, 85,96.
Kuei-lin, 208.
Kuei-tzu, 190.
Kunçuy, 218,bk.Konçuy,Kung-chu.
Kung-chu, 4,14,218,225,bk.Konçuy, Kunçuy.
Kung-pu shang-shu, 83,96.
Kung-tê-shih, 97,130,134,135.
Kuo Ts'ung-ch'i, 132.
Kuo-tzu li-chi po-shih, 197,209.
K'uo-chou, 95,197,209.
Kurıkan, 40,46,218,bk.Ku-li-kan.
Kut, 2,4,13,19,29,196,218,bk.Ku.
Küç, 3,13,219.
Küçlüg, 2,3,13,219,bk.Chü-chu-lu.
Külüg, 2,13,15,25,196,219,bk.Chü-lu.
Külüg Baga, 27,32,34,35,42,214.
Kün, 2,13,19,219,bk.Chün.
Kün Tengride kut bulmış alp bilge Kagan, 19.
Kün Tengride ülüg bulmış alp küçlüg bilge Kagan, 2,13.
Kürebir, 1,27,30,32,34,35,219,bk. Chüeh-lo-wu.

L

Lan-ling chün-wang, 116,119,121.
Lan-t'ien-kuan, 71.
Lang-chung, 7,16.
Lao-shan, 35,42,44.
Li, 84-86.
Li Ch'ang, 21,25,26.
Li Ch'êng, 3.
Li Chi, 197.
Li Chin-ch'êng, 12.
Li Chou-t'ung, 132.
Li Chung-shun, 74,94,125,126.
Li Hsien, 4,5,7.
Li Hsin, 197.
Li Hui, 138.
Li Hung-shun, 85,96.
Li I-chieh, 11,12,22.
Li Jui, 4,7,15.
Li Ling, 37,45,64,65-67,171,175
Li-pu shang-shu, 163,191.
Li Shih, 73,74,138,139,178.
Li Shih-yen, 61,70.
Li Ssu-chung, 85-88,94,115,116, 123,125,126.
Li Ssu-mo, 69.
Li Tê-yü, 47,54,56-63,67,74,76, 80,81,88,90,94,99,100,103,1 106,109,110,112,114,115,120 125,126,129,136,137,140-143 152,153,155,160,161,164,16 207.
Li Tsai-i, 21,25.
Li Tzu-hung, 7.
Li Wên-yüeh, 6.
Li Yeh, 179.
Li Yen-tso, 138.
Li Yen-t'u, 204.
Li Yu, 10.
Li Yüeh, 5.
Liang T'ai-tsu, 203.
Lin-chou, 186.
Lin-chou ts'i-shih, 126,134,135
Lin-shêng, 77.
Lin-shêng chieh-tu-shih, 73.
Ling-chou, 196,202.
Ling-wu, 12,17,50,63,208.
Ling-wu-hsien, 17
Ling-yen chieh-tu-shih, 201.
Liu Chên, 136.
Liu Kung-ch'o, 20,21.
Liu Mêng, 140,141,177.
Liu Mien, 47,48,52,53,74,75,77, 84,88,94,97,106,107,109,111 116,120-123,125-128,130-13 139,154,157,182.
Lo-ch'uan, 118,201,bk.Kara Su.
Lo-ning, 143.
Lo-yang, 17,134,135,145.
Lu-chi Tegin, 27,35.
Lu-chou, 136,140,146.
Lu-lung, 97.
Lu-lung chieh-tu-shih, 48,89,9 116,142,143.
Lu-lung-chün chieh-tu-shih, 11
Lun-k'ung-jê, 50,186,197,210;b shang-jê,Shang-k'ung-jê.

un-shang-jê, 198,210,bk.Lun-k'ung-jê,Shang-k'ung-jê.
un-t'ai, 50,197,209.
un-t'ai-bsien, 209.
ung-shan, 147,190.
ung-yu, 151,190.
i Hêng, 85.
i I-chung, 139.
i-mên-shan, 89,90.

M

i-i, 118,128,144.
ing Tegin, 34,35,85,180,189,194, 195,200,206-208,219,220,bk.Menglig.
ing-lê, 194,199,219,bk.Menglig.
ing-li,195,208,219,bk.Menglig.
ing-tê-lê, 35,220,bk.Menglig.
ni, 92,93,135,215,219,bk.Mo-ni.
ni rahibi, 4,219.
o-shih-ai, 37,213,214,bk.Baş ay: tur,219,bk.Mo-tuo.
i-chih, 117.
i-ch'üan, 185,192,219.
i-lu, 5,15,214,bk.Buyruk.
n-hsia-sheng, 29,192.
n-hsia shih-lang t'ung-p'ing chang-shih, 57,76.
ng Huo, 145.
ng-ming, 108.
nglig, 43,44,50,51,96,192,193,195, 206-208,219,220.
i-chia, 54,220.
i-chih, 97.
i-chieh Hatun, 85,220.
i-lieh-ko, 40,220.
i-ti chih-t'o, 39,220.
iao, 117,144.
iao Chên, 61,74.
ing-tsung, 205.
o-hên, 38,220.
o-ho, 31,214,bk.Baga.
o-mi-shih, 214,bk.Bulmış.
o-nan, 73,77,144.
o-ni, 4,14,219,bk.Mani.
o-shih, 214,bk.Bulmış.
o-tuo, 54,219,bk.Matur.
ogol Hsi, 49.
ogol kabilesi, 96,97.
u-tsung, 1,3,5,6,134,135.

N

Na-hsieh Ch'o, 34,215,220,bk.Nâhid Çur.
Nâhid Çur, 34,47,48,54,66,78,79,89, 90,100,101,103,120,215,220,bk. Ná-hsieh Ch'o.
Nan-lu, 35,44,194,206,207,220, bk. Nomlug.
Nei-shih, 72,77.
Ning-pien, 95.
Ning-pien chün-kung, 82,95.
Ning-sai, 96.
Ning-sai chün-kung, 82,96.
Ning-shuo, 95.
Ning-shuo chün-kung, 82,95.
Ning-ta chiang-chün, 24.
Niu Sêng-ju, 106,111,143.
Nomlug, 35,44,194,206,207,220,bk. Nan-lu.

O

O-chih, 40,220.
O-fên, 35,194,206,207,220.
O-nieh Tegin, 49,180,185-189,192, 220.
Ordos, 16,77,97.
Ormudz/Ormuzd Tegin, 43,47,48,61, 63,78,79,81-86,91,93,95,106,112, 112,115,121,146,220,221,bk.Wa-mo-ssu Tegin.
Oros, 84,86.

Ö

Öge, 53,75,224,bk.Üge.

P

Pa-t'ou-fêng, 48,74,77,103,106,108-109,114,143,144.
Pai-chou, 100,143.
Pai-shan, 32,36,37,45,bk.Ak Dağ.
P'an-kuan, 4,7,14.
P'ang-lê, 189,195,199,220,bk.Menglig.
P'ang Tegin, 85,bk.Menglig.
Pao-i, 2,12.

Pao-i Kagan, 2.
Pao-li, 18.
Pao-ta-cha, 94,103,108,123.126.
Pao-ying, 11.
Pei-ch'uan, 106,111.
Pei-i, 36,44.
Pei-p'ing, 191.
Pei-p'ing t'ai-shou, 157,158,160, 191.
Pei-t'ing, 10,16,148,150,197,210, bk.Beşbalık.
Pei-wei, 145.
P'ei Tu, 11.
P'ei T'ung, 3.
Pekin, 29,146,191,bk.Pei-p'ing.
P'i-chia, 2,12,219,bk.Bilge.
P'i-ti-ch'üan, 40.
Pien, 106,107,112,143.
P'in-kuan, 19,29.
Ping-chou, 107,143.
Ping-ma-shih, 130,134,139.
Ping-pu lang-chung, 73,77,201.
Po-hai, 152,154,190.
Po-pai, 143.
P'u-ku, 34,44,214,bk.Bugu.
P'u-kuan, 71.

S

Sa-chih, 39,43,221,bk.Savcı/Sabcı.
San-kuan, 72.
San-shu-shêng, 22,29.
Sangun, bk.Sengün.
Sarı Nehir, 29,96,144,145,147,190, 192.
Sabcı, bk.Savcı.
Savcı, 34,35,43,194,206,207,221,bk. Sabcı,Sa-chih.
Sê-jên, 131,135,146.
Sekel, 5,15,221,bk.Sigir,Sikil,Esgil,Ssu-chieh.
Sengün, 54,75,221-223,bk.Sangun, Chiang-chün.
Sha-chou, 198,209.
Sha-hu-shan, 126-128,131,133.
Sha-t'o, 26,30,222,bk.Şato.
Shan-chou, 198,209.
Shan-hsi, 15,29,44,76,97,143-147, 192.
Shan-nan, 30.
Shan-nan hsi-tao chieh-tu-shih,25, 30.
Shan-yü, 45,69,142,158,162.
Shan-tung, 210.
Shang-chu-kuo szu-tzu chin-yü-tai, 24,30.
Shang-k'ung-jê, 198,210,bk.Lun-k'ung jê,Lun-shang-jê.
Shang-shu, 85,96,106,127,204.
Shang-shu-ling, 146.
Shang-shu-shêng, 29,192.
Shang-shu tso-p'u-shê, 134,146.
Shao-fu-chien, 2,3,13.
Shao-shih, 111,143.
Shao-yin, 204,210.
Shen-hsi, 15,46,77,97,191,210.
Shen-hsien, 191.
Shen-kuo, 177,191.
Shên-chiang, 116,144.
Shên-mu-hsien, 77.
Shêng-li, 142.
Shih, 30,153.
Shih-chia-po, 78.
Shih Chieh-chih, 105,109,114.
Shih Hsiung, 48,100,115,126-128,133-135,137,138,144,145.
Shih Kung-hsü, 116,120.
Shih-shê-lang, 185-187,221.
Shih Ssu-ming, 191.
Shih-ta-fu, 69.
Shih-ts'ao, 197,209.
Shih-wei, 49,50,75,89,90,96,97,100, 101,115,120,128,141,180,182,185, 187-189,192,212,221.
Shou-hsiang-ch'êng, 45,74,77.
Shou-shih-chih, 157,160,221.
Shou-yeh-wu, 85,96,214,bk.Ayavır.
Shu-nan, 144.
Shu-lê, 190,bk.Kaşgar.
Shun-hua Kagan, 51,205,211.
Shuo-chou, 62,75,100,103,105,108,113 133.
Shuo-ch'uan, 129.
Shuo-fang, 69,77.
Shuo-fang-chün, 77.
Shuo-hsien, 144.
Sibirya, 45.
Sigir, bk.Sekel.
Sikil, bk.Sekel.
Sir-Tarduş, 40,46,221,bk.Hsieh-yen-t'o.
Ssu-chên, 84,85-87 96.
Ssu-chieh, 5,15,221,bk.Sekel,Sigir, Sikil,Esgil.
Ssu-chung, 84-86,96.
Ssu-ên, 85,96.

Ssu-huei, 85,96.
Ssu-i, 84,86,96.
Ssu-li, 84,96.
Ssu-li-fa, 41,46,191,bk.Eltebir.
Ssu-ma, 5,15,197,209,214.
Ssu-mên lang-chung, 18.29.
Su-tsung, 204.
Sui, 28.
Sui-yüan, 16,77.
Sun Ch'ou, 120,121.
Sung, 61,62.
Sung-jên, 118.
Sü, 109.
Süreyya, 164,168,172.
Szu-chên, 151,190.

Ş

Şato, 27,30,48,56,57,86,94,114,115, 121,186,222,bk.Sha-t'o.

T

Ta-chung, 179,185,187.
Ta-fu, 30.
Ta-ho, 20-22,100.
Ta-kan, 3,13,222,bk.Tarkan.
Ta-ming, 147.
Ta-shih, 39,41,42,45.
Ta-shih-wei, 85,96,208.
Ta-ta, 56,76,222,bk.Tatar.
Ta-t'ung, 89,97,100,101,121,133.
Ta-t'ung-ch'uan, 48,109,114,115,144.
Ta-t'ung-hsien, 97.
T'a-pu ho-tsu, 148,155,222.
Tai-chou, 192.
Tai-hsien, 143.
Tai-pei, 144,186,192.
T'ai-ch'ang po-shih, 3,4,7,13.
T'ai-fu-ch'ing, 4,5,14.
T'ai-ho chang-kung-chu, 4,218.
T'ai-ho Konçuy, 1,2,4-8,10,16,19,26, 32,35,47,48,55,61,64-66,71,73, 102,108,110,112,115,123,125,127, 128,130-132,134,135,138,146,148, 153,154,157,158,161,166,169-171, 174,175,181,183,184.
T'ai-p'u-ch'ing, 152,154,159,160,190.
T'ai-shêng, 178,192.
T'ai-shou, 191.
T'ai-tsung, 41,69,71,124,125,146,149, 150,155,156,159,163.
T'ai-yüan, 5,15,44,48,49,63,74,75, 77,80,81,84,92,99,108,109,112, 115,116,120,122,139,140,154, 157,167,170,175,177,184,204.
T'ai-yüan chieh-tu-shih, 121,157.
T'ai-yüan-fu, 143.
T'ai-yüan shao-yin, 204.
Tan-kan-ssu, 54,222.
T'an-man-shan, 37.
Tang-hsiang, 57,76,96,222.
T'ang, 8,13,15,16,17,28,29,32,36,44, 45,46,51,65,66,120,143,145-148, 150,190,191,209.
T'ang Hung-fu, 201.
T'ang Hung-shih, 24,25.
T'ang Shu, 16.
Tangut, 50,57,69,71,76,86,96,98,109, 116,122,126,186,200,201,222,bk. Tang-hsiang.
Tanrı dağları, 16,45.
Tanrı Kagan, 191.
Tao, 16.
Tarkan, 3,5,13,32,39,47,54,64-66, 148,171,175,210,213,222,bk.Ta-kan.
Tarkan Mi, 198,210.
Tatar, 56,76,148,222,bk.Ta-ta.
T'ê-lê, 18,28,222,bk.Tegin.
T'ê-lê Mang, 219,bk.Menglig.
T'ê-p'ang-lê, 35,194,206,207,220,bk. Menglig.
Tegin, transkripsiyonu, 28,222,bk. T'ê-lê,Ti-yin.
Teleng, 95,222,bk.To-lang.
Tengri, 223,bk.T'ien.
Tengri Kagan, 163,191,223.
Tengride, 2-4,12,13,19,29.
Tengride kut bulmış alp bilge Li Kagan, 19,29.
Tengride kut bulmış alp külüg bilge Kagan, 2,13.
Tengride kut bulmış bilge Chao-li Kagan, 19,29.
Tengride kut bulmış bilge Kagan, 4, 13.
Tengride ülüg bulmış küç bilge Ch'ung-te Kagan, 3,13.
Tengride ülüg bulmış küçlüg bilge Kagan, 3,13.
Ti-hua, 16.
Ti Jên-chieh, 151.
Ti-lüeh, 54,75,219,223,bk.Tirek.
Ti-tê I-ssu-nan-chu, 164,167,168, 170.172.175-177,223.

Ti-yin, 205,222,bk.Tegin.
Ti-yung-lê-fang, 38.
Tibot'liler, 6,9,12,15,32,33,35,37, 41,50,51,76,85,100,151,186,187, 194,198,199,206,208,210,bk.T'u-fan.
T'ieh-lê, 36,44,223,bk.Töles,Töliş.
Tien-chung-shih yü-shih, 4,14.
T'ien, 155,191,223,bk.Tengri.
T'ien-ch'êng, 205.
T'ien-ch'êng-tien, 159.
T'ien-fu, 205.
T'ien Hou, 47,56,57,59,62,63,78-80, 82,98-100.
T'ien-pao, 92,149,156,160.
T'ien-tê, 10,16,34,40,47-49,52,54, 56-60,62-66,73-76,78-82,84,86, 94,97-100,102-104,106,108,109, 111,114,115,121,128,134,135, 140,142-144,148,151,167,170, 175,177,180,184,189,200,201.
T'ien Wu-fêng, 19.
Tih, 58,59,61,76,141,150,202.
Ting-ling, 37,45.
Tirek, 54,75,164,167,168,170,172, 175-177,219,221,223,bk.Ti-lüeh.
To-lang, 82,95,222,bk.Teleng.
T'o-k'ê-t'o, 77.
T'o-pa, 126,145,224,bk.Tuba,Tupa.
Töles, bk.Töliş.
Töliş, 15,36,41,44,45,76,95,159,223, bk.Töles,T'ieh-lê.
Tongra, 201,210,223,224,bk.T'ung-lo.
Tongra Ülüg, 201,223,224.
Ts'ai, 106,107,112,143.
Ts'ang-hai, 137,146.
Ts'ao-mo-ni, 85,223.
Ts'i-shih, 6,10,15,21,87,94,108,109 115,121,122,126,134,135,144,145.
Tso-chien-mên-wei shang-chiang-chün, 88,97,203,210.
Tso-chin-wu ta-chiang-chün, 4,61,81, 84.
Tso-hsiao-ch'i chiang-chün, 25.
Tso-hsiao-wei chiang-chün, 24,30.
Tso-ssu lang-chung, 201,210.
Tso-t'un-wei ta-chiang-chün, 41,46, 156,159,160,163.
Tso-wei-wei ta-chiang-chün, 82,95.
Tso-wu-wei chiang-chün t'ung-cheng, 106,111,143.
Tsou-shih-kuan, 120,141,145.
Ts'o-tzu-shan, 47,53.
Ts'ui Yüan, 201.
Tsung-chêng shao-ch'ing, 3,13,61,70.
Tsung-ying hsiung-wu ch'êng-ming Kagan, 178,191.
Ts'ung-i, 147.
Ts'ung-shih, 132,146.
Tu-chiang, 96,139.
Tu-chih ping-ma-shih, 126,145.
Tu-fang-yü fu-shih. 98,143.
Tu-fang-yü pên-kuang ya-lo-shih,134, 135,146.
Tu-fang-yü-shih, 127,145.
Tu-hu, 36,37,44,46,64,142,151,152, 159.
Tu-hu-fu, 16,150.
Tu-lü shih-ho, 148,223.
Tu-man, 35.
Tu-po, 40,46,224,bk.Tuba,Tupa.
Tu-ssu Tegin, 49,188,189,223.
Tu-tu. 3,13,142,224.bk.Tudun,Tutuq.
Tu-tu-fu; 119,159.
Tu-t'uan-lien fu-shih, 100.
Tu-wei, 64,77,157,158,160.
T'u-ch'i-shih, 33,43,224,bk.Türgeş, Türgis.
T'u-chüeh, 38,45,142,bk.Göktürkler.
T'u-fan, 6,15,bk.Tibet'liler.
T'u-hun, 48,56,115,bk.T'u-yü-hun, T'ui-hun.
T'u-yü-hun, 48,50,57-59,72,98,109, 114,121,201,223,bk.T'u-hun,T'ui-hun.
T'uan-lien fu-shih, 100,143.
Tuba, 40,145,216,224,bk.Tupa,T'o-pa, Tu-po.
Tuba Huai-kuang, 50,216,224.
Tudun, 3,4,5,13,41,142,149,156,159, 160,163,224,bk.Tutuq,Tu-tu.
Tudun Sekel, 5,221,224.
T'ui-hun, 48,56,69,71,76,86,144,223, bk.T'u-yü-hun,T'u-hun.
Tun-huang, 190.
Tung-ching, 107,143,144.
Tung-han, 116.
Tung-hu, 28.
Tung-shen, 114.
Tung-tu, 130,134,135,145.
T'ung-hua-mên, 6,7.
T'ung-kuan, 71.
T'ung-kuang, 204.
T'ung-lo, 201,210,223,224,bk.Tongra
T'ung-p'ing chang-shih, 142.
T'ung-shih shê-jên, 61,76.
Tupa, 40,46,145,224,bk.Tuba,T'o-pa, Tu-po.

Turfan, 209,212.
Türgeş, 42,43,224,bk.Türgiş,T'u-ch'i-shih.
Türgiş, bk.Türgeş.
Türk adı, 213,221.
Türk devleti, 15.
Türk kabilesi, 46.
Türk ünvanı, 46,210,214,215,217-219,221-225.
Türkçe, 12,28-30,43,44,46.75,96,210,221.
Türkler, 44.
Tzu-fan, 118,210.

U

Ulug, 196,208,224,bk.Wa-lu.
Ulug Tengride kut bulmış külüg bilge Huai-hsin Kagan, 196.
Urumçi, 16,190,209.
Uygurlar, transkripsiyonu, 12.

Ü

Üge Kagan, 47-49,53,64-67,70,74,75.79,86,89,90,93,95,103,104,106,108,111,112,114,115,126-128,131,154,171,175,176,177,182,184-186,192,217,224,bk.Öge.
Üge Tegin, 53.
Ülüg, 2,3,13,201,210,223,224,bk.Yü-lu.

W

Wa-lu, 196,208,224,bk.Ulug.
Wa-mo, 50,201,210.
Wa-mo-ssu, 34,43,95,220,bk.Ormudz, Ormuzd.
Wang Ch'i, 4.
Wang Chih-hsing, 100.
Wang Fêng, 126,139,140.
Wang Huei, 61,62,69,70.
Wang I-hung, 156.
Wang Tsai, 186,187.
Wang Tuan-chang, 196,197,209.
Wang Jung, 24,25,35,54.
Wei-ch'iao, 41,46,159.
Wei Ch'ing, 119.
Wei-chou, 10,16,140,141,147.
Wei-chou ts'i-shih, 87,94,121,122.
Wei Chung-p'ing, 56,57,59.
Wei-ho, 12.
Wei Hsiang, 151.
Wei Ku-tan, 149.
Wei-li, 97.
Wei Lü, 37,67.
Wei Mu, 102.
Wei-wei-ch'ing, 7,16.
Wei-wei shao-ch'ing, 196,208.
Wên Tê-i, 52.
Wên-tsung, 20,21,26,44,100,137,190.
Wên-wu-ho, 161,165,166,168,172,173,225.
Wu, 56.
Wu-chieh, 53,75,217,224,bk.Üge,Öge.
Wu-ch'u, 92,97.
Wu-ho, 12.
Wu-hsi Tegin, 53,75,225.
Wu-hu, 12,36.
Wu-huan-shan, 28.
Wu-la-tê-ch'i, 16.
Wu-li, 119.
Wu-li-ch'ü, 92.
Wu-li wên-tun, 92.
Wu-lo-ssu, 82,84,86,225.
Wu-tê, 142.
Wu-tsung, 34,35,44,54,64,71,73,81,90,104,123,129,137,154,155,161,164,178,186,190,192.
Wu-tu-kung, 27,225.
Wu-yüan, 77.

Y

Yabgu, 5,15,33,42,208,225,bk.Yeh-hu, Yeh-pei-ku.
Yai-chou, 135,146.
Yai-chou ts'i-shih, 135.
Yang-an Konçuy, 132.
Yang Chao, 203.
Yang Kuan, 72,90,93.
Yang Pien, 139.
Yedi defa yakalama, 119,144.
Yeh-hu, 5,15,225,bk.Yabgu,Yeh-pei-ku.
Yeh-pei-ku, 85,208,225,bk.Yabgu,Yeh-hu.
Yen-ch'i, 36,37,44,190,bk.Karaşar.
Yen-ch'ih-hsien, 15.
Yen-chou, 6,12,15,186,200,210.
Yen-chou ts'i-shih, 6.
Yen-jan tu-hu, 37,46,159.
Yen-mên, 192.

Yon Shih-ku, 154.
Yonisoy Nohri, 45.
Yoşil Dağ, 32,37,bk.Ch'ing-shan.
Yin-ch'ing kuang-lu ta-fu, 14,118, 134,135.
Yin-chou, 97.
Yin-chou ts'i-shih, 87,94,121,122.
Yin-shan, 67,77,83,118,156.
Yin Yu, 3,4,7.
Ying-i Kagan, 51,204,210.
Ying-mên, 106,111,120,122,143.
Ying Pi, 115.
Ying T'ang, 162.
Ying-wu ch'êng-ming Kagan, 179,192.
Yu-chên, 11.
Yu-chin-wu-wei ta-chiang-chün, 24, 62,69,70,76,82.
Yu-chou, 29,49,78,85,86,88-90,101, 107,111,115,116,118,121,127, 136-138,144,157,167,170,175, 177,182,184-186,188,192.
Yu-chou chieh-tu-shih, 21,49,89,97, 122,143,186.
Yu-chou ta-tu-tu-fu, 119.
Yu-chou tsou-shih-kuan, 141.
Yu-hsiao-wei chiang-chün, 21,29,203.
Yu-hsien-wang, 37,45,67.
Yu-ling-chün ta-chiang-chün, 82,96.
Yu-mieh, 38,225.
Yu-p'u-shê, 146.
Yu-san-ch'i ch'ang-shih, 96,178,192.
Yu-wang, 111,144.
Yu-yü, 76.
Yung-chi, 145.
Yung-chou, 197,209.
Yung-chou ssu-ma, 197
Yung-ping, 97.
Yü, 117.
Yü-chieh i-a, 54,225.
Yü Jên-wên, 18.
Yü-lin, 97,210.
Yü-lu, 201,210,223,224,bk.Ülüg.
Yü-mên-kuan, 151,190.
Yü-shao lang-chung, 7,16.
Yü-shê, 139,147.
Yü-shih chung-ch'êng, 4,13,30,61, 136,159.
Yü-shih chung-ch'êng szu-tzu-chin-yü-tai, 24,30.
Yü-shih-fu, 13.
Yü-shih ta-fu, 3,13,14,24,25,61, 119,134,135,145.
Yü-shih-t'ai, 13,130,134,135.
Yü-t'ien, 190.
Yü-yang, 132,146.
Yüan-ho, 5,12.
Yüan-wai chih-t'ung-chêng-yüan, 21, 29.
Yücel, 54.
Yün, 73,75,105,113,119,144.
Yün-chia-kuan, 52.
Yün-chou, 48,62,76,100,108,109,115, 123,133,200,210.
Yün-chou ts'i-shih, 144.
Yün-chou tu-tu, 142.
Yün-shuo, 106,109,111,114

賜回鶻可汗書并公主及九姓宰相書

朕自臨寰區爲人父母惟以好生爲德不願黷武爲名故自彼國不幸爲敕扢斯所破來投邊境已歷歲年撫納之間無所不至初則念其饑敝給其餱糧旋則知其破傷盡還馬價前後遣使勞問交馳道路小小侵擾亦盡不計今則可汗尚屯近塞未議還蕃朝廷大臣與四方節將皆懷疑忿盡請興師雖朕切務含宏亦所未喻日昨數使卿回皆言可汗只待馬價及令交付之次又聞所止屢遷或使掠雲朔等州或雄掣羌渾諸部未知此意終欲何如若以未交馬價且近塞垣行止之間亦宜先告邊將豈有倏來忽去遷徙不常雖云隨逐水草動皆逼近城柵遮擒深意似恃姻好之情每觀蹤跡實懷虓突之計況胜到横水柵下殺戮至多蕃渾牛羊豈恡驅掠黎庶何罪皆被傷夷所以中朝大臣等皆云回鶻近塞已是違盟更緩邊人實恐大義咸願因此翦逐以雪冤讎之冤然朕忘在懷豈得已屈己甯可汗之負德終未忍於幸災石誠直久在京城備知仁原注一本作人心憤惋發於誠懇固請自行嘉其深見事機不能遣阻可汗審自詢問速擇良圖無至不悛或貽後悔

賜太和公主敕書

敕姑遠嫁絕域二十餘年歲履險難備罹屯苦朕每念於

況良明悃然恭惟太皇太后陛下慈愛深厚比者望
姑朝謁再敘悲歡倏已歲落衣無治耗想姑見傳國之城
邑能不銷魂望漢將之旌麾必當流涕今湖風既非霜雪
已零絶固蕭條固難久處旃裘何以禦冬肉飯酪漿
且非適口朕撫臨萬宇育蒸生一物未安終食三歎況
姑累年漂[illegible]忘忉想姑高明必是懸鑒姑承宗[illegible]之
餘慶荷王室之慈親先朝割愛降婚義甯家國謂回鶻必
能禦侮安靜塞垣使邊人子孫不見兵革射獵者不敢西
向畏軒轅之臺今回鶻所為甚不循理薛渾是朕之人百
姓牛羊亦國家所有因依漢地遂至葠孽回鶻託以私仇

悉為侵掠每馬首南向姑得不畏高祖太宗之威靈欲得
涼邊疆姑得不思太皇太后之慈愛為其國毋足得指揮
若回鶻能不稟命則是棄絶姻好今日以後不得以姑為
詞若恃我為親稟姑教令則須便自戢斂以繼舊獻想姑
以朕此書喻彼將相令其知分更不徇非棄外祁寒且無
絲纊朕每御裘服則思彼未授衣豈可同鶻諱張遂忘親
愛今寄冬衣若干具如別錄

賜背叛回鶻敕書 李宜撰

近收得邊將奏報知鄂等本國自有離亂可汗迴紇雖
悉屈氏良深震悼我國家與卿等本國代結姻好久為

嫡孫都尉提精卒五千深入大漠單于舉國來敢莫敢抗
威身雖陷沒名震蠻貊我國家承北平太守之後可汗又
是都尉苗裔以此合族尊卑可知昨聞太和公主爲可汗
兵衆所得可汗以同姓之國使遣歸還有以見可汗秉禮
義之心重親鄰之好朕深用感歎至於沸容公主尋爲回
鶻劫奪久不歸國可汗所遣使臣皆被誅戮朕言念傷痛
至今不忘昨見可汗表求訪公主使公主上天入地必須
覓得今邊將憤惋已立奇功回鶻罪人計日可致卽當擒
戮以謝可汗況回鶻夷滅種族必盡與可汗便爲鄰國各
保舊疆繼好息人事同一體從此邊陲罷警弓矢載櫜必

當諸部服從皆懷健羨知我兩國永爲宗盟想可汗明智
自有良算故令太僕卿兼御史中丞趙蕃持節充使以答
深誠質於神明用存大信朕言不貳可不勉歟又自古外
蕃皆須因中國册命然後可彈壓一方今欲册命可汗特
加美號緣未知可汗之意且遣諭懷待册蕃回日別命使
展禮以申和好彼聞將相並存問之遣皆指不多及

與點戛斯可汗書

皇帝敬問點戛斯可汗温仵合將軍至覽書及所獻馬百
匹鵰十聯具悉可汗特稟英姿生知雄略蕃揚威武底定
阨鵰十聯具悉可汗特稟英姿生知雄略蕃揚威武底定
龍荒掃回鶻之穹居報怨以直護公主之屈雖事大以誠

又遣貴族信臣載驍朔漠名馬駝鳥遠涉流沙既展同姓之親克副懷柔之旨恭言動績深慰子衷朕獲奉丕圖撫甯萬國豈望化孚有截致殷湯來享之明貢恐德未弭覆傾漢宣兼臨之盛況與彼國壤隔內外非正朔所加襲號上書款塞永願藩祔不施政豈宜及但以惜可汗宗盟之國願保先名爲可汗宏遠之謀須除後患所以具古今禍福往諭至懷苦呼韓邪單于以郅支尚存國難未靖稱蕃事漢禰及子孫後世單于比以大父依漢而安繼襲其號上書款塞永願藩祔漠南遂致朔塞底甯烽燧永息近則回鶻結大國之援長北蕃諸部率從莫敢不服一隅安樂百有餘年此事昭

然可汗所覩況今回鶻種類未盡介居蕃漢之間爰及車子久畏其威素服其信慮彼再振常持兩端須令小知朕親厚可汗棄絕回鶻實在和好分定內附約盟則計奸謀無由而入故欲顯加冊命昭示萬方況登里可回鶻舊號是國家頃年所賜非回鶻自制此名今回鶻已破亡理當嫌避朕以可汗先祖往在貞觀身自入朝宗授以左衛將軍堅昆都督朕思欲繼太宗之舊典彼宜遵先祖之明誠便以堅昆爲國施於冊命更加美號表茲親況堅者不朽之名昆者有後之稱示不忘本尝美嘉朕昨命禮部尚書鄭肅等與彼使臣面陳大計温

高岳乃止而止偏師以兵劫之固可
委遇情迫偷可汗等相率次上女請所求當左千帳
助其攻復故地人借大德　城與公主皆止及再請
米粟羊馬朝廷皆如其請而不許自是可汗或近長武保
大渭或入朔州把頭峯求住不肯情計難測尊宜入
太原部領掠牛羊人口轉戰至雲州城門刺史張獻
誠擁拒不納仍又投奔仲武東向招慰題鴻使到曰古人
云兵者所以明德除害也乘德於外則福生於內殿
等念戎事務安生靈既示遠圖宜懷長算題鴻可汗故
皆託塞上未能虔延近者遣使劃門懇陳誠款宋人
招告於子反制舞心附於檀船我之信臣實俾要領

幽州盧龍軍節度副大使知節度事兼
契丹兩蕃經略盧龍軍等使銀青光祿大夫
部尚書兼幽州大都督府長史兼御史大夫僕固懷
王食邑三千戶張仲武風雲感契龍光
增首前征虜戈鋌亞閫參謀牛馬殆千
彰擒情已評致虜之術豈止閫風破
心遂奉封章頻申告論既彼率服摩忘懷柔況虜駭
讓來庶於風電汝場曼速介以山川聯敘慶機同
能一比衛霍之攻筆從異道面行手指
從其志成于廟勝之策在舉旄之臣俾圖鷹揚壯
成王陳之兵若指諸掌垣內外以兵劫
弧矢之志陰山道路多曲所之矣宜止
幸恒陽又聞冰渙南渡滹沱若止十乘之行必臣六
誠之道若之若論方俟成功可未宜
使如不自改悔終須驅逐其諸道兵馬仍使
擾今指揮又投奔仲武東向招慰題鴻使到曰古人
云兵者所以明德除害也乘德於外則福生於內殿
等念戎事務安生靈既示遠圖宜懷長算題鴻可汗
皆託塞上未能虔延近者遣使劃門懇陳誠款宋人
招告於子反制舞心附於檀船我之信臣實俾要領

幽州盧龍軍節度副大使知節度事兼
契丹兩蕃經略盧龍軍等使銀青光祿大夫
部尚書兼幽州大都督府長史兼御史大夫僕固懷
王食邑三千戶張仲武風雲感契龍光
增首前征虜戈鋌亞閫參謀牛馬殆千
彰擒情已評致虜之術豈止閫風破
心遂奉封章頻申告論既彼率服摩忘懷柔況虜駭
讓來庶於風電汝場曼速介以山川聯敘慶機同
能一比衛霍之攻筆從異道面行手指
從其志成于廟勝之策在舉旄之臣俾圖鷹揚壯

KARLUK

KIRGIZ

Selenga

ORDU

Ordu Balık

ALTAYLAR

Moğolistan

KİTAN

ÇIGIL

Beşbalık

Barkol

TANRI DAĞLARI

Kuça

Turfan

Hami

An-hsi

KUEI-i ORDUSU

Hsi-chou

Ning-hsia

T'IEN-TÊ ORDUSU

Kaşgar

Etsin Göl

TANGUT

T'U-YÜ-HUN

Kan-chou

Tai-yüan

TİBET

Ching-hai

Kotan

SARI NEHİR

Lo-yang

Ching-an

0 500 1000 km

HARİTA